

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА

Філологічний факультет

Польський клуб

Факультет історії та міжнародних відносин

**ГУМАНІСТИЧНО-ПРИРОДНИЧИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ЯНА ДЛУГОША В
ЧЕНСТОХОВІ**

Школа Докторська

ГО «Конфедерація поляків Поділля – ХХІ століття»

**Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет**

Вінницька обласна універсальна наукова бібліотека ім. К.А. Тімірязєва

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

*міжнародної міждисциплінарної науково-практичної краєзнавчої конференції
ДОЛЯ ПОЛЯКІВ І ДОЛЯ ВІТЧИЗНИ: ПОГЛЯД КРИЗЬ СТОЛІТТЯ - II*

26 листопада 2020 року

Вінниця – 2020

ДОЛЯ ПОЛЯКІВ І ДОЛЯ ВІТЧИЗНИ: ПОГЛЯД КРІЗЬ СТОЛІТТЯ – II

26 листопада 2020 року

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Міжнародної міждисциплінарної науково-практичної конференції

Вінниця
«ТВОРИ»
2021

УДК 004:81'32+33

ББК Ш12=411. 4я 43+Ш1 1я 43

Рекомендовано до друку Вченою Донецького національного університету (протокол №6 від 11 грудня 2020 року).

Редакційна рада: **Загнітко Анатолій**, доктор філологічних наук, професор, член-кореспондент НАН України, декан філологічного факультету Донецького національного університету імені Василя Стуса (науковий редактор) (Україна); **Ситар Ганна**, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри загального та прикладного мовознавства і слов'янської філології Донецького національного університету імені Василя Стуса (Україна); **Краснобаєва-Чорна Жанна** доктор філологічних наук, професор, професор кафедри загального та прикладного мовознавства і слов'янської філології (Україна); **Гаврилюк Олена**, докторант Школи Докторської Гуманістично-Природничого університету імені Яна Длугоша в Ченстохові, голова громадської організації «Конфедерація поляків Поділля XXI століття» (Польща); **Глушковецький Анатолій**, кандидат історичних наук, доцент, декан історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (Україна); **Філінюк Анатолій**, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (Україна); **Комарніцький Олександр**, доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (Україна); **Майкєвіч Анна**, доктор філологічних наук, професор, директор Школи Докторської Університету Гуманістично-Природничого імені Яна Длугоша у Ченстохові (Польща); **Дорота Суска**, доктор, професор Університету Гуманістично-Природничого імені Яна Длугоша у Ченстохові (Польща).

Технічний секретар: **Коломієць Аліна**, лаборант кафедри загального та прикладного мовознавства і слов'янської філології Донецького національного університету імені Василя Стуса (Україна).

Д 64 Доля поляків і доля вітчизни: погляд крізь століття (Мовно-історичний портрет польської спільноти на Поділлі) / Донецький національний університет / Укл.: А. Загнітко (наук. і відп.ред.). – Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2021. с. ISBN 978-966-949-250-0

УДК 004:81'32+33

ББК Ш12=411. 4я 43+Ш1 1я 43

ISBN 978-966-949-694-2

© ДонНУ, 2021
© ТОВ «ТВОРИ», 2021

ЗМІСТ

РОЗДІЛ І. МОВОЗНАВСТВО І ЛІТЕРАТУРА.....	6
Білоус О. І. ВІННИЦЬКИЙ ПОЛКОВНИК ІВАН БОГУН, ЯК ОДИН ІЗ ЦЕНТРАЛЬНИХ ПЕРСОНАЖІВ РОМАНУ Г. СЕНКЕВИЧА «ВОГНЕМ І МЕЧЕМ»	6
Валігура І. М. ВІННИЦЬКА КОЛЕКЦІЯ ПОДІЛЬСЬКИХ БІБЛІОТЕК ШЛЯХЕТСЬКОГО РОДУ ГРОХОЛЬСЬКИХ (ЗА ФОНДАМИ ВІДДІЛУ РІДКІСНИХ І ЦІННИХ ВИДАНЬ ВІННИЦЬКОЇ ОУНБ ІМ. К.А. ТІМІРЯЗЄВА	10
Гаврилюк О.А. KONTEKSTY HISTORYCZNO-KULTUROWE BADAŃ NAD INSKRYPCJAMI NAGROBNYMI Z POLSKICH SMENTARZY KATOLICKICH PODOLA. WSTĘPNE UWAGI	21
Ємельянова М. POEZJI HRABIEGO SZCZĘSNEGO POTOCKIEGO W KONTEKŚCIE JEGO LITERACKIEGO WIZERUNKU	33
Загнітко А.П. МОВНІ ПСИХОТИПИ ПОЛЯКІВ У ПОДІЛЬСЬКОМУ МОВНОСОЦІУМНОМУ ПРОСТОРІ: ТЕНДЕНЦІЇ ЕВОЛЮЦІЇ	43
Ковалевскі Є. JĘZYK POLSKI NA UKRAINIE: OD OJCZYSTEGO DO OBCEGO. JAK UCZONO, JAK SIĘ UCZY?	51
Просалова В. А. ВАРШАВСЬКИЙ ПЕРІОД У ТВОРЧІЙ ДІЯЛЬНОСТІ НАТАЛІ ЛВИЦЬКОЇ-ХОЛОДНОЇ	71
Ситар Г. В. ПРИЙМЕННИК «О» В ПОЛЬСЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ: ЗІСТАВНИЙ АСПЕКТ	77
Тарчанин М. В ПОШУКАХ МИНУЛОГО. ГРАФІЧНІ НОВЕЛИ ПРО ГОЛОКОСТ ЯК ПОПЕРЕДЖЕННЯ ЛЮДСТВУ	82
Шетеля В. NOTATKI NA MARGINESIE ROSYJSKICH GAZET XIX STULECIA	100

РОЗДІЛ II. ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА.....107

- Глушковецький А.Л.** _Тос59900806ГУБЕРНЬСЬКА АДМІНІСТРАЦІЯ VS ПОЛЬСЬКІ ЗЕМЛЕВЛАСНИКИ: ОРГАНІЗАЦІЯ ВИБОРІВ ДО ДЕРЖАВНОЇ ДУМИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ЧЕТВЕРТОГО СКЛИКАННЯ В ПОДІЛЬСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ 107
- Григор'єв Р.В.**_ВІННИЦЬКИЙ ТЕАТР У ЧАСИ УКРАЇНСЬКОЇ ... 113
НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1920–1921 РР.)..... 113
- Завальнюк О. М.**_ВАРШАВСЬКИЙ ДОГОВІР ЮЗЕФА ПІЛСУДСЬКОГО-СИМОНА ПЕТЛЮРИ ТА УКРАЇНСЬКІ УРЯДОВІ ПАРТІЇ..... 120
- Заводовський А.А.**_ПОЛЯКИ ПОДІЛЛЯ ТА ВОЛИНІ І ПРОЦЕСИ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІЄТВОРЕННЯ У «ДОВГОМУ» ХІХ СТ..... 126
- Касьян В.**_ПОРТРЕТ ЯКУБА БУЧАЦЬКОГО..... 131
- Кліщинський П.В.**_УКРАЇНСЬКА ДИПЛОМАТІЯ І «ПОЛЬСЬКЕ ПИТАННЯ» НА ПАРИЗЬКІЙ МИРНІЙ КОНФЕРЕНЦІЇ 1919–1920 РР..... 135
- Комарницький О. Б.**_ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТУДЕНТСТВА ПОЛЬСЬКИХ ПЕДАГОГІЧНИХ ЗАКЛАДІВ ОСВІТИ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ НАВЧАЛЬНИМИ І ЖИТЛОВИМИ ПЛОЩАМИ_(20-30-ті рр. ХХ ст.) 141
- Марценюк Н. М.**_ВАРШАВСЬКИЙ ДОГОВІР 1920 Р. МІЖ УНР І ПОЛЬЩЕЮ У СПОГАДАХ В. ПРИХОДЬКА..... 147
- Мелекесцев К.**_РЕЗУЛЬТАТИ МІЖРЕГІОНАЛЬНИХ ЗВ'ЯЗКІВ ПОЛЬСЬКИХ ВОЄВОДСТВ З ВІННИЧЧИНОЮ ПЕРШОЇ ДЕКАДИ ХХІ СТ..... 153
- Михайлик А. О.**_ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ ПРОТИ РИМСЬКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ НА ПОДІЛЛІ В 1920-Х РОКАХ..... 159

Олійник С. В. _РЕПРЕСОВАНА І ДЕПОРТОВАНА ПОЛЬСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ СХІДНОЇ ГАЛИЧНИНИ В НАДДНІПРЯНЩИНІ (1914-1917 рр.).....	167
Опря І. А., Опря Б. О. МІЖКОНФЕСІЙНІ ВЗАЄМИНИ НА ПОДІЛЛІ НА ПОЧАТКУ ХХ ст. (ПРАВОСЛАВНО-КАТОЛИЦЬКИЙ КОНТЕКСТ).....	172
Пятіна Д. Д. ТОТАЛІТАРНИЙ ТЕРОР ЕТНІЧНИХ ПОЛЯКІВ ПОДІЛЛЯ: ПЕРЕДУМОВИ ТА ПАМ'ЯТЬ ПРО РЕПРЕСІЇ	178
Сидорук С. А. _РЕКРУТСЬКА ПОВИННІСТЬ ПОЛЬСЬКОЇ ШЛЯХТИ ПРАВОБЕРЕЖЖЯ ДО ТА ПІСЛЯ ПОВСТАННЯ 1830–1831 РР.....	185
Стецюк В. Б. _КАМ'ЯНЧАНИН ГУСТАВ ОСТАПОВИЧ: ВІД ІМПЕРСЬКОГО ОФІЦЕРА ДО ГЕНЕРАЛА ВІЙСЬКА ПОЛЬСЬКОГО.....	193
Сулятицька Т.В. _КОСМОПОЛІТИЗМ ЯК ШЛЯХ ДО ДІАЛОГУ ..	199
Холовінські Л. _WOJEWÓDZTWO PODOLSKIE A TWIERDZA W KAMIENCU PODOLSKIM. STAN BADAŃ NAD RELACJAMI SPOŁECZEŃSTWO- GARNIZON WOJSKOWY W LATACH 1775-1793	204
Урбановіч Б. KAROL KAZIMIROWICZ KOŚCIUSZKO-WALUSZYŃSKI - OD ZESŁAŃCA DO POLSKIEGO ODKRYWCY CHERSONEŻU TAURYDZKIEGO.....	227
Філінюк А. Г., Моздір В. В. _Тос59900867 УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ КУЛЬТУРНІ ВЗАЄМИНИ НА ПОДІЛЛІ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.....	239
Янушкевіч Б. KOŚCIÓŁ RZYMSKOKATOLICKI DIECEZJI KAMIENIECKIEJ W CZASACH RADZIECKIEJ POLITYKI WYZNANIOWEJ W LATACH 20. I 30. XX WIEKU	246
ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРІВ.....	258

РОЗДІЛ І. МОВОЗНАВСТВО І ЛІТЕРАТУРА

*Білоус О. І.
(м. Вінниця, Україна)*

ВІННИЦЬКИЙ ПОЛКОВНИК ІВАН БОГУН, ЯК ОДИН ІЗ ЦЕНТРАЛЬНИХ ПЕРСОНАЖІВ РОМАНУ Г. СЕНКЕВИЧА «ВОГНЕМ І МЕЧЕМ»

У статті розкривається образ козацького полковника Івана Богуну у творі польського письменника Генрика Сенкевича «Вогнем і мечем». Особлива увага звертається на біографічні факти полковника, погляд істориків на славнозвісну постать та бачення літературних критиків, що стосується персонажа Богуну у романі Сенкевича. Ключові слова: Іван Богун, Генрік Сенкевич, «Вогнем і мечем», Україна періоду визвольної війни, романтичний образ козака.

Постать Івана Богуну завжди приваблювала як істориків, так і літераторів. Саме тому про нього написано так багато художніх книг. Про козацьку добу писали І. Нечуй-Левицький, Ю. Косач, Ю. Мушкетик, А. Кащенко, М. Старицький та інші. Звісно, вони й не оминали постатей тієї славетної доби, серед яких й Іван Богун.

Хто такий Іван Богун? Іван Богун – відважний козак, мудрий полководець та легендарна особистість української історії. Офіційно Іван Богун з'являється в історії як оборонець та очільник полку, що стояв на варті Боровської переправи на Азові. Саме там з 1641 року Богун разом із п'ятитисячною армією протягом року стримував наступи турецької навали.

У 1648-1657 роках брав участь у Національно-Визвольній боротьбі під проводом Богдана Хмельницького. За наказом гетьмана, з початком визвольної війни полковник Іван Богун очолював Вінницький полк, який стояв на захисті західних кордонів.

Їм довелося одним із перших зіштовхнутись з ворогом та стримувати його. Незважаючи на чисельну перевагу поляків, полк Богуну відважно та стримував натиск супротивника. В один із

перших днів наступу полковник разом із своїм малочисельним загоном пішов в атаку на шляхту. Полякам це здалось безглуздою та легкою перемогою. Тому, коли козаки почали відступати до річки Буг, польські війська пішли на переріз, вийшовши на кригу. І на цьому їх вдача скінчилась, оскільки ще до початку битви козаки прорубали лід та замаскували пастку снігом. Значна частина польського війська пішла під воду [1].

Іван Богун – військовий і політичний діяч, один з найвидатніших діячів епохи Богдана Хмельницького, полковник кальницький (вінницький), брав участь від 1648 р. у всіх битвах Визвольної війни. Під Берестечком 1651 року був наказним гетьманом. Ця битва відома усім втечею татар – союзників козаків. Хмельницького взяли в полон, рятунком для козацького війська стало те, що Івана Богуну було обрано наказним гетьманом. В битві під Берестечком було втрачено значну частину війська, але ці втрати були поповнені повсталими українцями з народу.

Поповнивши свої полки, Іван Богун почав вигнання татарських військ з українських земель. Це була жорстока кара за зраду та руйнування українських сіл і лише декілька сотень із тисячного татарського війська змогли втекти.

Іван Богун був розстріляний поляками під Новгород-Сіверським під час походу правобережного гетьмана Тетері разом з поляками на Лівобережну Україну в 1664 році.

Славетний полководець разом із своїм Вінницьким полком стає учасником історичних битв та подій, проявляє славетну мужність, силу духу та відвагу. Талант полководця, численні бойові перемоги та любов до Батьківщини зробили з Івана Богуну легенду ще за життя. Вороги його боялись, а союзники поважали та шанували [1].

Найбільш відомому козацькому полковникові Івану Богуну присвятили свої публікації вітчизняні історики В. Голобуцький, Д. Мишко, М. Петровський, Л. Полухін, а серед сучасних дослідників О. Гуржій, Б. Флоря, Т. Яковлева та інші. Новітня історіографія акцентує увагу на тому, що в біографії Івана Богуну є ще багато невідомого, а факти, які ми маємо, досить суперечливі. Все це, безперечно, вимагає

нових наукових пошуків, ґрунтовних досліджень, присвячених визначному військовому й політичному діячеві періоду Визвольної війни, адже Іван Богун – це «одна з найцікавіших постатей у козацькій історії» [2].

Відома дослідниця Т. Яковлева зауважує: «Жодному іншому діячеві тієї доби не вдавалося утримувати полковницький пірнач протягом майже 15 років. Нікому іншому не вдалося отримати стільки блискучих перемог. Нікому іншому не вдавалося мати свою власну думку, як це робив Богун, не ризикуючи при цьому головою. Мабуть, тільки Богун міг помірятися славою із самим Богданом Хмельницьким. І лише він – один з небагатьох – не прагнув використати свою популярність для отримання гетьманської булави. Благородний шляхтич і відважний лицар-козак, він став легендою ще за життя» [3].

Ім'я Івана Богуна овіяне невмирущою славою, І. Богун є героєм багатьох історичних пісень, дум, народних легенд і переказів [4]. Цій постаті відзначене і вагоме місце у романі польського письменника Генрика Сенкевича «Вогнем і мечем». Іван Богун безперечно привернув увагу автора. Хоч Г. Сенкевич досить тенденційно зображує боротьбу українців і поляків, проте образ Богуна завжди залишається у хорошому світлі. Цей козак в очах героїв із польським корінням постає досить дивакуватим, певною мірою навіть диким, до нього ставляться з осторогою. Але читач відчуває, що автор плекає особливу приязнь до цього персонажа, виділяє його з поміж інших.

Васьків М. С. вважає, що Сенкевичу вдалося побудувати образ Богуна. Його Богун – це « демонічний характер, який єднає з романтичними образами... спорідненість з природою, простий, примітивний спосіб життя й індивідуалізм» [5].

Тетяна Володимирівна Чужа приділила увагу вивченню образу Богуна у романі «Вогнем і мечем» Г. Сенкевича. Вона вважає, що Богун у Сенкевича – це ремінісценція романтичного образу козака: лицаря, коханця і «дикого ватажка» – єдиний у романі промовляє як романтичний народний герой. Стиль сентиментального Богуна сприймається оповідачем прихильніше, є прозорішим, ніж стиль нестримного в гніві козака з темними інстинктами і некерованими

проявами емоцій. Позбавлені філософської мотивації романтичні поривання й учинки Богуна трактуються як ексцентричні дивацтва [6].

Порівняльний аналіз образів польських шляхтичів та козацького ватажка доводить їхню контрастну сутність: з одного боку, патріотизм, вірність військовому обов'язку та бойовому побратимству, прагматизм, а з іншого – стихійність, пріоритет особистих інтересів над службовими і пов'язана з цим зрада присяги. Таке протиставлення є промовистою ілюстрацією ставлення письменника до романтичного типу персонажа [6].

Тож бачимо, що не останнє місце приділене образу Богуна у романі польського письменника Г. Сенкевича «Вогнем і мечем». Неймовірна сила, загадковість, романтичність, прив'язаність до романтичної лінії надають особливого колориту цьому героєві. Найчастіше він виявляє себе як хитрий тактик. Ім'я Івана Богуна овіяне невмирущою славою. Тож Іван Богун, вінницький полковник, постає сильним, могутнім чоловіком, непересічним і особливим персонажем у романтичному романі Г. Сенкевича «Вогнем і мечем».

ЛІТЕРАТУРА

1. Іван Богун, *Моя Україна. Пізнавальний інтернет-журнал* URL: <https://myukraine.org.ua/ivan-bogun/> дата звернення 31.10.2020
2. Радько П. Г. Новітня українська історіографія про образ козацького полковника як учасника державотворення, *Історична пам'ять. Науковий збірник*. Полтава, 2011.
3. Яковлева Т. Іван Богун-Федорович, *Київська старовина*. 1992. №5. С.43–53.
4. Євременко О. Художня інтерпретація постаті Івана Богуна в українській літературі початку ХХ століття. *Вісник Маріупольського державного гуманітарного університету. Серія: Філологія*. 2009. №2. С. 143-151.
5. Васків М. С. Творчість Г.Сенкевича у контексті українськопольських літературних взаємин: Автореф. дис. к.ф.н.: 10.01.04. Дніпропетровський державний університет. Дніпропетровськ, 1996. 20 с.

6. Чужа Т. В. Історичний роман Г. Сенкевича «Вогнем і мечем»: джерела і художній дискурс. Автореф. дис. к.ф.н.: 10.01.03. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2007. 21 с.

УДК: 027.1(477.43/.44)(091)

*Валігура І. М.,
(м. Вінниця, Україна)*

**ВІННИЦЬКА КОЛЕКЦІЯ ПОДІЛЬСЬКИХ БІБЛІОТЕК
ШЛЯХЕТСЬКОГО РОДУ ГРОХОЛЬСЬКИХ (ЗА ФОНДАМИ
ВІДДІЛУ РІДКІСНИХ І ЦІННИХ ВИДАНЬ ВІННИЦЬКОЇ ОУНБ
ІМ. К.А. ТІМІРЯЗЄВА**

У статті висвітлено історію створення та формування родових книгозбірень польських аристократів Грохольських, які мешкали в ХІХ–ХХ ст. в подільських маєтках на П'ятничанах та в Стрижавці. Досліджено склад та зміст бібліотек, подано короткі відомості про окремі видання, що є книжковими пам'ятками польської культури та біографічні відомості про власників.

Ключові слова: *Грохольські, Чарторийські, родові бібліотеки, польські стародруки, краківські друкарні, Річ Посполита, Поділля.*

У фонді відділу рідкісних і цінних видань (далі – РіЦ) Вінницької ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва є на збереженні книги з бібліотеки давнього шляхетського роду Грохольських герба Сирокомля (Syrokomla), які мешкали на теренах Поділля з ХVІІІ до початку ХХ ст. Друки виокремлені як колекція, що налічує 53 назви книг у 75 томах та 10 томів опрацьованих періодичних видань. До 1918 р. вони знаходилися у книгозбірнях П'ятничанського та Стрижавського маєтків, якими володіли члени родини Грохольських.

Частина колекції належала Генрику Грохольському (1802–1866), який після одруження з Ксаверою Бжозовською (1807–1872) у 1829 р. оселився в родинній резиденції в с. П'ятничани (нині мікрорайон м.

Вінниці). Подружжя мало чималі статки для заможного життя, адже Генрик у 1833 р. за роздільним актом отримав у спадок П'ятничанський маєток та значні земельні угіддя в Подільській та Волинській губерніях [3, с. 134].

На основі щоденників Ксавери Грохольської ксьондз Зигмунт Фелінський підготував видання «Спогади Ксавери з Бжозовських Грохольської» (Краків, 1894), в якому згадується про те, що до порядку щоденних занять подружжя обов'язково входило читання. «Зима приковує нас до книжки, нині читаємо «*Le spectacle de la nature*» Бернардена де Сен-П'єра [...], по обіді читаємо якийсь легший твір [...], потім сідаємо до поважного читання», – пише вона у листі до своєї найближчої подруги Ружі Собанської [1, с.104-130]. Останній володар маєтку, онук Грохольських Здіслав (1881–1968), теж писав у спогадах про книгозбірню: «Для бібліотеки, яка нараховувала понад 10 000 книг, для багатьох переплетених польських і закордонних щорічників були виготовлені шафи в замковій столярні. Запланованій каталогізації перешкодила Перша світова війна» [1, с. 191].

Аналіз фонду за провенієнціями показує, що у відділі РіЦ є лише 31 том, що походять з П'ятничанського зібрання і їх можна поділити на дві групи. Кількісно перше місце посідають ті видання (18 томів), титул яких містить власницький підпис Генрика Грохольського. До іншої групи належать видання (13 томів), де стоять записи «*De la Bibliotheque de Pietniczany*», або польською мовою вказане прізвище Грохольських.

Провенієнціями першої групи позначено видання XVI–XVIII ст., найдавніше з яких польськомовне Євангеліє «*Nowy Testament Pana Naszego Jezusa Christusa, edycyi Wulgaty tlumaczenia X. Jakuba Wuyka*» (Познань, 1594). Автором перекладу видання був добрий знавець давньоєврейської та латини єзуїт Якуб Вуек (1540–1597) [2, с. 410]. З огляду на стан видання, Грохольські не використовували Євангеліє для церковного вжитку, а сприймали як національну культурно-історичну пам'ятку.

У П'ятничанській бібліотеці були стародруки, випущені провідними краківськими друкарями XVII ст. Яном Янушовським (1550–1613) та Анджеєм Піотрковчиком (бл. 1595–1645), які мали

дозвіл на друк творів просвітителів доби Відродження Яна та Анджея Кохановських [6, т. 35-36, с. 885-889]. У фондах РіЦ є книга «*Psalterz Dawidow*», видрукувана Піотрковчиком у 1641 р. Видання увійшло до складу наявного конволюта, що містить окремі видання тієї ж друкарні – «*Jan Kochanowski*» (1639); «*Fraszki*» (1639); «*Fragmenta abo Pozostale pisma*» (1639). Між 3-м та 4-м алігатами вплетено два рукописні аркуші з поезіями Кохановського. Наприкінці конволюта приплетений аркуш з рукописним віршованим текстом. Антична література у колекції Г. Грохольського представлена твором Вергілія «*Æneida. To jest o Æneaszu Trojáńskim Książ Dwánaście*», польський переклад якого здійснив молодший Кохановський Анджей (1542–1596) [6, т. 35-36, с. 889].

У зібранні Г. Грохольського були також дві прижиттєві праці Шимона Старовольського (1588–1656) – нащадка негербових руських бояр, абсолювента Краківської академії, письменника, публіциста, історика, наставника, католицького священика. Ерудита Старовольського, який уклав біографічний словник письменників, включно з польськими, та опублікував його у Франкфурті та Венеції, поляки визнають родоначальником польської бібліографії [5, т. 14, с. 58-59]. Чималу кількість його праць видав краківський друкар Криштоф Шедель (сімейна друкарня проіснувала до 1707 р.). На зберіганні маємо видану у 1642 р. книгу «*Vita et miracula serui Dei Vincentii Kadlubkonis*». Це життєопис Вінцентія Кадлубека (115?–1223), який на замовлення Казімежа II Справедливого написав велику «Хроніку Поляків», що висвітлювала історію Польщі до 1202 р. Палітурка зі світлої шкіри прикрашена суперекслібрисом, що містить аббревіатуру «IHS» (орден єзуїтів) в середнику (верхня кришка) та овальне зображення Богородиці (нижня кришка). Інший прижиттєвий друк Старовольського «*Monumenta Sarmatorum*» (Краків, 1655) містить зібрання епітафій з могильних надгробків більш ніж з 200 цвинтарів у 119 містах, що є цінним джерелом польського джерелознавства. Для подільських краєзнавців видання цікаве інформацією з поховань регіону у Барі (с. 787), Кам'янці-Подільському (с. 497), Нестерварці (с. 502), Хмільнику (с. 316).

Цінним є прижиттєве видання польського філософа, письменника, державного діяча Речі Посполитої Анджея Максиміліана Фредро (1620–1679) «*Militarium, seu axiomatum belli ad harmonian togaе accommodatorum libri duo*» (Амстердам, 1668). В праці йдеться про якість зброї, технічне оснащення війська та тлумачення поглядів автора на ряд економічних питань. В книгозбірні зберігалась збірка творів великого канцлера коронного, вармійського єпископа Анджея-Хризостома Залуського (1648–1711) «*Mowy seymowe*» (Каліш, 1718). Від початку XVIII ст. це один із перших тематичних збірників документів, який містив матеріали до політичної історії та права, з часом він став у пригоді тим, хто цікавився історією Речі Посполитої. Прізвище попереднього власника закреслено, є згаслий підпис Г. Грохольського. Правнича література представлена у колекції також виданням «*Inwentarz nowy Praw, Statutow, Konstytucyi, Koronnych y W. X. Litew ...*» (Варшава, 1754). Як засвідчують провенієнції, примірник спочатку перебував у власності якогось представника роду Гродовських та львівського римо-католицького архієпископа Анжея Анквіча (1774–1838), а згодом був придбаний Грохольськими. Для медичних порад власник мав унікальну книгу відомого польського бібліофіла і бібліографа, засновника першої громадської наукової бібліотеки у Польщі (Бібліотека Залуських) Юзефа-Анджея Залуського (1702–1774) «*Apteka dla tych co ieu, ani lekarza nie mają ...*» (Варшава, 1750).

Комплектуючи книгозбірню, Грохольські керувалися власними потребами і уподобаннями. У своїх щоденниках Ксавера Грохольська згадує про те, яким хазяйновитим був її чоловік, скільки зусиль він витрачав на будівництво та оздоблення родового маєтку та каплиць: «Маючи у своїх зібраннях кілька альбомів з ескізами найкращих як старожитніх, так і новожитніх фресок, Генрик спільно з п. Ляуфером [архітектором] укладав взірці, які Жевіцький тільки вірно виконував» [1, с. 112]. Один із таких альбомів «*Précis des leçons d'architecture*» (Париж, 1802) з автографом Грохольського є на збереженні у фондах РіЦ. Це збірка архітектурних ескізів у виконанні визнаних французьких художників, граверів та архітекторів Шарля Нормана (1765–1840) і Луї-П'єра Бальтара (1764–1846). Між друкованими

аркушами виявлені рукописні малюнки на кальці та креслення з франкомовними поясненнями. Ця знахідка є свідченням про те, що власники активно користувалися книгою.

У колі інтересів Г. Грохольського були видання з історії, географії, мемуарна та художня література. Заслуговує на увагу роман «*Argenida, którą Jan Barclaius po łacynie napisał; Waclaw Zas Potocki, podczaszy Krakowski, Wierszem Polskim przetłumaczył [...]*» (Познань, 1743). Автором твору у віршах є польський поет, урядник часів Речі Посполитої Вацлав Потоцький (1625–1696). Твір був ним перекладений з латини та сюжет запозичений у шотландського письменника Джона Баркляя (1582–1621), автора алегоричного роману у прозі «*Argenis*». Роман є зразком старопольської барокової поезії [5, т. 12, с. 343]. Слід зазначити, що майже всі аркуші книги містять чисельні маргіналії, а на нахзаці виписані окремі слова.

Поезія у колекції репрезентована збіркою Франчішека Діюнісія Князьніна (1750–1807) «*Poezye*» (т. 2. Варшава, 1787). Це прижиттєве видання відомого польського поета, драматурга, перекладача, який походив з білоруського шляхетського роду Князьніних. Він отримав духовну освіту, згодом займав посаду секретаря у канцелярії магната Адама Казімежа Чарторийського. У 1781–1783 рр. працював у бібліотеці Залуських. Його вважають одним із творців лірики польського сентименталізму [6, т. 35-36, с. 823-825]. Відомий варшавський друкар Міхал Гроль (1722–1798) приділив чимало уваги оздобленню книги – титульний аркуш та текст прикрашають гравюри, малюнки, заставки, кінцівки та виливні прикраси. Папір ручної роботи з водяними знаками (філігрань «*Pro Patria*»). Екслібрис «*z Biblioteki Krzywjeckiey Jana Ghodzki*» (міститься на форзаці) свідчить, що спочатку книга належала письменнику, драматургу, театрознавцю, громадському діячеві, учаснику культурно-просвітницького життя Білорусі та Литви, почесному члену Вільнюського університету Яну Ходзько Борейко (1777–1851), який був власником маєтку у м. Кривічі Мінської губернії.

У бібліотеці П'ятничанського маєтку були також праці англійського письменника Олівера Голдсмита «*The history of England, from the earliest times to the death of George II*» (3 т., Лондон, 1779) та

прижиттєве видання бельгійського єзуїта-публіциста Ксав'є де Феллера «Dictionnaire historique ou histoire abrégée» (т. 1–7, Л'єж, 1797).

З часом роду бібліотеку активно поповнювали син Грохольських Станіслав (1835–1907) та онук Здзіслав. Серед надходжень цього періоду слід відмітити лондонське періодичне ілюстроване видання «The Graphic» (1882–1895 pp.) та розкішне латиномовне видання «Missale Romanum» (Регенсбург, 1901). Римський Міссал, або просто Міссал, у римо-католиків основна богослужбова книга, що містить порядок Меси з супровідними текстами. Примірник великого формату, опрацьований у розкішну марокенову палітурку.

Фундатором бібліотеки Стрижавського маєтку був молодший син Генрика Грохольського Тадеуш (1839–1913). Він народився у П'ятничанах, закінчив петербурзьку школу юнкерів, у 1859 р. отримав чин поручика кінної гвардії. Військова кар'єра не вабила юнака, він полишив службу і наступного року виїхав на малярські студії до Парижа. Уроки живопису брав у відомого академічного художника і портретиста Леона Бонна. Разом із старшою сестрою Марією (1833–1928), яка теж захоплювалась малярством, здійснив подорож до Іспанії, Єгипту, Туреччини, Італії, Німеччини. У Кракові зблизився із відомими польськими художниками Юліушем Коссаком та Яном Матейком. З юних років товаришував з обдарованим кріпаком з володінь Бжозовських Іваном Соколенком (Яном Засідателем, 1833–1893), відомим подільським художником-портретистом, постійно допомагав йому коштами у навчанні, творчості та побуті. У 1886 р. Тадеуш одружився із графінею Зофією Замойською (1865–1957), у шлюбі вони народили п'ять синів та дві доньки. У 1892 р. успадкував чимало маєтностей, в тому числі і Стрижавський ключ [3, с. 148-150]. Батько його дружини Станіслав Замойський у книзі «Listy z Podola» ([Варшава], 2013) згадував про те, що у Стрижавському палаці зберігалися археологічні, нумізматичні, мистецькі та книжкові зібрання, до якого входило чимало старовинних книг.

Виявлені книги стрижавського зібрання нараховують 27 назв у 40 томах. Частина з них містять еклібриси бібліотеки князя Адама Єжи Чарторийського. Ці книги до Стрижавського маєтку потрапили через сестру Тадеуша Грохольського Марію, яка у 1851 р. вийшла заміж за

сина князя, політичного еміграційного діяча Вітольда Чарторійського (1824–1865). Після смерті чоловіка вона повернулася до П'ятничан і з 1873 р. присвятила своє життя чернецтву (перебувала у Познанському та Краківському кляшторах) [3, с. 820]. Таким чином, книги з бібліотеки Чарторійських спочатку потрапляють до п'ятничанської книгозбірні. Польський науковець Тадеуш Епштейн зазначає, що гувернантці П'ятничанського палацу Ізабеллі Карпович замовили рукописний каталог цих книг, що охопив близько тисячі томів. Їх Тадеуш Грохольський згодом отримав від сестри Марії як шлюбний подарунок у серпні 1886 р. [4, с. 79].

Сьогодні виявлено 18 назв книг у 31 томі, які походять з книгозбірні Адама Єжи Чарторійського і містять два види шрифтових екслібрисів – «*Ze zbioru JZY Czartoryskiej*» та «*Z archiwum X.WDY Ad. J. Czartoryskiego*». Екслібриси розташовані на титулі та останній сторінці примірників. Найдавніший друк датується 1679 р., а найновіший – 1850 р.

Адам Єжи Чарторійський (1770–1861) був одним із видатних європейських політиків і освіченішою людиною свого часу, мав широкий світогляд в питаннях внутрішньої і зовнішньої політики. Він був одним із представників польської еліти, який зв'язавши себе службою Російській імперії, прагнув так спрямувати її політику, щоб вона одночасно вирішувала завдання відновлення польської державності. Після поразки Листопадового повстання 1831 р., оселився у Парижі, де прожив до самої смерті. В еміграції очолив консервативно-аристократичний табір польських вигнанців, розвивав програму відновлення незалежної Польщі за підтримки західноєвропейських держав. В еміграції, разом із дружиною Анною із Сапегів (1798–1864), матеріально та морально підтримував поляків засланих царським урядом до Сибіру та закордонних вигнанців-земляків [3, с. 821-824]. Підтвердженням останнього факту є авторський дарчий підпис польського економіста і публіциста графа Вінценти Яблоновського в книзі «*La France et la Pologne*» (Париж, 1843) адресований Анні Чарторійській, де він висловлює щире подяку за її підтримку та розуміння у важкі часи. У творі автор згадав суспільно-політичну діяльність князя, зокрема участь у Віденському

конгресі 1814–15 рр., де був радником Олександра I з польського питання. Примірник оздоблений як розкішне видання – шкіряна оправа з дублюрою, верхня і нижня кришка палітурки прикрашена рамковим орнаментованим тисненням, на корінці з бинтами зазначені автор та назва. На збереженні є також примірник відомої голландської видавничої фірми Данієл Ельзевір. Це поетична збірка представника французької барокової літератури XVII ст. Венсана Вуатюра (1597–1648) «*Les oeuvres*» (т. 2, Амстердам, 1679). З бібліотеки Чарторийського походить книга «*Histoire d'Angleterre*» (т. 10, 1728; т. 11, 1738, Гаага), автором якої був відомий французький історик Рапен де Туара (1661–1723). Монументальну працю з історії Англії у 13-ти томах друкували після смерті автора упродовж 1724–1735 рр. У фондах РіЦ 2-ге видання, що здійснили голландські друкарі Александер де Рогіссарт, П'єр де Хонд та Ян Ван Дюрен. Вони приділили велику увагу оздобленню книги, що було даниною модним тенденціям європейського книгодрукування першої половини XVIII ст.

Найвідоміший твір, що належать офіційному історіографу Ордена мальтійських лицарів Рене-Обера де Верту (1655–1735, відомого в історіографії як абат Верту), «*Histoire des chevaliers hospitaliers de S. Jean de Jerusalem ...*» (т. 1, 3, 4. Париж, 1726) містить два екслібриси – князя Чарторийського та подвійний гербовий невідомої родини. Серед інших французьких стародруків слід відмітити примірник «*Le герос de Cyrus*» (т. 1. Париж, 1732), що був виданий відомим книготорговцем та видавцем Антуаном-Клодом Бріассоном, збірку п'єс античних авторів «*Le theatre des Grecs*» (т. 2. Париж, 1749), порівняльні життєписи давньогрецького письменника Плутарха «*Les vies des homes illustres de Plutarque*» (т. 3, 4, 5. Париж, 1762) та дослідження шотландського королівського історіографа Вільяма Робертсона «*L'histoire du regne de l'empereur Charles-Quint*» (т. 2. Амстердам, 1771). Наукова література репрезентована прижиттєвим виданням французького економіста Шарля Дюпена (1788–1873) «*Force militaire de la Grande-Bretagne de 1816–19*» (т. 1. Париж, 1820), в якому автор виклав власні дослідження про торгівлю і промисловість Великобританії.

Серед видань XIX ст. з провенієнціями князівської бібліотеки виявлені книги історичної тематики, антична та західноєвропейська

художня література. Історія репрезентована працями братів Т'єррі – Амадея «*Histoire des Gaulois*» (т. 2, Париж, 1835) і Огюстена, який був одним із засновників французької історіографії, «*Histoire de la conquête de l'Angleterre par les Normands*» (т. 2, 3. Париж, 1856) і дослідженням французького журналіста та історика Жана-Батиста Капфіра «*Histoire de Philippe Auguste*» (т. 1, 2. Париж, 1842). Антична література представлена зібранням творів Марка Тулія Цицерона, що видавалися у серії «Латино-французька бібліотека» у видавництві Шарля Луї Флері Панкука. Серед інших творів художньої літератури виявлені збірки французького драматурга Жана Батиста Расіна «*Oeuvres*» (т. 1, 2, Париж, 1837), казки представника німецького романтизму Ернеста-Теодора-Вільгельма Гофмана «*Contes*» (т. 1-2, Париж, 1838) та мемуари одного із засновників французького романтизму, письменника і політика Франсуа-Рене де Шатобріна «*Mémoires d'outre-tombe*» (т. 1-2, Париж, 1850). На книгах з творами Расіна, окрім екслібриса Чарторійського, у верхній частині титулу міститься підпис, зроблений почерком Зофії Грохольської – «*Strizawka T. Grocholski*».

Виявлено чотири примірники, титул яких прикрашає гербовий екслібрис, в якому поряд зображено герби «*Syrokomla*» Грохольських та «*Rogoń*» Чарторійських. Цей факт свідчить про те, що Вітольд і Марія як справжні бібліофіли, комплектуючи власну сімейну бібліотеку, замовили новий екслібрис. Таким екслібрисом позначені праці французьких істориків Жака Бенін'я Боссюе «*Discours sur l'Histoire universelle*» (т. 2, Париж, 1825), Огюстена Т'єррі «*Oeuvres complètes de Augustin Thierry*» (т. 5, 8, Париж, 1851) та прижиттєве видання польського історика, літератора і бібліотекаря Кароля Сенкевича «*Skarbiec historii polskiej*» (т. 1, Париж, 1839). Збірка містить опис окремих історичних подій, кореспонденцію, списки senatorів, міністрів, воєвод Царства Польського, документи Барської конфедерації тощо.

Тадеуш та Зофія Грохольські також активно поповнювали садибну бібліотеку. Серед інших маємо розкішне видання праці французького історика Анрі Валлона, яке здійснила відома видавнича фірма Альфреда Маме, «*Saint Louis*» (Тур, 1880). Зофія отримала книгу з нагоди свого весілля. Невідома особа, очевидно з родичів нареченої,

залишила дарчий підпис французькою мовою, в якому висловлює молодятам найкращі побажання та вказує дату – 30 серпня 1886 р. Власний дарчий підпис Грохольська залишила на форзаці книги Юзефа Хоцієвського «*Malowniczy opis Polski*» (Вроцлав, 1907), яку вона підготувала як подарунок на день народження наймолодшого сина Ксав'єра (1903–1947).

У книгозбірні Стрижавського маєтку була також подарована одному із синів Грохольських книга А. Сигитинського «*Maksymilian Gierumski*» (Варшава, 1906), в якій йдеться про життя та творчість відомого польського художника ХІХ ст., майстра пейзажного живопису Максиміліана Геримського. Грохольський Ремігіуш Адам (1888–1965), другий із п'яти синів Тадеуша, після навчання на історико-філологічному факультеті Петербурзького університету, кілька років лікувався від туберкульозу в Закопане та Давосі, з 1914 р. розпочав військову кар'єру. Писав вірші та захоплювався малярством [3, с. 145-146]. Вищезгадану книгу він отримав як подарунок від В. З. Семьонова (є польськомовний дарчий підпис датований 5 березня 1910 р.) під час перебування в Закопане.

Книга Генрі Мортон Стенлі «*Dans les ténèbres de l'Afrique*» (Париж, 1890) видавничої фірми Ашетте, містить штамп «*Strzyżawka*» на титульному аркуші і печатку відомої київської книгарні Леона Ідзіковського на звороті фронтиспису. Цей факт придбання книги через книжковий магазин свідчить про обізнаність господарів про популярні західноєвропейські видання і бажання Грохольських поповнювати власне зібрання у різний спосіб. Один із таких – купівля книги «*Konstytucje seymu extraordinarynego w Warszawie roku MDCCCLXVII*» (Варшава, 1768) з бібліотеки літературного критика, історика, письменника, колекціонера і бібліофіла Конstantи Подвисоцького (1810–1868). Книга спочатку перебувала в урядовій канцелярії Подільського воєводства. Про це свідчать провенієнції на титулі і підписи маршалка сейму Кароля Радзівілла, маршалка литовської конфедерації Станіслава Бжостовського, генерального секретаря конфедерації Марцина Матушевича, що скріплені наприкінці примірника відбитком гербової печатки Речі Посполитої.

Належність примірника до бібліотеки Грохольських визначається за підписом «Strzyżawka» на звороті верхньої кришки палітурки.

Книгознавчий аналіз колекції Грохольських з п'ятничанської та стрижавської книгозбірень засвідчив, що фонди мали антикварно-бібліофільський характер та віддзеркалювали загальні тенденції суспільно-політичного, культурного та сімейного життя своїх власників. Унаслідок пожежі, яка трапилась одночасно в обох палацах у січні 1918 р., бібліотеки зазнали величезних втрат. Репрезентований матеріал, хоча невеликий за обсягом, переконливо свідчить, що бібліотека є важливим додатковим джерелом для вивчення та дослідження роду Грохольських на теренах Поділля.

СПИСОК БІБЛОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

1. Вінниця у спогадах: у 3-х т. Т. 1: XIX – XX ст. / Вінниц. краєзн. музей; упоряд. В. Колесник. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013. 719 с.
2. Головащенко С. Бібліознавство. Київ: Либідь, 2001. 496 с.
3. Колесник, В. Відомі поляки в історії Вінниччини: біографічний словник. Вінниця: ВМГО «Розвиток», 2007. 1007 с.
4. Epstein T. Z piorem i paleta: zainteresowania intelektualne i artystyczne ziemianstwa polskiego na Ukrainie w drugiej polowie XIX w. / Historii PAN. Warszawa: Neriton, 2005. 589 s.
5. Orgelbrand S. Encyklopedia Powszechna. T. 1–18. Warszawa: Wydwo Towarzystwa Akcyjnego Odlewni Czcionek i Drukarni S. Orgelbranda Synow, 1898-1912.
6. Wielka Encyklopedia Powszechna Ilustrowana. T 1–40. Warsawa: Naklad i druk S. Sikorskiego, 1890-1912.

Havryliuk Olena

Doktorant Szkoły Doktorskiej Uniwersytetu
Humanistyczno-Przyrodniczego im. Jana Długosza
w Częstochowie (językoznawstwo) (Polska)
Prezes organizacji społecznej „Konfederacja Polaków
Podola XXI wieku” (Winnica, Ukraina)
ORCID: //orcid.org/0000-0001-8646-8234

KONTEKSTY HISTORYCZNO-KULTUROWE BADAŃ NAD INSKRYPCJAMI NAGROBNYMI Z POLSKICH CMENTARZY KATOLICKICH PODOLA. WSTĘPNE UWAGI

Pierwsza nazwa Podola – „Ponize” – występuje jeszcze w XIII wieku. Jeśli chodzi o osady, to „pierwszą wzmiankę o nich w latopisach dopiero pod r. 1144” – tak zaznacza Aleksander Jabłonowski w swojej pracy „Podole starożytne przed wcieleniem onego do byłej Rzeczypospolitej”¹. Dalsze koleje historyczne Podola podają późniejsi kronikarze. Latopisce litewscy opisują zasługi swoich książąt, Długosz z Kromerem opisują działania korony polskiej. Starcie się Litwy z Tatarami było nieuniknione. W tej walce istotną rolę odegrało Podole. Koło 1362 r. u Sinych Wód (Siniuchy) wojna z Tatarami skończyła się zwycięstwem: „Trzej książęta tatarscy, „otczyczy i didyczy Podolskiej ziemi”, po imionach – według podania: Chocebej, Kutłubuha i Dmitrej, zniesieni doszczętnie, kraj im podupadły uwolniony...”, a „so kniazia welkoho Olhirdowym pozwolenijem i s pomoczju Litewskoi zemli, ...ruszyli... na Podole synowcowie jego Koryatowicze”². Bracia Koryatowicze: byli Konstantyn, Jerzy, Aleksander i Teodor byli na Podolu i obrońcami kraju, i osadnikami, i organizatorami życia na tym obszarze.

Podole powoli się ożywiało. W 1374 r. książęta Aleksander i Jerzy nadali Kamieńcowi prawo magdeburskie. Również popierali kult zachodni, robiąc „hojne nadania”, np. dominikanom. Bracia ściśle wchodzili w

¹ *Pisma Aleksandra Jabłonowskiego*, Tom IV. *Wołyń, Podole i Ruś Czerwona*, Warszawa 1911, Skład główny w księgarni G.Wende i S-ka (właśc. T.Hiż i A.Turkul), s. 254.

² Tamże, s. 275.

stosunki z Polską, zwłaszcza handlowe z polskimi i niemieckimi miastami. Także przybysze szlacheccy z Polski (Małopolska, Ruś Czerwona), którzy pełnili służbę wojenną, handlarze i inny lud obdarowani byli ziemią. Od 1410 po 1430 rok rozdane zostały przez Witolda, pod ogólnym obowiązkiem służby wojennej, dość liczne udziały ziemi, tak pustej, jak i osiadłej”¹.

Po Unii Lubelskiej, po długim sporze, Podole posiada Polska. Żeby utwierdzić swoją władzę na ziemiach podolskich, w bardzo krótkim czasie (1430-1434) znaczna ilość ziem na Podolu została rozdana przybyszom z Polski, z zaznaczeniem, że obdarowany ma zamieszkać na nowym miejscu².

Od 1434 r. Podole ostatecznie zostało zamienione na województwo, a Kamieniec stał się stolicą całego województwa, z rezydencją wojewody, kasztelana, starosty, rezydencją biskupów obrządku łacińskiego. I chociaż Podole zaczęło nazywać się województwem, a później gubernią Podolską, to wciąż w pamięci ludzi zostawało krajem. Dlatego do końca XIX – początku XX wieku można było spotkać w literaturze naukowej oznaczenie Podola jako kraju. To nazewnictwo również zachowało się w inskrypcjach nagrobnych.

Na podolu powstawały także cmentarze katolickie. W „Tygodniku Ilustrowanym” zamieszczono artykuł pt. „Zamek w Otrokowie (O Ignacym Sciborze Marchockim)”³. W nim opisany został cmentarz katolicki:

„Nad strumieniem (rzeki Uszycy) mieści się założony przez właściciela cmentarz rodzinny, opasany grubym kamiennym murem w kształcie krzyża; w środku pomnik Ewy hr. Marchockiej, żony Ignacego, z ciosu miejscowego urobiony, z napisami łacińskimi, na kształt starożytnego sarkofagu; po rogach stoją posągi geniuszów, znacznie uszkodzone.

Po prawej stronie w ramieniu krzyża złożone są w framudze zwłoki samego właściciela miejsc tych, śp. Ignacego Marchockiego, który zmarł w r. 1827. Na płycie pokrywającej niema żadnego napisu, bo taka była wola umierającego”⁴.

Jednak w większości pierwsze cmentarze urządzano obok kościołów. Na płytach nagrobnych było mało miejsca, żeby zrobić wielki

¹ Tamże, s. 301.

² Tamże, s. 254.

³ „Tygodnik Ilustrowany”, od 10 lipca 1869 r. serya II, nr. 80, tom IV, Warszawa.

⁴ Tamże.

napis, dlatego często pisano w jednym rzędzie, robiono podział wyrazów w niewłaściwych miejscach. Taki przykład napisu mamy na nagrobku obok Kamienieckiej Katedry. Ponieważ Kamieniec był długi czas stolicą Podola, to nawet dla znanych osób nie było dość miejsca obok kościołów. Szanowana osoba ze szlacheckiego rodu, Zofia z Pawliczów Swiatowiczów, ma na nagrobku charakterystyczny napis, gdyż zadaniem rzeźbiarza było umieścić dość długi napis na wąskiej płycie. Już w tym czasie ustaliła się forma inskrypcji: imię, nazwisko, daty urodzenia, śmierci, prośba o modlitwę. Świadczy o tym taki napis nagrobny:

D. O. M.
ŚLACHETNEYZACNIE
ŚLAWETNEY ZOFII
Z PAWLICZÓW SWIATOWICZÓW
RADCZYNYKAMIENIECKEY
URODZONEYWROKU
1686
WTERAŻNIEJYSZYMZAS
ZMARŁEY 1737
DNIA 3 MAIA
PROSIMIŁOSIERDNIEG(O)
KATOLIKA
OPOZDROWIENIE
ANIELSKIE

(obok Katedry Kamienieckiej)

O wielu później (prawie 70 lat) w krypcie Mołczanieckiego kościoła pochowano męża fundatorki tego kościoła – Antoniego Trzecieckiego. Marmurowa tablica na pewno była zamówiona u rzeźbiarza, gdyż można zauważyć utrzymane odstępki, brak skrótów. Treść napisu jest przemyślana, napis nie zawiera błędów:

D. O. M.
ANTONI ROMUALD
Z TRZECIESZA
TRZECIESKI
JENERAŁ MAJOR WOYSK POLSKICH
I KAWALER
ŻYŁ LAT 78

Z kolei na nagrobnym pomniku (jednym z dwóch, które zachowały się z czasów, gdy cmentarz był jeszcze obok kościoła) po 40-u latach od śmierci Antoniego Trzecieckiego zachował się inny napis, który też poświadcza, iż na nagrobkach brakowało miejsca dla napisu i dlatego robiono „przenosy”:

Tu spoczywają
 Zwłoki ś.p. Zofii Sie-
 maszko Żyła lat 15
 umarła d 12 Czerw-
 ca 1848 roku
 Prosi o Modlitwę
 Do Boga

Jeszcze jedna tablica w kościele św. Wojciecha w Mołczanach zamieszczona została już w II połowie XIX wieku. Na marmurowej tablicy jest napis, który nie zawiera skrótów, przekazuje poszerzoną informację o zmarłej z rodziny Trzecieckich. Dodatkowo wskazano parafię oraz podano informację, że to grób familijny. Faktycznie wiemy, że Maria z Gadomskich – matka Xawery (a ta, urodzona Trzeciecka). Xawera wyszła za mąż za Karola Brzozowskiego. Na tej tablicy umieszczono faktycznie informację o rodowodzie Trzecieckich.

+

D. O. M.

W tym **grobie Familijnym Parafii**

Mołczanieskiej złożone zwłoki

XAWERY BRZOZOWSKIEY

żony Karola Brzozowskieg’o

córki Jenerała

Antoniego i Marii z Gadomskich

TRZECIESKICH

Zmarła 28 grudnia 1871 roku

Wieczny ogpoczynek day iey

Panie

(Mołczany)

Na tych płytach inskrypcyjnych nie spotykamy emocjonalnie nacechowanych słów, które wyrażałyby emocje, podawały dodatkową informację.

Leon Popek, pisząc o cmentarzu, podsumował: „cmentarz to nie tylko architektura i doznania estetyczne, lecz nade wszystko miejsce pamięci i modlitwy za tych, którzy tworzyli historię tej ziemi”¹ Oczywiście szlachta polska, zamieszkując na stałe na ziemiach podolskich, przybywała tu z liczną rodziną, służbą. Budowano dwory i dworki, powstawały pałace, pałacyki, kościoły. Nowe pokolenia Polaków czuły się już z tą ziemią związane jak z ziemią rodzinną. Dla ludzi, którzy przychodzili na cmentarze (odbiorców) oraz dla fundatorów pomników nagrobnych ważne było, aby umieścić informację o pochodzeniu zmarłego.

Pomnik Jerzego Wołodyjowskiego obok Biskupstwa obrzędu rzymsko-katolickiego w Kamieńcu Podolskim też nawołuje do ziemi rodzimej, której bronił pułkownik i obrońca twierdzy Kamienieckiej, dlatego też nazwano go Hektorem Kamienieckim:

Pamięci
PANA PUŁKOWNIKA
JERZEGO
WOŁODYJOWSKIEGO
HEKTORA
KAMIEŃCIECKIEGO
AD MCMXGIII

ŻYCIE TO SZEREG POŚWIĘCEŃ

MAGNA RES
LIBERTAS

Granice Polski rozszerzały się, razem z nimi rozszerzały się Kresy Wschodnie. Pojęcie Kresy Wschodnie jest wieloaspektowe, rozumiane jako fenomen społeczny i kulturowy. Obejmuje aspekty geograficzno-historyczne, cywilizacyjne, narodowościowe, kulturowo-językowe,

¹ L. Popek, Cmentarz parafialny w Ostrówkach na Wołyniu. Lublin, 2005, s. 416.

mitologiczne i aksjologiczne. Etymologia słowa *kres* pochodzi z języka niemieckiego i jest zapożyczona w dobie staropolskiej. Pierwotnie wyraz oznaczał „linię nakreśloną, koło, linia kolistą, obszar określony linią kolistą”, a od XV wieku również w znaczeniu „linia graniczna, kraniec, koniec, do którego się zbliża, punkt ostateczny”¹. Z czasem nastąpiły zmiany semantyczne i nazwa *kresy* utrwaliła się „jako określenie wschodnich rubieży” Polski. W staropolszczyźnie *kres*, *kresy* odnosiły się do linii czatowni ciągnących się przez stopy od Dniestru do Dniepru. *Kresa*, zaznacza Z. Gloger, to „stanowiska wojskowe czyli wojskowe stójki i poczty rozstawione na pobrzeżach Podola i Ukrainy, jako straż graniczne od napadu Tatarów i Hajdamaków, a zarazem do przesyłania listów i znaków alarmu służące. Ponieważ służbę taką odbywano kolejno, na zmianę, czyli jak komu wypadła *kreska*, *kresa*, więc i nazwa stąd poszła”².

Forma pluralna *kresy* w znaczeniu przestrzennym „pogranicze, zwłaszcza wschodnie; linia obronna na granicy” (znaczenie nienotowane jeszcze u Lindego) została do polszczyzny literackiej wprowadzona prawdopodobnie przez Wincentego Pola³. Wincenty Pol użył wyraz *kresy* w „rapsodzie rycerskim” pt. „Mohort” (1854): „*Kresy* oznaczały tedy w istocie linię wojskowego pogranicza od Kozacczyzny i Ordy Tatarskiej siedzących podówczas jeszcze na ujściu Dniepru i na dolnym Dniestrze”⁴. Ten cytat świadczy o tym, że „Pol użył nazwy *Kresy* jako określenia topograficznego, ale jeszcze raczej w znaczeniu „linia pograniczna, linia obronna”, a nie w znaczeniu terytorium (...)”⁵. *Kresy* w znaczeniu terytorialnym są pojęciem późnym, wpisują się do nazw synonimicznych: kraniec, kraj, skraj, rubież, ukraina. Ta ostatnia nazwa (do pojawienia

¹ W. Boryś 2008, s. 258; F. Sławski. Słownik etymologiczny języka polskiego. Kraków, 1966-1969, s. 89.

² Z. Gloger, Encyklopedia staropolska ilustrowana. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1972, t. 3, s. 98-99.

³ Przyjęto za hipotezami: K. Nitsch, F. Sławski, Słownik etymologiczny języka polskiego. Tom III: Kotar – Kysz (1966-1969, s. 89), K. Handke, Rozważania i analizy językoznawcze, PAN, Instytut Sławiastyki, Warszawa (1997b, s. 234) oraz J. Kolbuszewski, *Kresy*, (2002).

⁴ J. Kolbuszewski, *Kresy*, 2002, s. 6, 18.

⁵ K. Sicińska, *Polszczyzna południowa XVII i XVIII wieku (na podstawie epistolografii)*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, 2013, s.18.

nazwy kraju Ukraina) była wcześniej rzeczownikiem pospolitym oznaczający teren oddalony od centrum, położony na obrzeżu, na pograniczu¹.

Pojęcie Kresów jest przestrzenne. Terytorialny zasięg Kresów w średniowieczu, jak wspomniano wcześniej, kojarzyło się z linią wojskowego pogranicza od strony Kozaczyny i Tatarów, z linią czatowni ciągnących się przez stepy od Dniestru do Dniepru, a więc najogólniej z Podolem². W wieku XVI Kresami zwano Podole i Ukrainę (rozumiano Ukrainę od XV w. jako tereny Kijowszczyzny, Czernihowszczyzny i Braclawszczyzny), w XVII wieku dodatkowo jeszcze weszły Dzikie Pola³. W czasach przedrozbiorowych z tym pojęciem kojarzyły się słabo kontrolowane południowo-wschodnie granice Rzeczypospolitej, luźniej związane z państwem⁴.

Po rozbiorach Polski w XVIII wieku pojęciem Kresy określano terytoria, które nie weszły w skład Królestwa Polskiego – te ziemie nazywano Ziemiami Zabranymi⁵. Po drugim zaborze województwo podolskie przeszło do Imperium Rosyjskiego. Ale, jak wcześniej wspomniano, Podole kojarzyło się nadal jako kraj.

Zainteresowanie Podolem było ogromne. Wincenty Pol (1807-1872), polski poeta, geograf, etnograf, powstaniec listopadowy, kierownik pierwszej w Polsce katedry geografii na Uniwersytecie Jagiellońskim, przedstawiciel ruchu poetycko-opisowego w okresie romantyzmu, w poetyckim utworze „Pieśni o ziemi naszej” opisał Litwę, Ukrainę, Polskę, Ruś Czerwoną. Jako osobne terytoria przedstawione są Ukraina i Podole:

¹ D. Buttler. *Rozwój semantyczny wyrazów polskich*. Warszawa. Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 1978, s. 53.

² Z. Głogier, *Encyklopedia staropolska ilustrowana*. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1972, t. 3, s. 99;

J. Kieniewicz, *Polacy i Europa końca XX wieku*, Krytyka, nr.34-35, 1991, s. 3; S. Uliasz, *Literatura Kresów – Kresy literatury. Fenomen kresów Wschodnich w literaturze polskiej dwudziestolecia międzywojennego*, Rzeszów, 1994, s. 14.

³ S. Uliasz, *Literatura Kresów – Kresy literatury. Fenomen kresów Wschodnich w literaturze polskiej dwudziestolecia międzywojennego*, Rzeszów, 1994, s. 14.

⁴ S. Uliasz, *Literatura Kresów – Kresy literatury. Fenomen kresów Wschodnich w literaturze polskiej dwudziestolecia międzywojennego*, Rzeszów, 1994, s. 14.

⁵ J. Kieniewicz, *Polacy i Europa końca XX wieku*, Krytyka, nr.34-35, 1991, s. 4-5.

Gdy wołyńskie łany rzucisz
I na wschód tve konie zwrucisz,
Bez oporu oko zginie
W pogranicznej Ukrainie.
...Tam świat bystry, trzeźwy, czujny,
Jak na czatach błysk oszczepu,
Jak młodości umysł bujny,
Tak szeroki oddech stepu!..
Hulaj, koniu, po rozłożu,
Nam żyć tylko w Ukrainie!

Inny świat Podola, inny temperament, mit bogactwa, mit „ziemi obiecanej” odczytujemy, kiedy opisuje się Podole:

Jasne słońce nad Podolem!
Po parowach kraj się zбочzył;
Wielkim łukiem czy półkolem
Dniestr ku morzu się zatoczył...
...Jak zaległy ziemie boże,
Przebież kraje, przerzuc mole,
Zjedź świat cały, przepłyn morze,
Nie ma kraju nad Podole!
...Tu kraj cały jednym łanem
I nadany wszelkim płodem;
Płynie mlekiem, płynie miodem,
A lud cały wielkim panem!
Ziemie czarne, niepochybne,
Pasze żyzne, wody rybne,
Małowprawdzie trochę lasa,
Ale za to chleb do pasa!
Z rolą człek się tam nie kłopi,
Słomę pali, nawóz topi
I co zmoże, w skład wyorze,
A jak umie, Boga chwali!

Należy podkreślić, iż fakt, że Podole od dawna uważano za pogranicze kresowe powoduje, że jest ono jeszcze ciekawszym dla badań naukowych. Szczególnie ważne stają się te fakty w badaniach nad inskrypcjami nagrobnymi zabytkowych cmentarzy polskich z tego terenu.

Napisy nagrobne są świadectwem specyfiki historyczno-kulturowej Podola, utrwalają charakterystyczne katolickiego pogranicza.

Przeważnie napis inskrypcyjny na katolickim nagrobku zaczyna się od skrótów D.O.M. albo DOM (łac. „Deo Optimo Maximo: „Bogu Najlepszemu, Największemu – napis na świątyniach rzymskich, później też na kościołach i nagrobkach”), śp. („świętej pamięci”):

Ś.P.
STANISŁAW
SZCZAMBURSKI
+ dnia 9 Grudnia 1889
zasnął w Panu w 22
roku życia zostawiając
po sobie nie utulony
żał Rodziców krew
nych i przyjaciół

Synu mój
niech **ci ta**
ziemia bę
dzie lekka

(Krasne)

Również tu krótko chcę podać wpływ języka ukraińskiego na potoczną polszczyznę, co pokazują takie napisy:

D O M.
Ś. P.
Tu spoczyw.
Nikołai Bi-
ljawsky
Pożarni(..)y
umarł 15 (...)

MARCIN KSZEŻA
NOWSKEJ. ŻYŁ L.65
UMARŁ DNIA 20
STYCZ. 1900 R.

Na pomniku ks. Jana Sawickiego podana szczególna informacja o pełnieniu duszpasterstwa w konkretnej miejscowości, podana ilość lat, przypomina się o zasługach księdza, a także o fundatorach:

+
Ks. Kanonik
JAN SAWICKI
Proboszcz Żwaniecki
od 1855 do 1902
26 Lipca 1902
żył lat 82
Pamięci zacnego
proboszcza
wdzięczni parafianie (Żwaniec)

Społeczeństwo pamiętało zasługi ludzi, którzy swoim życiem, talentem wślawiali ten kraj – Podole. Jeden z nich, Antoni Józef Rolle urodził się 26.09.1830 r. w Henrykówce niedaleko od Szarogroda i zmarł w Kamieńcu Podolskim w 1894 roku. Ziemia Podolska była jego kolebką i miejscem ostatniego przystanku. Znany jako autor wielu monografii, artykułów z historii prawobrzeżnej Ukrainy XVI-XIX wieku. W Kościele Katedralnym św. Piotra i Pawła umieszczono tablicę, która podaje takie informacje:

Dr. ANTONI JÓZEF
ROLLE
LEKARZ I HISTORYK
*1830 w HENRYKOWCE
+1894 w Kamieńcu PODOL
SYN TEJ ZIEMI
PRZESZŁOŚĆ JEJ UMIŁOWAŁ
ODGRZEBYWAŁ I OPOWIADAŁ
A SKARBY JEJ CZCIĆ UCZYŁ
NIECH ODPOCZYWA
W POKOJU

Nazwy Podole (Podol), jak wcześniej zaznaczono, stale. aż do początku XX wieku, wiązały się z krajem, a nie częścią wojewódstwa czy gubernii. Na nagrobku Floryana Opackiego czytamy:

D. O. M.
FLORYAN
OPACKI
Urodzony na UKRAINIE
d. 4 Maja 1802 r.
+ **na Podolu** d. 3 Lutego
1885 r.
Pamięci Ojca
wdzięczne dzieci

Bardzo ciekawa jest historia nagrobnego napisu na mogile polskiego poety ukraińskiej szkoły, Tomasza Padury, znanego także jako autora pieśni „Hej, sokoły!”. Teraz we wsi Machnówka na płycie nagrobnej jest napktóry zaczyna się elementenami obligatoryjnymi, przywołaniem zasług zmarłego, a także wskazaniem fundatorów. Forma napisu nie jest kanoniczną, chociaż mieści imię, nazwisko, daty urodzenia i śmierci.

W PAMIĘĆ
TOMASZOWI PARURZE
Pieśniarzowi Ukrainy
RODACY
położyli kamień
1880 r.
Ur.21 Grud. zmarł 8 Wrześ. 1871 r.

W starych czasopismach (Kłosy. Nr. 580. – Tom XXIII) napotkałam opis pomnika i napisu, jaki mógł być, czy był, wcześniej na mogile poety. Nie są znane przyczyny zmiany pomnika, jego pochodzeni, nie wiadomo kto i kiedy zmienił zapis, jeśli taki był na nim umieszczony. Ale opis pomnika roboty znanego rzeźbiarza Wiktora Brodskiego jest bardzo dobrze opisany:

„Wreście Brodski ukończył w tej chwili marmurowy nagrobek wielkiego ukraińskiego wieszczka, Tomasza Padurry, pełen dziwnej prostoty i piękności. Szczyt jego wieńczy lutnia, pióro i zwój pisma z tytułami głównych pieśni nieboszczyka: Lirnyk, Zaporozec, Zołotaja Boroda, Kozaczyzna, Fantazyja. Po środku widać wklęsłość w kształcie czary, oplecionej laurowym wieńcem, a w niej popiersie poety w wypukłorzeźbie, przedstawiające szlachetne jego rysy, w trzech ćwierciach wykonane, w czym długo miało niemało trudności do zwalczania. Niżej dwie wywrócone pochodnie tworzą jakoby dwie małe kolumny po obu stronach dolnej części grobowca. Między nimi herb Sas, rodowy

klejnot ukraińskiego piewcy, liczącego się do najstarszej ruskiej szlachty, a nad nim napis, składający się z dwóch oddzielnych części, z wiersza i następnym wyrazów:

Tomasz Padurra
Urodził się 21 grudnia 1801,
Umarł 8 września 1871,
Przyjacielowi
ten kamień położył
Marjan Wasiułyński,
Wykonał w Rzymie 1876 roku
Wiktor Brodski.”

Na nekropolii w Jampolu zachował się grób, a właściwie mauzoleum Konstantego Korwin-Sarneckiego, znanego polskiego wiolonczelisty. W latach 1908/9-1912 w Jampolu nad Dniestrem panowała zaraza, która pochłonęła wiele ofiar, a wśród nich i muzyka. W ogłoszeniu o śmierci podano taką informację:

+
Konstanty
KORWIN-SARNECKI
obywatel ziemski,

opatrzonej św. Szkramentami, po krótkich cierpieniach zasnął w Bogu dnia 22-go lipca 1911 r. w Halzbijówce na Podolu, przeżywszy lat 48. Pochowany w grobach rodzinnych na cmentarzu Jampolskim d.26-go lipca r.b. Podrażona w ciężkim smutku żona zawiadamia o tem krewnych, przyjaciół i znajomych.

Na pomniku, który jest prawdziwym arcydziełem, napisano:

ŻYŁ DOBRZE CZYNIĄC
KONSTANTY KORWIN SARNECKI
1863 -1911

Badania, które prowadzę – nad inskrypcjami nagrobnymi z katolickich cmentarzy polskich Podola – mogą pokazać ciągłość narodu Polskiego, jego kultury, języka na Podolu. W przedstawionym artykule chciałam pokazać złożoną historię Podola, która kształtowała też jego kulturę i wartości. Te fakty trzeba wziąć pod uwagę przy analizowaniu inskrypcji. Z drugiej strony inskrypcje utrwalają tych, którzy żyli na

Kresach. Na tej ziemi wielu Polaków rodziło się, pracowało i tworzyło, sławiąc Podole, bo ono było dla nich „ziemią rodzimą”, na której żyli „dobrze czynąc”.

Słowa kluczowe

Podole, Rzecz Pospolita Polska, Kresy, prawo magdeburskie, cmentarze katolickie, inskrypcje, płyty nagrobne, Kamieniec Podolski, pogranicze kresowe, przybysze szlacheccy, ziemia rodzinna.

Streszczenie

Celem artykułu jest pokazanie ważnych faktów historycznych dotyczących Podola i terenów kresowych. Te ustalenia są kontekstem dla badań językoow-kulturowych nad inskrypcjami nagrobnymi. Zwracam uwagę na losy Polaków na tych obszarach, na różne rozumienie Kresów. Dla badań nad inskrypcjami nagrobnymi ważne jest, że Polacy traktowali Podole jako ziemię rodzinną, dla której pracowali i działali, na której żyli i umierali. Napisy nagrobne dokumentują życie Polaków, ich zasługi, pokazują też inne cechy osób zmarłych.

Mariana Yemelianova

doktorant Szkoły Doktorskiej

Uniwersytetu im. Jana Długosza w Częstochowie

Polska, Częstochowa

POEZJI HRABIEGO SZCZĘSNEGO POTOCKIEGO W KONTEKŚCIE JEGO LITERACKIEGO WIZERUNKU

Polski hrabia, powszechnie znany jako twórca jednego z najpiękniejszych ogrodów świata, Zofiówki, był zdrajcą swojej ojczyzny, Polski. Fakt ten niestety wpływa na ocenę jego życia i działalności. Hrabia Potocki pisał wiersze, ale wiersze zdrajcy początkowo nie mogły być wysoko cenione i popularne. W tym przypadku można stwierdzić, jaki wpływ mają prawa kola hermeneutycznego - zanim człowiek zacznie analizować utwór literackie, ma już pewne wyobrażenie o tym tekście, wynikające z jego własnego światopoglądu. Michał Januszkiewicz, w

swoim artykule *Martin Heidegger i fenomenologiczno-Hermaneutyiczne pojecie dyskursu* pisze o takim postrzeganiu jakichkolwiek rzeczy: „Dostęp do rzeczy nigdy też nie jest w związku z tym bezpośredni i oczywisty. Rzeczy manifestują się pod jakimś względem, w jakimś aspekcie, natomiast my odnosimy się do nich z pewnej perspektywy czy określonego punktu widzenia. Mówiąc językiem fenomenologii, interpretacja dokonuje się zawsze w pewnym nieustannie zmieniającym się horyzoncie, który stanowi z jednej strony obszar manifestowania rzeczy, a z drugiej strony odniesienie dla naszego sposobu widzenia.¹

Tak było przez długi czas z poetycką twórczością hrabiego Szczęsnego Potockiego. Badacze poezji postrzegali fakt istnienia twórczości poetyckiej hrabiego Potockiego przez pryzmat własnego postrzegania Potockiego jako postaci historycznej, zdrajcy Polski i jednego z założycieli niesławnej Targowicy. Historyczne fakty dotyczące niskiego poziomu intelektualnego Szczęsnego Potockiego, a także charakterystyczny dla jego wizerunku obraz zdrajcy wpływają na odbiór jego twórczości poetyckiej. Stereotypowe negatywne postrzeganie Potockiego jako nierozsądnego zdrajcy ojczyzny wpływa również na odbiór jego twórczości. Tak czy inaczej, jeśli chodzi o twórczość poetycką Potockiego, często można znaleźć analizę ściśle związaną z osobowością autora. Na przykład znany historyk i badacz życia Szczęsnego Potockiego Jerzy Łojek pisał o twórczości hrabiego tak: „Przez Nacisk księdza [Maurycego] Wolfa [pijara z kolegium nieodległego od Krystynopola Wareża], (i zapewne wielu jeszcze, nieznanych z nazwisk nauczycieli) wyposażono Szczęsnego w podstawy umiejętności intelektualnych, niezbędnie dla młodego magnata jego pozycji. Jest znamienne, że Szczęsny miał się później nawet klęczenia bardzo nieporadnych wierszy, których forma i treść wystawia żałosne świadectwo poziomowi intelektualnemu autora”²

Jednak nie do końca poprawne oceniać wartości estetycznej poezji z punktu widzenia osobowości autora. Zdrajca, przestępca może być też

¹ Michał Januszkiewicz *Martin Heidegger i fenomenologiczno-Hermaneutyiczne pojecie dyskursu „PORÓWNANIA” 2 (21), 2017, S. 68*

² J.Łojek *Dzieje zdrajcy*, Katowice 1988.

dobrym poetą. Podążając za poglądami Anny Janickiej, cytuję opinię uczonego Emila Kipy, który w swoich badaniach starał się przeanalizować czysto filologiczną wartość wierszy Potockiego, co może dodać nową kartę do historii literatury, choć jego osiągnięcia nie zmieniają wizerunku Potockiego-zdrajcy, ale nie, sąd historii o Szczęsnym Potockim z pewnością zmianie nie ulegnie»¹

Jak zauważa Anna Janicka w swojej książce, E. Kipa mówi o przypominaniu wierszy Potockiego tylko jak o potrzebie filologicznej rzetelności, ale te wierszy nie powinni osłabiać świadomość tego, że „słowo poety wyszło spod pióra zdrajcy”²

W ogóle wśród badaczy poetyckiej twórczości Potockiego powszechnie jest rozróżnienie osoby zdrajcy Potockiego i jego utworów, jaki mają interes czysto filologiczny. I nawet jeśli te wierszy są dobre, to nijak nie wpływa na wizerunek ich autora. Na przykład, badaczka twórczości Potockiego E. Aleksandrowska zaznacza, że przypominanie tekstów nie można uznać za jakąkolwiek próbę rehabilitacji jego osoby³ Cytując wiersz Potockiego, którzy był wyryty na czarnej marmurowej płycie poblizu strumienia, a potem wykorzystany Sylwestrem Grozą w Opisanu Zofiówki, Anna Janicka powtarza śladem za Mickiewiczem - i *zdrajcy są ludzie* ⁴. W tym wierszu naprawdę są delikatni uczucia autora , jego filozoficzni rozważania nad sensem życia – wszystko to rozkrywa osobistość dość kulturowego i wrażliwego człowieka:

Płyn strumyku szybkim biegiem,
Te na zawsze rzucaj cienie,
Z kwiecistym się żegnaj brzegiem,

¹E Kipa, Na Marginesie literatury Sejmu Czteroletniego [w:] tenże, Studia i szkice historyczne. , Wrocław 1959, s. 50; cyt. za: E. Aleksandrowska, Wrocław 1980, s. 2019

² Anna Janicka „Tradycja i zmiana. Literackie modele dziewiętnastowieczności: pozytywizm i „obrzeża” – Białystok, 2015, Wydawnictwo Alter Studio, 571 s.

³ E. Aleksandrowska, O poematach Stanisława Szczęsnego Potockiego, [w:] Wiersze Józefa Koblańskiego i] Stanisława Szczęsnego Potockiego – zapomnianych poetów Oicenia, wybór przygotowała oraz teksty, wstęp i komentarze oprac. E. Aleksandrowska, Wrocław 1980, s. 219

⁴ Anna Janicka „Tradycja i zmiana. Literackie modele dziewiętnastowieczności: pozytywizm i „obrzeża” – Białystok, 2015, Wydawnictwo Alter Studio, S. 357

Skrapiać dzikie spiesz kamienie.
Tak szczęśliwy dzień chodzi,
Choć zbyt rzadki dla człowieka,
Ledwo się go ujrzyć godzi,
Tylko błysnie i ucieka¹

Ten wiersz był rzeczywiście rozmieszczony w ogrodzie Zofiówce – ten ogród nie raz można tłumaczyć jako tekst – ponieważ to jest przestrzeń połączonych pomiędzy sobą tekstów. Z inspiracji Zofii wazę z wierszem Potockiego postawiono na Polach Elizejskich – „Pola Elizejskie ozdobiono otoczonym przez krąg topól postumentem z wazą, na którym umieszczono wiersz autorstwa Szczęsnego, ewokujący nastrój stosowny dla tego miejsca”², w tym tekście autorzy również mówią o tym, że zarówno ów taras, jak i basen z kamienną wazą powstały z inspiracji Zofii. Zestaw roślin podał natomiast Themery³

Warto zauważyć, że fakt o tym wiersze Potockiego na wazie, z woli Zofii Potockiej rozmieszczony na Polach Elizejskich, który są symbolem Raju, jest dość symboliczny i demonstrowuje umiejętność Zofii do filozoficznego myślenia i subtelnego odczuwania istoty rzeczy.

Filozoficzne refleksje wiersza Potockiego stanowią kontynuację semantyki miejsca. A więc: w zakątku parku, który symbolizuje Raj (Pola Elizejskie – w mitologii greckiej część podziemnego świata, przeznaczona dla dusz dobrych ludzi), rozmieszczony wiersz, w którym autor pisze o tym, że wszystko w życiu płynie jak woda w strumieniu i nawet rzadki dla wszystkich ludzi szczęśliwy dzień pojawia się i natychmiast znika.

W znanym ogrodzie Zofiówka znajduje się kolejny wiersz Szczęsnego Potockiego, który dość ciekawie uzupełnia kompozycję Groty Calypso, stanowiąc rodzaj poetyckiego antonimu do charakteru i semantyki Groty. Jak piszą znani badacze ogrodu Zofiówka Wojciech Brzezowski i

¹ Między rozpaczą i nadzieją. Antologia poezji porobiorowej lat 1793-1806, wstęp P. Żbikowski, oprac. M.Nalepa, Kraków 2006, s.287

² Wojciech Brzezowski, Marzanna Jagiełło, Od „Zofiówki” do Національного дендрологічного парку «Софіївка». Historia, przekształcenia i rewaloryzacja ogrodu pięknej bitynki – s.43.

³ Themery T., Guide de Sophiowka: surnommé la merveille de l’Ukraine, Jardin de la Couronne, situé près d’Human, dans les colonies militaires, Odessa 1846, s. 49).

Marzanna Jagiełło w swoim *artykule* *Od „Zofiówki” do Національного дендрологічного парку „Софіївка”. Historia, przekształcenia o rewaloryzacja ogrodu pięknej Bitynki*: „Nieco inny nastrój panował w mrocznej Grocie Kalipso. Wpadający do niej z góry strumień wody, dostarczał szczególnych wrażeń akustycznych, dzięki którym nazywano ją także Grotą Grzmotów albo Grotą Lwów. Wchodząc do jej wnętrza, trudno było oprzeć się wrażeniu, iż olbrzymi głaz, stanowiący nadproże wejścia, tylko dlatego nie runie, gdyż wspiera go pośrodku kamienny blok. W jej wnętrzu umieszczono, ułożony ponoć przez Potockiego, dwuwiersz”¹:

Strać tutaj pamięć nieszczęść, a szczęścia przyjm wieszczę,

A jeśliś jest szczęśliwy, bądź szczęśliwszym jeszcze²

Jak opowiada o tym Homer w *Odyseje*, nimfa Kalypso trzymała Odyseusza w niewoli na swojej wyspie, „w skale wydrążonej”, co znaczy, praktycznie - w grocie:

Wszyscy inni, uszedłszy srogięgo pogromu,

Krwawych burz i bitw morskich, wrócili do domu;

Jego (Odyseja) tylko, serdecznie do swoich, do żony

Tęskniącego, trzymała w skale wydrążonej

Nimfa Kalypso, z bogiń najcudniejsza kształtem,

Pragnąca go małżonkiem przy sobie mieć gwałtem.

A nawet kiedy nastał w czasów kołowrocie

Ów rok, iż z woli bogów o prędkim powrocie

Do Itaki mógł myśleć, to jeszcze i wtedy

Nie ujrzał swoich, końca nie widział swej biedy.

Zgoła wszystkim niebianom żal było tułacza;

Posejdon sam mu tylko mściwy nie przebacza³

¹ Brzezowski W. i Jagiełło M. *Od „Zofiówki” do Національного дендрологічного парку „Софіївка”. Historia, przekształcenia o rewaloryzacja ogrodu pięknej Bitynki*, w *Współczesna ranga zieleni zabytkowej*. Praca zbiorowa, Kraków, 2015, S.44

² Groza S., *Opisanie Sofijówki przez S. Gr. „Rimembranza”*, Wilno 1843, S.56

³ Homer *Odyseja*, [dostęp: 07.10.2020,

http://cyfroteka.pl/ebooki/Odyseja__The_Odyssey__L_Odyssee__-ebook/p86716i121073#Darmowy-fragment].

Jeśli porównamy te dwa wątki - mit Kalipso i wiersz hrabiego Szczęsnego Potockiego, umieszczone w grocie Calypso, są one naprawdę przeciwstawne i powstaje pytanie - po co taki wiersz w takim miejscu? Moim zdaniem estetyczny cel umieszczenia takiego wiersza w grocie Calypso mógł mieć dwa warianty.

Według pierwszego wariantu wiersz przypomina, że Kalipso z miłości trzymała Odyseusza, więc grotę Calypso jest symbolem miłości, którą hrabia Potocki uważa za „szczęścia wieszczę” i pragnie odczuć każdemu, kto wszedł do groty.

Według drugiej wersji wiersz zwraca uwagę na nieograniczoną władzę hrabiego Szczęsnego Potockiego. Wchodząc do ponurej groty, nazwanej imieniem nimfy Calypso, która przez 7 lat trzymała Odyseusza w niewoli, każdy ma obowiązek być szczęśliwy, bo to wola hrabia.

Nie ma znaczenia, że grotę jest ciemna, a woda w niej ryczy w głębinach, za co wśród zwiedzających ta grotę otrzymała nawet drugą nazwę - grotę Strachu, ale napis na skale głosi wolę hrabiego - bądź szczęśliwy lub zrób się jeszcze szczęśliwszy.

Mit Calypso, poza tym, że nimfa miała piękny wygląd, nie ma, moim zdaniem, nic wspólnego ze szczęściem, nie sugerują szczęścia odwiedziny ciemnej groty. Dlatego bardziej prawdopodobna wydaje się druga wersja połączenia wiersza Szczęsnego Potockiego z semantyką tego miejsca.

Śladem za Anną Janicką, która cytuje słynnego badacza biografii Potockiego J. Łojkcia, uważam Szczęsnego Potockiego „zdrajcom tragicznym”¹, że zbyt czarny wizerunek zdrajcy w ogóle nie jest taki jednoznaczny, że wierszy pokazują nam, że zdrajcy też mają uczucia, kochają, bywają czuli i beztroscy². Wizerunek „zdrajca tragicznego” również ilustruje stworzony przez Antoniego Malczewskiego i Juliusza Słowackiego literacki bohater Waclaw, prototypem jakiego był Potocki. Waclaw – to literacka historia zmiany zwyczajnego człowieka w zdrajca. Tragiczna historia o słabym człowieku, złamanym wolej rodziców, którzy pierwszy raz zdradził swoją kochana, a potem już Polską. W utworach obu

¹ Łojek J. *Dzieje zdrajcy*, Katowice 1988., S.13

² Anna Janicka „Tradycja i zmiana. Literackie modele dziewiętnastowieczności: pozytywizm i „obrzeża” – Białystok, 2015, Wydawnictwo Alter Studio, S. 359

pisarzy spostrzegamy idee nierozdzielonego połączenia życia indywidualnego (osobistego) i społecznego (życia kraju, Polski). Człowiek, którzy choć raz zdradził w życiu osobistym, którzy zmógł zostawić bez wsparcia kochaną kobietą, którzy stał powodem jej zgonu, już przeszedł granice pomiędzy dobrem i złem. Zdrada Ojczyzny – to tylko wynik procesu, rozpoczętego z zabójstwa Gertrudy (w obu poematach - Marii).

W książce wspomnień Leona Potockiego czytamy, że młody hrabia z powodu śmierci Komarowskiej zaczął nienawidzić kraj i przeniósł się na Ukrainę: „Szczęsny Potocki wkrótce po zgonie ukochanej małżonki, utraciwszy wnet ojca i matkę, obrzydził sobie kraj, w którym tak jeszcze młody a tyle już wycierpiał, sprzedał Krystynopol i przeniósł się na Ukrainę do Tulczyna.”¹ W tym geście rozpacz, w szybkiej ucieczce z kraju, w którym zginęła jego ukochana, można prześledzić początek pojawienia pogardy dla Polski, która później przerodziła się w ideę zdrady.

W książce Anny Janickiej spotykamy wspomnienie o odzwierciedleniu w poemacie Malczewskiego *Mariia* tragicznej historii pierwszego ślubu Potockiego z Gertrudą Komorowskiej i jej zabójstwie – „sprawa była głośna i w XIX wieku, gdy połączono historię opowiedzianą przez Malczewskiego w Marii(1825) z zabójstwem Gertrudy z Komorowskich. Hipotezę tę postawił i rozwinął August Bielowski we Wstępie do wydania Marii w 1833 roku².

Dość ciekawym wydaje analizowany Anną Janicką wiersz *Abyś się wolnym urodził* .Jak opisuje autor, on przeprowadził , aby jego dziecko urodziło wolne:

Abyś się wolnym urodził, dziecko,
Ojczyście rzucam mieszkanie,
które zagarnął sąsiad zdradziecko
W samowładności dzierżanie³

¹ Potocki Leon *Urywek ze wspomnień pierwszej mojej młodości, Poznań*, 1876 r., S.26

² Gacowa H. „Mariia” i Antoni Malczewski. Compendium źródłowe, wstęp J.

Malczewski, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1974, s. 255 //Cyt. za Anna Janicka „Tradycja i zmiana. Literackie modele dziewiętnastowieczności: pozytywizm i „obrzeża” – Białystok, 2015, Wydawnictwo Alter Studio, S. 259.

³ Potocki S.S [Abyś się wolnym urodził...], [w:] Wiersze Józefa Kolablańskiego i Stanisława Szczęsnego Potockiego...., s. 241.

Ten wiersz zmusza do przemyśleń nad traktowaniem przez Potockiego zdrady. Dziwno, dlaczego władza Austrii dla hrabię była taka niemiła, że on zdecydował wieść ciężarną żonę do innego miasta, a władza Rosji stała tak miła, że on po swojej woli zdradził Polskę.

Spróbujemy zrozumieć, co dokładnie miał na myśli Potocki, pisząc „Ojczyście rzucam mieszkanie”. Hrabia pisał o swoim domu, swoim majątku, ale nie w ogóle o Polsce, on mieszkał w Tulczynie na Ukrainie i jak pisałam, wyjechał z Polski w młodym wieku, czując się niechęć do kraju, w którym umarła jego pierwsza kochana.

Jak widać, wyrażenie „ojczyście mieszkanie” poeta w tej poezji używa raczej w wąskim sensie, synonimem pojęcia „rodzimy dom”, ale choć semantyka „ojczyzna” w tym kontekście jest to przychowane, peryferyjne znaczenie, ale wciąż motyw Ojczyzny (Polski), która daje wolność, w tym wersze brzmi jasno. Aby jego dziecko urodziło się wolne, hrabia opuszcza ojczyznę, której ziemie zagarniały cudzoziemcy i wyjeżdża do Polski. Tak więc mimo wszystkich nieszczęść życia osobistego, w momencie pisania wiersza *Abyś się wolnym urodził* Polska nadal była dla hrabiego Potockiego ojczyzną i symbolem wolności.

Tym, co zmusiło hrabiego zacząć myśleć jak zdrajca, moim zdaniem, stały czysto ludzki, zrozumiały dla wszystkich uczucia: zamieszanie, rozpacz, niepewność przyszłości. Często w badaniach, poświęconych zdradzieckiemu wizerunkowi Szczęsnego Potockiego, wykorzystany jest cytat „Ja już jestem Rosjaninem na zawsze”. Ale to tylko jedynie zdanie z listy Potockiego, które w szerszym kontekście brzmi trochę po innemu: „Nie mówię już o przeszłej Polsce i Polakach. Znikło już i to państwo, i to imię, jak znikło tyle innych w dziejach świata. Każdy z przeszłych Polaków ojczyznę sobie wybrać powinien. Ja już jestem Rosjaninem na zawsze”¹

¹ Cyt. za: Anna Janicka „Tradycja i zmiana. Literackie modele dziewiętnastowieczności: pozytywizm i „obrzeża” – Białystok, 2015, Wydawnictwo Alter Studio, S. 361; P. Żbikowski, „... bólem śmiertelnym ścienione mam serce... Rozpacz oświeconych u źródeł przełomu w poezji polskiej w latach 1793-1805, Wrocław 1998, s.189; E.Roztworowski, Korespondencja Szczęsnego Potockiego z Sewerynem Rzewuskim z lat 1788-1796, „Przegląd Historyczny”1954, z.4, s. 722-740.

Hrabie nie od razu przyszedł do idee zdrady. Potocki walczył, prowadził patriotyczną działalność, a tylko później był rozczarowany w zwycięstwie i zdecydował „stać Rosjaninem na zawsze”, o tym etapie życia Potockiego pisała uczona Elżbieta Aleksandrowska : „w połowie lat osiemdziesiątych [...] podjął Potocki ożywioną działalność publiczną. Występował na sejmach w sprawie obronności kraju [...], zyskując w świadomości współczesnych i własnej pozycję męża opatrnościowego, sztandarowego patrioty i obywatela, przypieczętowaną zaszczytną godnością mistrza Wielkiego Wschodu Narodowego, ofiarowaną mu w grudniu roku 1785. W rok później, kontynuując działania patriotyczne, założył loże wolnomularską Prawdziwy Patriotyzm na Wschodzie Tulczyna. Przemianie prywatnego życia Potockiego na publicznie towarzyszyła zmiana charakteru uprawianej przez niego poezji. Z poety prywatnego, liryka, adresującego swe wiersze do siebie i najbliższych, zapragnął przedzierzgnąć się w poetę oficjalnego, pretendującego do przekazywania swych wierszy współziomków i do kształtowania postaw obywatelskich (...)”¹.

Jeśli przeanalizujemy listy hrabiego Szczęsnego Potockiego, fakty z jego życia, jego twórczość poetycką, obraz przekłętego zdrajcy natychmiast znika, a zamiast tego pojawia się obraz człowieka z trudnym losem, człowieka dość słabego z charakteru, ale silnego za požądaniemi. Człowieka, który pierwotnie był szczerym patriotą Polski i dopiero przez trudni wydarzenia własnego życia, wątpliwości w zwycięstwo polskiej walki, został zdrajcą.

Elżbieta Aleksandrowska piszę o tym, że wiersz *Życzenie [..] żonie swojej w dniu imienin* demonstuje przemianę poezji Potockiego z lirycznej poezji o życiu swoim i swej rodziny do poezji patriotycznej, „będąc

¹ Cyt za. Anna Janicka „Tradycja i zmiana. Literackie modele dziewiętnastowieczności: pozytywizm i „obrzeża” – Białystok, 2015, Wydawnictwo Alter Studio, S. 363; E. Aleksandrowska, O poezjach Stanisława Szczęsnego Potockiego, [w:] Wiersze Józefa Koblańskiego i] Stanisława Szczęsnego Potockiego – zapomnianych poetów Oiecenia, wybór przygotowała oraz teksty, wstęp i komentarze oprac. E. Aleksandrowska, Wrocław 1980, s. 227-228.

pierwszym chronologicznie utworem sygnalizującym dominację tonu polityczno-patriotycznego”¹.

Wersz *Życzenie*[...] jest dość oryginalnym połączeniem osobistego i społecznego. Autor, jak i w poprzednich swoich poezjach, mówi do żony, ale mówi już o rzeczach społecznych, o Ojczyznę, o patriotyzmie, o wojnie. Poeta rysuje wizerunek skomplikowanego życia kraju przez osobiści uczucia:

Nie w tym żyjemy czasie, moja żonko miła,
W którym Polaka dzielność ojczyznę zdobyła.
Wtenczas wojskowy człowiek na подарок zonie
Mógł dać ten laur ozdobny, co mu wieńczył skronie...
[S. Sz Potocki, dz. Cyt., s.252]

Na podstawie badań nad poezją hrabiego Potockiego możemy prześledzić proces jego dojrzewania, proces przemiany jego wierszy z filozoficznych w wiersze o bardziej patriotycznym charakterze. Analiza utworów poetyckich Potockiego pozwala również przeanalizować jego cechy osobiste i ich zgodność ze znanym obrazem zdrajcy. Moim zdaniem obraz Potockiego jako krótkowzrocznego zdrajcy, słabego intelektualnie, nie odpowiada rzeczywistości. Analiza faktów z życia hrabiego i jego twórczości poetyckiej ujawnia tragiczne losy człowieka, który stracił orientację w okresie złożonych wydarzeń historycznych.

Hrabia był człowiekiem wrażliwym i miał słabą wolę, o czym świadczą zarówno jego życie, jak i twórczość. Szczęsny Potocki był człowiekiem inteligentnym, zdolnym do myślenia filozoficznego, empatii i miłości do swoich bliskich (żony, syna) i do swojej ojczyzny. Słabość charakteru odegrała tragiczną rolę w życiu hrabiego Szczęsnego Potockiego, przez to on stał się jednym z winowajców śmierci swojej pierwszej żony, choć kochał ją szczerze. Jak widzimy w jego wierszach,

¹ Cyt za. Anna Janicka „Tradycja i zmiana. Literackie modele dziewiętnastowieczności: pozytywizm i „obrzeża” – Białystok, 2015, Wydawnictwo Alter Studio, S. 363; E. Aleksandrowska, O poezjach Stanisława Szczęsnego Potockiego, [w:] Wiersze Józefa Koblańskiego i] Stanisława Szczęsnego Potockiego – zapomnianych poetów Ojczyzny, wybór przygotowała oraz teksty, wstęp i komentarze oprac. E. Aleksandrowska, Wrocław 1980, s. 227-228.

hrabia ma do Polski także szczery uczucia, życzy swojej Ojczyźnie szczęścia i dba o jej jako prawidłowy patriota. Ale podobnie jak w przypadku Komarowskiej, pod naciskiem silnego przeciwnika (w tym przypadku Rosji) Szczęsny Potocki poddaje się i wykonuje obcą wolę.

УДК 811.162.1'23:316.3(477.43/.44)

*Загітко А.П.
(м. Вінниця, Україна)*

МОВНІ ПСИХОТИПИ ПОЛЯКІВ У ПОДІЛЬСЬКОМУ МОВНОСОЦІУМНОМУ ПРОСТОРИ: ТЕНДЕНЦІЇ ЕВОЛЮЦІЇ

1. Пропоноване дослідження розвиває основні ідеї й положення, обґрунтовані в попередньому студіюванні, в якому сформульовані загальне розуміння мовного психотипу поляка в подільському мовносоціумному просторі, диференційовані основні рівні реалізації такої особистості. З опертям на кваліфікацію особистості як соціального суб'єкта в сукупності її соціальних та особистісних ролей, знання й досвіду, звичок і манер потрібно враховувати, що особистість сама вибудовує власне життя, його пріоритети та ін. Навіть більше – планує свій життєвий простір, якщо обставини не руйнують й не трансформують цей простір, змушуючи не лише зміну мовних пріоритетів, Мовний психотип – це лінгвоперсона в сукупності її психологічних виявів.

2. Поляки у Подільському краї (у цьому разі враховано лише дані Вінницької області за переписом 2001 року) становлять досить цілісну спільноту (3,7 тис. осіб (0,2 % від загального складу населення області). Водночас показовим є зменшення кількості осіб, які ідентифікують себе як поляки і яких можна розглядати в їхніх дискурсивних практиках як польськомовні психотипи: за даними перепису 1989 року вони становили 5,9 тис. осіб (0,4 % від загального складу населення області). Динаміка польськомовної національної спільноти свідчить про скорочення її складу на 45,1 %. За даними перепису поляки мешкають в Барському, Козятинському, Тиврівському, Хмільницькому районах (тут названі райони, де частка польської спільноти становить не менше 0,2 5 від загальної кількості населення району), а також у містах Вінниця, Жмеринка, Козятин, Хмільник. Динаміка зменшення кількості польськомовних осіб становить від 31,1 % у Барському районі до 43,4 % – в Козятинському районі. Найчисельніша польськомовна спільнота мешкає в м. Вінниця (1,6 тис. осіб), де скорочення кількості носіїв польської мови становить 62,8 %. Звичайно, в цьому переліку районів та міст не названо тих, де кількість польськомовних психотипів становить менше 0,2 % від загальної кількості населення. Так, наприклад, у Жмеринському районі носії польської мови компактно мешкають у с. Мовчани (наявний костел), у Калинівському районі – с. Іванів (до 1946 р. – містечко Янів), у якому в 20-ті роки (1929 р.) ХХ ст. проживало 240 поляків із 6481 мешканця (3,7 % від загального складу населення) та ін.

3. У дослідженні мовної особистості та встановленні її співвідносності і/чи належності до відповідного психотипу істотним є аналіз текстових структур, особливостей їх побудови, відбиття в них тих чи тих комунікативно-інтенційних настанов, світобачень і світовідчуттів, простеження репрезентативності в них лексичних і синтаксичних засобів, що відбивають закономірності вияву емоцій, психічних відчуттів і переживань, Аналіз текстових структур є зручним, оскільки в них відбито внутрішній світ лінгвоперсони, її прагнення приховати і/чи відкрити свої переживання. У конструюванні текстів як результату дискурсивних практик можна простежити впливи різних мовних стихій, прагнення лінгвоперсони самоідентифікуватися

і/чи знівелювати цей процес. Формальним репрезентантом мовної особистості постає вербально-семантичний рівень мовної особистості [7, с. 18–33; 9, с. 32–45]. Кожний мовний психотип має низку вербально-семантичних і стилістичних відмінностей. Особливо істотним постає розгляд активної мовної особистості в безпосередньому контакті (студіюванні усіх реальних дискурсивних практик) із простеженням актуалізованих компонентів. Для аналізу взято комунікативний потенціал Болеслави Олександрівни Бацевич (Загорської), системно розкритий у монографії Флорія Бацевича та Вікторії Чернухи «Комунікативна особистість у сімейному спілкуванні» [1]. Привабливість монографічного полотна в тому, що воно дає відносно цілісну картину територіальних, часових, культурних, історичних, естетичних, моральних, поведінкових, фахових та інших лінгвоіндивідуалізацій мовної особистості. На жаль, складно співвіднести в часі й просторі ті чи ті лінгвоіндивідуації, але переконливим постає розкриття життєвого простору їх застосування: спілкування з дітьми, настановно-емоційний стан, зміна в соціумно-комунікативних ситуаціях (школа, сім'я та ін.). У монографії системно класифіковано різні мовні одиниці за їхнім походженням, структуруванням [1, с. 21–58], визначено специфіку комунікативного навантаження мовних одиниць [1, с. 58–74], з'ясувано лексико-семантичні аспекти мовлення та його лінійну, парадигмальну, контекстно ситуативну організацію, встановлено статус русизмів, гебраїзмів, германізмів та інших лексичних вкраплень у її мовленнєву стихію [1, с. 75–133] з намаганням схарактеризувати доцільність їхнього використання. До цього потрібно додати, що поляки в більшості класифікаційних кількісних характеристик населення посідають третє або четверте місце, поступаючись російськомовній групі населення. Істотною є доля євреїв у складі населення Подільського краю. До цього потрібно додати функційно-комунікативну специфіку ідиш у соціумних практиках кінця XIX – початку XX ст., коли відповідне мовлення було функційно навантаженим у мовному ландшафті низки міст на зразок Жмеринки, Шаргорода, Козятина та ін.

4. Функційно-комунікативний та когнітивно-енергетичний потенціал полонізмів потребує окремого розгляду, оскільки польська мова і/чи мовлення для Б. Бацевич було внутрішньомовленнєвою стихією реалізації особистості, її самоідентифікації, внутрішнього самозбереження, поставала тим внутрішнім потенціалом, який постійно живив її. За твердженням Флорія Бацевича та Вікторії Чернухи, попри те, що костел було зачинено в м. Летичеві, Б. Бацевич постійно читала Біблію. В окремих населених пунктах польськомовним громадам вдалося зберегти костели як осередки самоідентифікації та самозбереження (с. Мовчани Жмеринського району і под.).

Актуальним може видатися питання: чому розгляд мовних психотипів польськомовних осіб зреалізовано не на матеріалі сучасних експедиційних узагальнень, а із зафіксованого опису з відповідним його структуруванням. Такий підхід мотивований тим, що: 1) пропонуваній опис Флорія Бацевича та Вікторії Чернухи охоплює малу соціумнокорпоративну групу, в якій Болеслава Бацевич (Загорська) є визнаним лідером за соціальним (сімейним) статусом; 2) у дослідженні відбито прямі спостереження над сімейним мовленням із його фіксуванням в окремих мікроситуаціях; 3) комунікативно-поведінкова реалізація польськомовної сім'ї в українськомовному середовищі та ін. Відповідь на питання про статус Болеслави Олександрівни як незаперечного комунікативного лідера в сім'ї дають Флорій Бацевич і Вікторія Чернуха: 1) пріоритетність того зразка мовлення й комунікації, який цілеспрямовано формулювала Болеслава Олександрівна; 2) безумовність такого типу мовлення й комунікації в межах сім'ї; 3) відтворюваність особливостей її мовлення в сімейному спілкуванні інших членів родини, виявлених і сьогодні, намагання його зберегти й передати іншим; 4) прагнення дотримуватися таких комунікативних реєстрів спілкування у сучасних сім'ях – комунікативно-генераційна тяглість; 5) усвідомлення цінності подібного спілкування й інтеракції в сімейному колективі [1, с. 12–13].

Істотним є те, що в дослідженні Флорія Бацевича та Вікторії Чернухи послідовно використано реконструктивний підхід із відтворенням вербально-семантичного та комунікативно-

прагматичного вимірів мовної особистості. Водночас заявлений підхід цілком доступно використати в аналізі різних дискурсивних практик у польських громадах Подільського краю, наприклад: с. Мовчани (Жмеринський район), с. Іванів (Калинівський район), с. Красне (Тиврівський район) та ін.

5. Для простеження мовного психотипу є з'ясування історико-соціальних і культурно-генераційних чинників формування, розвитку особистості, встановлення можливостей її самореалізації та національно-мовної самоідентифікації, самоототожненні. В аналізованому випадку істотним є те, що в час народження Б. Бацевич у м. Летичів у 1926 р. проживало 7270 осіб, із яких 2434 особи (тобто 34 %) були євреями, 1492 особи (тобто 20,12 %) – поляками, а 3344 (тобто 46,4 %) осіб – українцями (кількісні дані подано за [1, с. 13]). А загалом на Поділлі на кінець 1897 року в межах Російської імперії мешкало 262738 римо-католиків, із яких 69156 осіб самоідентифікували себе як поляки [14, с. 11]. Поляки були вільними, значна частина з них володіла землею. 30-ті роки пам'ятні репресіями, що істотно зачепили й польську меншину. Радянська імперія насамперед позбавила можливості польськомовне населення гуртуватися навколо костела, до цього додалася низка інших чинників.

За переписом 2001 року у м. Летичів проживало 11081 осіб, із яких 82,4 % – українці, 6,4 % – поляки, 4,74 % – росіяни, 5,75 % – роми, 0,9 % – євреї, 0,2 % – представники інших національностей. Якщо поглянути на загальну картину змін культурно-етнічного, а відповідно, й мовносоціумного тла, то легко передбачити видозміну загального мовнокомунікативного простору, в якому формувалася, згодом працювала учителькою, а потім – кравчиною (неофіційно) Б. Бацевич. Сприйняття з дитинства усіх проблем польськомовної громади позначилося і на її мовних пріоритетах у внутрішньосімейному та завнішньородинному мовленнєвому просторі (в ландшафті містечка): «<.> засвоєння Болеславою Олександрівною рідної польської мови, а також формування її комунікативної компетенції в 20–30-ті роки відбувалося в активному полікультурному і, як мінімум, трьохмовному (українсько-польсько-єврейському) середовищі» [1, с. 13]. Якраз полімовність (трьохмовність: українська, польська та ідиш) й була

успадкована нею, до цього додалася й російська мова. Водночас наголошено, що «до 1947–1948 років спілкування в сім'ї <..> відбувалося виключно польською мовою, поза межами сім'ї – українською» [Там само, с. 14]. Українськомовне тло в школі, мовленнєва стихія містечка не впливала на мовні цінності сім'ї, які згодом змінилися через агресивне витіснення української мови іншою – російською. Насильницьке упровадження останньої в усі сфери суспільного життя – адміністративному, управлінському, шкільництві призводило до мовно-культурного шоку, руйнування усталених традицій, звичок та ін. Та в межах сім'ї рідномовне тло залишалося можливістю самореалізації, адже Б. Бацевич «непогано володіла польським усним мовленням <..>. Відвідувала римо-католицький храм у Летичеві, молилася лише по-польськи <..>. Спостереження свідчать, що в мовленні респондентки полонізми (слова і вирази) виконували різні номінативні й комунікативні функції, залежно від їх місця в ідіолексоні, а також від ролі у формуванні стратегій і тактик живого сімейного спілкування» [Там само, с. 83–84]. У короткому реєстрі зафіксованих лінгвоіндивідуалізацій наведено 74 слова і 7 виразів польською мовою, які у своїй множині охоплюють: 1) поняття й об'єкти релігійної сфери: *біскуб, ксьондз, капліца, подушні дні, ружанци*; 2) назви дерев і кущів та їхні плоди: *жарделя, мірабеля, ябко*; 3) назви предметів побуту: *бібула, ваненка, капа, кашук*; 4) найменування одягу та взуття, їхніх частин: *камізелька, каптур, кунтуш, кацавейка, пантфолі*; 5) назви харчових продуктів, страв, речовин: *бурачки, клюски, марципани, обертух, палюшки, сальцісон, струдель, флячки*; 6) найменування дій, процесів, станів: *фастригувати, церувати* та ін.

Для встановлення мовного психотипу істотним є те, що, достатньо володіючи українськомовним лексиконом, Б. Бацевич використовувала польські слова й вирази зі спеціальною комунікативною метою: а) надання слова і виразам насиченішої експресії; б) нейтралізування семантики й прагматики українськомовних слів і виразів; в) формування жартівливої тональності спілкування, пор., наприклад: *шльондра, чупірадло* – назви осіб та їх оцінка; *брудавка, варги, гемби, земби* – найменування частин

тіла осіб; *зупа, мацьок, плячок, сос, смалец, чукуляда* – назви харчових продуктів; *ценьснота, зганчувати* (можливо, *зганджувати*). Аналізований різновид доповнює група слів і виразів, використовувані «винятково в комунікативній функції жарту, створення й підтримування розкутої атмосфери спілкування з дітьми й онуками» [там само, с. 85]. У межах констатованої групи диференційовано: а) назви людей та їх оцінка: *виродзіска, ленюх, слепцюр, струць*; б) найменування частин тіла: *бжух, бжусько, бузя, жузя*; в) назви предметів побуту: *габза, гарнек, маньорка*; г) найменування харчових продуктів: *мурмуляда, пляциндри* та ін. [Там само, с. 85]. Тим самим вона досягала внутрішньої самоідентифікації.

Аналіз фактичного матеріалу (двох цілісно-текстових уривків, коротких словничків гебраїзмів, германізмів та ін.), а також класифіковані Флорієм Бацевичем та Вікторією Чернухою функційно навантажені комунікативні стратегії й тактики в сімейному середовищі (воно було основним) дає змогу говорити про амбівертність Б. Бацевич, персуазивний психомовний тип. Інтровертність здебільшого виявлялася в ситуаціях мовчання, де особливим поставав статус комунікативної оцінності. Екстравертність реалізувалася в різноманітних ситуаціях мовної гри, оцінно-парадигмальному статусі лексем і виразів. В акцентуації особистості респондентки домінують гіпертимний і психастенічний характерологічні риси, що простежувано в домінуванні мовленнєвого портрету оцінно-кваліфікаційних, жартівливо-тональних і класифікаційно-адресувальних мовних одиниць, підпорядкованих власне авторській інтенціям, формуванню нею відповідних реєстрів.

Найважливішим аспектом дослідження мовної особистості є питання про співвідносність різних комунікативних реєстрів, стратегій і тактик у дискурсивній практиці, з'ясування їхніх змін. Встановлення мовного психотипу залежить не лише від аналізу наявного результату того чи того дискурсу – цілісного чи фрагментарного тексту, а й від дослідження культурно-естетичних та історично-соціальних умов формування особистості, їхнього впливу на можливість її адекватної самореалізації, самоідентифікації. Для представників подільської польської спільноти самість мовного

простору мала певні періоди видозмін – від вичерпної самореалізації до опосередковано замкнутої. Для адекватного визначення силового поля мовних психотипів поляків Поділля необхідним є: 1) створення цілісної мовно-ландшафтної мапи; 2) формування корпусу усно-розмовних текстів; 3) напрацювання адекватної методики діагностування мовного психотипу за особливостями самореалізації особистості в ідіолексиконі, мовнопортретній граматиці.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бацевич Ф., Чернуха В. Комунікативна особистість у сімейному спілкуванні. Львів: ПАІС, 2018. 280 с.
2. Беянин В.П. Психолінгвистические аспекты художественного текста Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1988. 128 с.
3. Беянин В.П. Основы психолінгвистической диагностики (Модели мира в литературе). Москва: Тривола, 2000. 248 с.
4. Ганнушкин П.Б. Клиника психопатий. Их стптика, динамика, систематика. Нижний Новгород: Изд-во НГМД, 1988. 128 с.
5. Гришина Н.В. Психология конфликта. 2-е изд., перераб. и доп. Москва – Санкт-Петербург – Нижний Новгород – Воронеж Ростов-на-Дону – Екатеринбург – Самара – Новосибирск – Киев – Харьков – Минск. Санкт-Петербург: Питер, 2008. 544 с.
6. Егидес А. Психология конфликта. Москва: Московский финансово-промышленный университет «Синергия», 2013. 267 с.
7. Загнітко А. Теорія лінгвоперсонології. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2017. 132 с.
8. Загнітко А. Теорії сучасних лінгвістичних учень. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2019. 528 с.
9. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. Москва: КомКнига, 2006. 264 с.
10. Космеда Т., Олексенко О., Павлова І. Семантика й прагматика дискурсивного слова та його потенціал для діагностики психотипу мовної особистості: аспектуальний опис : [за ред. Проф. Т. Космеди]. Вінниця – Харків – Познань: Харківське історико-філологічне товариство, 2019. 308 с.

11. Личко А.Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков. Санкт-Петербург: Речь, 2010. 256 с.
12. Смирнова А.А. Языковая личность персонажа литературного произведения и психотип человека (на примере произведений М. Булгакова): [дис. ... канд. филол. наук]. Москва: Московский государственный областной университет, 2011. 191 с. (Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/yazykovaya-lichnost-i-psihotip-cheloveka-na-primere-analiza-yazyka-odnogo-iz-personazhey-romana-belaya-gvardiya-m-bulgakova/viewer> (10.11.2019)).
13. Leonhard K. Aufteilung der endogenen Psychosen. 5 Aufl. Berlin: Acad. Verlag. 342 S.
14. Osadczy W. Podole w polskiej historii i kulturze // Teka Kom. Pol.-Ukr. Związ. Kult. OLPAN, 2007. S. 11.

Jerzy Kowalewski
Fundacja na Rzecz Dwujęzyczności „EduNowa”

JĘZYK POLSKI NA UKRAINIE: OD OJCZYSTEGO DO OBCEGO. JAK UCZONO, JAK SIĘ UCZY?

Współczesny opis języka polskiego bazuje na kilku kryteriach. Język polski (jak każdy język) występuje w czterech sferach życia: prywatnej (w tym rodzina), społecznej, zawodowej i edukacyjnej. Można mówić o nabywaniu umiejętności językowych, a więc umiejętności wykorzystania słownictwa w szeroko rozumianej komunikacji lub opisie świata – wykorzystania w odpowiednich strukturach gramatycznych. Ocena stopnia tych umiejętności może mieć charakter formalny (poziomy A1 – C2). Powszechnie też akcentuje się aspekt socjolingwistyczny, a więc treść aktu językowego – nie tylko jak to powiedzieć, ale co i komu, w jakich okolicznościach, w jakim kontekście, w jakim otoczeniu socjokulturowym – np. co wypada robić, czego nie robić, jak się zachować. Tak szeroko rozumiane umiejętności językowe są nabywane przez całe życie zarówno przez tzw. rodzimych użytkowników języka w warunkach endolingwalnych (np. dzieci w polskich rodzinach w Polsce, uczące się w szkołach w Polsce),

jak też przez obcokrajowców w warunkach egzolingwalnych (np. osoby bez polskiego pochodzenia, poznające język polski na lektoracie w Chinach). Pomiędzy tymi skrajnościami znajduje się cały wachlarz przypadków pośrednich, które często trudno sklasyfikować. Różny bowiem może być stopień „obcości” języka (inny dla Słowian, inny dla Azjatów), różne umiejętności nabyte – często ktoś mówi, a nie pisze. Trudno określić poziom umiejętności u dzieci – gdy dopiero nabywają w ogóle wiedzę o świecie, a opisują go w różnych językach. Swobodne transmisje kultury w świecie jak też powszechne przemieszczanie się również powoduje chaos opisu, stąd mówi się dziś o różnojęzyczności, wielojęzyczności, język 1. w jednej sferze życia (np. prywatnej) może być językiem 2. w sferze społecznej, a nie występować w ogóle np. w sferze zawodowej. Stąd kolejne próby nazwania zastanego stanu umiejętności językowych: język ojczysty, odziedziczony, obcy („mniej obcy”, „ojczysty jako obcy” (P. Garncarek), drugi (trzeci, czwarty...). Niefortunnie opis przeniósł się do podejścia w nauczaniu – sformułowanie język polski jako obcy (jpjo) dobre do określenia metodyki nauczania (akcent położony na komunikację) wprowadza zamieszanie w określeniu celów nauczania – nie ma bowiem jakiejś uproszczonej wersji polszczyzny „jako obcej”. Utopijne są założenia, że można uczyć w porządku A1-C2: przyrost słownictwa i reguł gramatycznych / ortograficznych współgra w takim założeniu z kolejno poznawanymi aktami komunikacji i formami opisu świata. W rzeczywistości poznawanie języka dzieje się „na skróty”, poprzez gotowe struktury, całe frazy oderwane od opisów gramatycznych. Zauważmy, że utopia „języków innych jako obcych” zlewa się w czasie – mniej więcej – ze strukturalizmem w filozofii języka. Obecnie ta koncepcja ma coraz mniej zwolenników, a język traktuje się holistycznie, kognitywnie, humanistycznie – to człowiek (nadawca) jest w centrum komunikacji językowej, a nie komunikat.

Nauczanie polszczyzny jest ściśle związane z jej obecnością (wraz z osobami posługującymi się polszczyzną) na terenach dzisiejszej Ukrainy. Tematem niniejszego referatu jest próba przypomnienia w skrócie historii nauczania języka polskiego na Ukrainie – przy czym zawężamy się do tzw.

I Kresów – terenów dawnej Rzeczypospolitej z pominięciem terenów II Rzeczypospolitej. Przypomnijmy – hasłowo tylko – fakty ogólnie znane: XIV w.: pierwsze szkoły parafialne np. we Lwowie, Gródku. Materiały do

syلابizowania (czytania), polszczyzna jako medium w nauce łaciny i katechizmu. XV w.: język polski językiem urzędów i trybunałów. XVI – XVIII w. (I RP): język literacki na Rusi, rozpowszechnienie książki drukowanej – też po polsku – (drukarnie), czytanie druków polskich, modlitw, czytanie „na książce”, kaligrafia = ortografia (ortografia polska jako część gramatyki łacińskiej), od 1564 kolegia jezuickie wymagały od uczniów umiejętności pisania, tłumaczenia z łaciny. Wzory mów i pism po łacinie – czasami po polsku. Ta oficjalna polszczyzna krzyżuje się z językiem regionalnym (dialekty, gwary) przybywających coraz liczniej na Ukrainę osadników szlacheckich i chłopskich. Zauważmy, że praktycznie do XIX wieku „znać” język polski oznaczało przede wszystkim znać jego budowę, reguły gramatyczne, umieć go opisać (nie umieć czytać „na książce” i – ewentualnie – pisać to, co powiedziane. Stąd tak wiele gramatyk (z ortografią) oraz elementarzy. Za pierwszą gramatykę uważa się Piotra Stojęńskiego (Statoriusa) *Polonicae grammatices institutio. In eorum gratiam qui eius linguae elegantiam cito et facile addiscere cupiunt. Wykład gramatyki polskiej. Na użytek tych, którzy wytworności tej mowy szybko i łatwo pragną się nauczyć* (Kraków 1538). Była to pierwsza książka, obejmująca całość gramatyki polskiej, w tym mniej więcej porządku, jak układano gramatyki łacińskie.

<https://gramatyki.uw.edu.pl/book/168>

Za pierwsze teksty praktyczne można uznać: Jan Seklucjan, *Krótką a prosta nauka czytania i pisania języka polskiego*, [w:] *Catechismus. To jest dziecinna a prosta nauka chrześcijańskiej wiary, którą chrześcijański człowiek powinien wiedzieć i umieć*, Królewiec 1549 i Stanisław Murzynowski z Suszyc, *Ortografija polska. To jest nauka pisania i czytania języka polskie(go), ile Polakowi potrzeba, niewielem słów dostatecznie wypisana*, [w:] *Ewanjelija święta...*, Królewiec 1551. Za pierwsze podręczniki:

- 1539: *Polskie książeczki wielmi potrzebne ku uczeniu się polskiego...*, Hieronim Wietor, Kraków.
- 1549: *Katechizm ktemu przydana krótka nauka czytania i pisania*, Jan Weinreich, Królewiec.
- 1551: *Ortografia polska, to jest nauka czytania i pisania* dodatek do wydania Nowego Testamentu, Stanisław Murzynowski, Królewiec.
- 1556: *Nauka ku czytaniu dziatkom małym pisma polskiego*, Piotr Sextilus, Poznań.
- 1570: *Nauka krótka ku czytaniu pisma polskiego*, Królewiec.
- 1575: *Nauka krótka ku czytaniu pisma polskiego*, Jerzy Osterberg, Królewiec.
- 1599: *Nauka ku czytaniu pisma polskiego z figurami.*, Maciej Bernat, Lwów.

1633: *Dla dzieciąt nauka czytania pisma polskiego*, Wilno.

W kolejnych wiekach powstawało bardzo wiele gramatyk i podręczników, które – jak można przypuszczać – były w jakiś sposób obecne również na Ukrainie – jako części I RP. Obecne w szkołach parafialnych (miał nauczyciel?, może jedynie widział kiedyś?), kolegiach jezuickich i krótko w powstającym dopiero systemie szkół KEN.

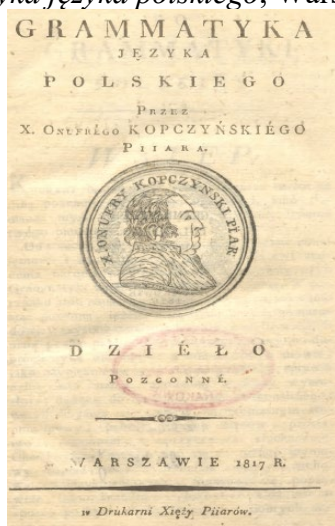
Po likwidacji I RP w zaborze rosyjskim (którego dotyczy niniejszy tekst) ukształtował się następujący system szkolnictwa:

Szkoły parafialne.	1-klasowe	Dzieci chłopów, rzemieślników. Uczono: czytania, pisania, 4 działań arytmetycznych.	
Szkolnictwo początkowe.		Podległe dyrektorom gimnazjów oraz nadzorowi szkół powiatowych.	
Szkoły powiatowe.	3-klasowe, np. w Kamieńcu Podolskim, Międzybożu, Niemirowie.	Dzieci kupców, wojskowych (niższej rangi), innych obywateli miejskich.	
Powiatowe szkoły szlacheckie – zbliżone do gimnazjów.	4-5-letnie, np. w Bałcie, Dubinkach, Humaniu, Kijowie, Kowlu, Łucku, Mohylewie, Niemirowie, Ostrogu, Radomyślu.		
Progimnazja	Np. w Winnicy, od 1843.		
Gimnazja	7-klasowe, np. w Białej Cerkwi (przeniesione z Winnicy w 1843), Kamieńcu Podolskim (od 1833), Kijowie, Niemirowie, Równem (przen. z Klewania w 1836 r.), Żytomierzu.		Dzieci szlachty.
Pensjonaty dla pańien.	Oficjalnie zarejestrowanych było 5: w Kamieńcu Podolskim, Winnicy (2), Niemirowie (2).		
Nauczanie domowe.	Prywatne pensje (utrzymanie i indywidualne programy nauczania), np. w Krzemieńcu.		

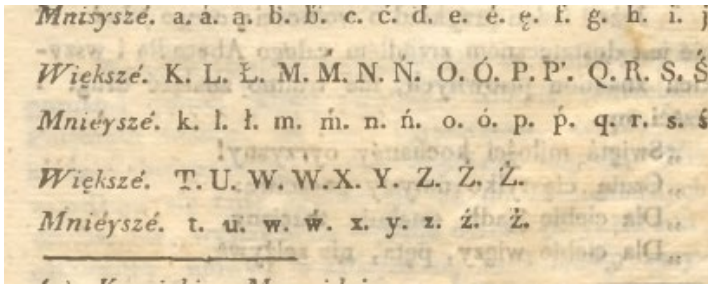
(oprac. własne)

W tychże szkołach istniały w jakiś sposób (zapewne) drukowane wciąż w trzech zaborach kolejne próby opisu języka polskiego (gramatyki dla nauczycieli) i elementarze (dla uczniów lub jako wzory dla nauczycieli). Za

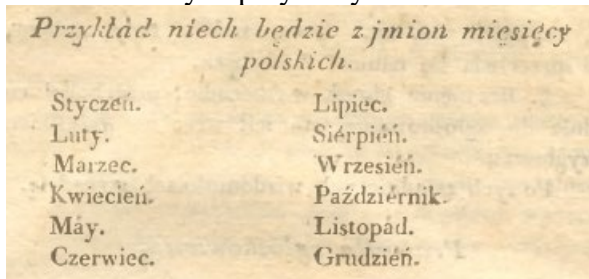
egzemplifikację gramatyk niech posłuży dzieło Onufrego Kopczyńskiego *Gramatyka języka polskiego*, Warszawa 1817.

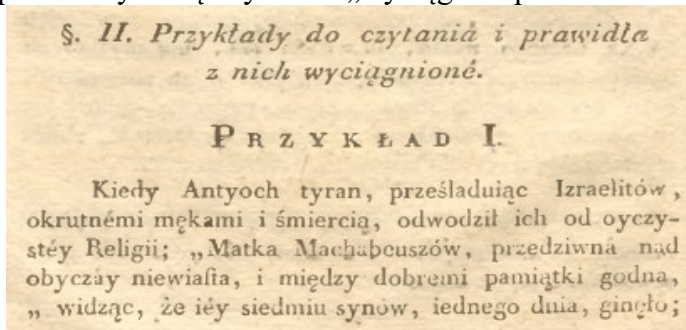
Autor we wstępie zauważa, że „pospolite elementarze nieporządnie i niegruntownie w uczeniu dzieci postępują; nieporządnie: gdy od abecadła poczynają, niegruntownie: gdy dalszych figur pisma (...) nie pokazują i nie uczą. Skąd pochodzi niedokładne pospolicie czytanie. Rozbiór mowy, tak się porządnie zaczynać powinien, jak anatomia ciała ludzkiego. Wystaw wprzód całość, a dopiero jej części. Nie zaczynaj od kości, nie pokazawszy, skąd są wzięte. Abecadło urodziło się z mowy, poczynaj od mowy. Mowa zamyka myśl rozumną.” Następne praktyczne ukazanie, jak „być ma” wyznaczyło na kolejne dziesięciolecia „metodykę” nauczania polszczyzny, a jej efekty są widoczne do dziś w powstających kolejnych podręcznikach. Autor wykład o języku polskim zaczyna od... opisu alfabetu (przed czym przestrzegął):

oraz informacji ogólnej: „wszystkie głoski, jak brzmią w abecadle, tak brzmią i w słowach” (nie ma wyjaśnionych różnic między głoską a literą). Następnie omawia wyjątki od tej reguły i – co warte zauważenia i docenienia – zaczyna czytanie konkretnych przydatnych słów:

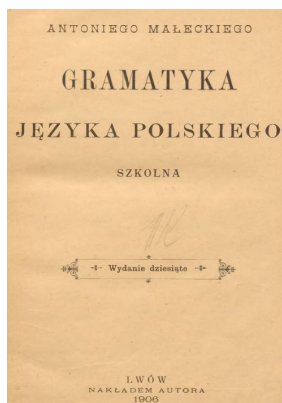
Następnie zaczyna się czytanie i „wyciąganie prawideł”:

Po omówieniu fonetyki (jak czytać litery i teksty – efektem ma być „czytanie na książce”) następuje oderwany od części pierwszej opis gramatyki języka: przypadki, paradygmaty odmian, stopniowanie itd.

Rzeczy w przyrodzeniu iedne mają życie, drugie nie mają: Itąd zowią się Rzeczowniki.	
<i>Żywołne:</i>	<i>Nieżywołne.</i>
Oyciec	Słońce.
Matka	Xiężyc.
Owca	Las
Jelen	Owczarniã
Wróbel	Gniazdo.

Od takiego ujęcia gramatyki trudno już będzie uciec kolejnym autorom aż do drugiej połowy XX w. Przykładem może być kolejna gramatyka Antoniego Małeckiego:

Przedstawia się więc cały alfabet nasz w takim składzie:
a, ą, b, b(i), c, cz, ć, d, dz, dź, dż, e, ę, f, f(i), g, g(i), h,
ch, i, j, k, k(i), l, ł, m, m(i), n, ń, o, ó, p, p(i), r, rz, s,
sz, ś, t, u, w, w(i), y, z, ź, ż.

Widzimy w tym alfabecie liter bez żadnych odznak, tak jak są z łacińskiego pisma wzięte, 23. Pojedynczych kreskowanych jest 5: *ć, ś, ź, ń, ó*; pojedyncza kropkowana jest tylko jedna: *ż*; z poprzeczną linijką jedna: *ł*; z łuczkiem dwie: *ą, ę*. Razem więc głosek jedną tylko pisanych literą mamy 32. Liter podwójnie pisanych (parzystych) jest 7: *ch, cz, dz, dź, dż, rz, sz*. A takich których odrębność w wymawianiu nigdy inaczej się nie daje okazać, jak tylko przez dopisane *i*, jest także 7, i te są w powyższym alfabecie położone z *i* dołożonym w nawiasie.

14 GŁOSOWNIA

	mocne	slabe	mocne	slabe	nosowe	plynne
Gardłowe	k	g	ch	h		
Podniebienne	k(i)	g(i)	—	j		
Zęb. syczące grube	cz	dż	sz	ż		
Zęb. syczące ostre	c	dz	s	z		
Zębowe (twarde)	t	d	—	—	n	
Zęb. miękkie	ć	dź	ś	ź	ń	
Wargowe (twarde)	p	b	f	w	m	
Wargowe miękkie	p(i)	b(i)	f(i)	w(i)	m(i)	
Płynne (twarde)						r, ł
Płynne miękkie						rz, l.

44 FLEKSYA

Pierwszy wzorzec.	Liczba pojedyncza.		Drugi wzorzec.
Przyp. I.	Dzieło	Pole	
" II.	Dzieła	Polą	
" III.	Dziełtu	Polu	
" IV. }	jak przypadek Iszy.		
" V. }			
" VI.	Dziełem	Polem	
" VII.	(w) Dziele.	(w) Polu.	
	Liczba mnoga.		
Przyp. I.	Dzieła	Polą	
" II.	Dzieł	Pól	
" III.	Dziełom	Polom	
" IV. }	jak przypadek Iszy.		
" V. }			
" VI.	Dziełami	Polami	
" VII.	(w) Dziełach	(w) Polach.	

W takim samym stylu powstało kilkadziesiąt (!) prób opisów, w tym Cecylii Niewiadomskiej, Emilii Szyc, Antoniego Krasnowolskiego czy Tomasza Kurhanowicza. Elementarzy doliczyłem się ponad stu. Jako przykład do analizy wybrałem *Elementarz dla chłopców wiejskich* z 1863 roku. Jest on doskonałym przykładem na typową metodykę nauczania czytania: najpierw sylabizowanie:

ba ba be be bi bo bó bu by
 ca ca ce ce ci co có cu cy
 da da de de di do dó du dy
 fa fa fe fe fi fo fó fu fy
 ga ga ge ge gi go gó gu gy
 ha ha he he hi ho hó hu hy
 ja ja je je ji jo jó ju . .
 ka ka ke ke ki ko kó ku ky

Następnie wyrazy jednosylabowe, dwusylabowe, trzysylabowe:

Wyrazy jednosylabowe.

Bas, bąk, bieg, bór, bez, cal, cios, cep, czas,
 czyj, czyż, chór, chęć, dać, dach, dech, dom,
 duch; gaj, gęś, guz; hak, hej; jaś, jęk, jeź,
 już; kąt, kęs, kij, kot, kur; las len, lew, lis;
 łep, łój, łuk;

Maj, mech, mój, mur, mysz, mieć, miód,
 miech; nać, nasz, nów, nóż; pas, pęk, pies,
 pot, puch; raj, rój, ryk, ruch; sąd, sęk, sieć,
 syn, szyk, szef; ten, tór, tych; wąż, węż,
 wóz, wieś; ząb, zieć, zuch, zyz; żar, żer,
 żur, żyd.

Wyrazy trzysylabowe.

A-tra-ment. Brzo-skwi-nia. Cho-ra-giew.
 Dzie-cin-ny. Fu-trza-ny. Go-spo-darz. Huś-
 taw-ka. I-gieł-ka. Ja-rzy-na. Ko-new-ka.
 La-tar-nia. Ły-żecz-ka. Mo-dli-twa. No-
 życz-ki. Ob-żar-stwo. Pie-tru-szka. Roz-
 kro-ić. Stru-chla-ły. Szla-chet-ność. Śliz-
 gaw-ka. Tchó-rzo-stwo. Ucz-ci-wość. Wrze-
 cio-no. Wie-wiór-ka. Zja-dli-wy. Zie-lo-
 ność. Żni-wiar-ka.

Wreszcie przychodzi czas na całe zdania i – przydatne w życiu duchowym przede wszystkim - teksty:

Wyrazy pięciosylabowe.

Bło-go-sła-wień-stwo.	Prze-wi-dy-wa-nie.
Od-po-wie-dzial-ność.	U-ży-tecz-niej-szy.
Pie-czo-ło-wi-tość.	O-by-wa-tel-stwo.

CZYTANIE.

A-be-ca-dło jest pier-wsza na-u-ka;
Kto te-go nie-przej-dzie, ten da-lej nie pój-
dzie.
Ze skła-da-nia liter two-rzą się sy-la-by;
Ze skła-da-nia sy-lab two-rzą się wy-ra-zy;
A z wy-ra-zów to już pra-wdzi-we czy-ta-
nie.

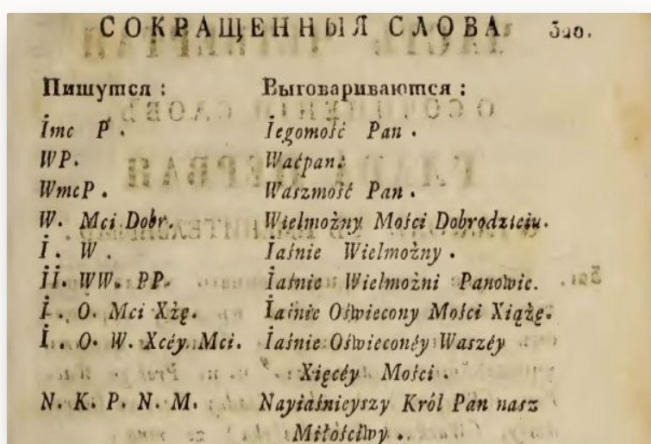
O duszy.

Żeby człowiek miał tylko swoje pięć zmysłów i szóstą mowę, to byłby zawsze bardzo podobny do zwierzęcia, choć i zmyślniejszy. Ale Pan Bóg człowieka daleko lepiej opatrzył.

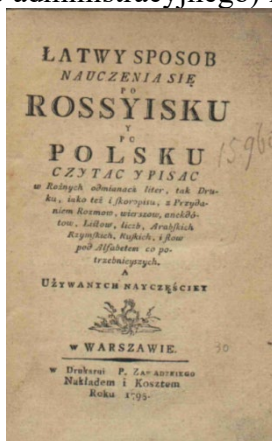
U zwierzęcia ten jeden kłopot, żeby się najadło, a drugi żeby nań strachu jakiego i przeciwieństwa nie było, a trzeci kłopot o dzieci, póki się nie odchowają. Tu i koniec. O nic zresztą nie dbają zwierzęta; do niczego nie mają ciekawości. Jak ich człowiek z wielką pracą do czego przyuczy i ułoży, to jedynie z posłuszeństwa i z nalogu to robią.

Jak widać, zakłada się tu naturalną zdolność do rozumienia tekstów, chodzi tylko o ich przeczytanie. Nic dziwnego, przede wszystkim elementarze te były przeznaczone dla rozumiejących polszczyznę. Aż do 1831 roku trwała praktycznie na terenach Ukrainy Rzeczpospolita i

nauczanie języka polskiego było nauczaniem o języku – Polaków (pochodzenia szlacheckiego i nie), bez względu na faktyczne pochodzenie uczniów. Teoretycznie powstawały pojedyncze nowe książki już po rosyjsku, ale – poza językiem opisu – nie wносиły nic nowego do metodyki. Np. Maksymiliana Siemiginowskiego *Gramatyka języka polskiego dla rosyjskich młodzieńców* (1791). Z małymi wyjątkami – tłumaczenia np. skrótów tytułarnych, co można uznać za początki nauczania jpjo.

Sposobem na ograniczenia było wspólne i równoległe uczenie dwóch języków: rosyjskiego (jako administracyjnego) i polskiego.

Franciszek Jax Makulski, *Łatwy sposób nauczenia się po rosyjsku i po polsku czytać i pisać* (Warszawa 1795)

Абсцдѣтѣ вѣдѣше друкѣ

<i>печѣдѣ ггажѣ данская.</i>	<i>имена буквѣ Imiona liter.</i>	<i>Со значѣ по Польки.</i>
А	Az	A
Б	Buki	B
В	Wiede	W
Г	Htahol	H
Д	Dobro	D
Е	Est	E
Ж	żywiete	ż
З	Zemla	Z
И	i	I
К	lże	Y
Л	Kało	K
	Lude	L

Слози двописменниѣ

Ба ва га да жа за ка ла ма на
па ра са та фа ха ца ша ща.
Бе ве ге де же зе ке ле ме не
пе ре се те фе хе це че ше ще.
Би ви ги ди жи зи ки ли ми ни
ни ри си ши фи хи ци чи ши щѣ.
Бѣ вѣ гѣ дѣ жѣ зѣ кѣ лѣ мѣ нѣ пѣ
еѣ шѣ фѣ хѣ цѣ шѣ щѣ.
Бо во го до жо зо ко ло мо но по
ро со то фо хо цо чо шо що.

Skład z dwóch liter Rosjs:

Ba wa ha da za ka la ma na pa
ra sa ta fa cha ca cza sza szcza.
Be we he de ze ze ke le me ne pe
re se te fe che ce cze sze szcze.
Bi wi hi di zi zi ki li mi ni pi ri
si ti fi chi ci czi sziz szczy.
By wy hy dy ży zy ky ly my ny
py ry sy ty fy chy cy czy szy szczy.
Bo wo ho do zo zo ko lo mo no po
ro so to fo cho co czo szo szczo.

Samo rozumienie zamieszczonych w elementarzach tekstów nie stanowiło też większego problemu dla uczniów bez polskiego pochodzenia. W tego typu dwujęzycznych publikacjach dodatkowo obok siebie prezentowano ten sam tekst w dwu językach:

<p>jęli się ¹⁾ przygotowaniem śniadania. Gdy powróciliśmy do domu z obfitą zdobyczą, chmury znowu poczęły okrywać niebo, nastąpiła burza, w bliskości naszego domu uderzył piorun, znajdujące się z nami kobiety przelekły się, konie wyrwawszy się ze stajni pobiegły w pole, i ledwie można je było połowić. Nastąpiła ciemna noc i gwiazdy wcale się nie pokazywały.— Drzewa ugięły się pod ciężarem owoców. Jabłka tak niskowisały ²⁾ na drzewie, że i dziecko mogło je dostać. Jeszcze nie wszystkie kwiaty w naszym ogrodzie przekwitły. Dziewczęta</p>	<p>приготовлением завтрака. Когда мы возвратились домой с обильною добычею, то тучи опять начали покрывать небо; наступила гроза, вблизи нашего дома ударил гром; находящиеся с нами женщины перепугались; лошади вырвавшись из конюшни побѣжали в поле, и едва можно было их поймать. Наступила темная ночь, и звѣзды вовсе не показывались.— Деревья гнулись от тяжести плодовъ. Яблоки такъ низко висѣли на деревьяхъ, что дитя могло ихъ достать. Еще не все цвѣты въ нашемъ цветникѣ процвѣли. Дѣ-</p>
---	---

Z podręcznika T. Kurhanowicza *Przewodnik do praktycznej nauki języka polskiego dla Rossyan* (1865). Ten niezwykły podręcznik – prekursor „innego” nauczania polszczyzny składał się z luźnych zdań po polsku tłumaczonych na rosyjski pod spodem lub z boku, „czytanek” historycznych z legendami oraz wypisami z poezji polskiej. Założono tu metodę gramatyczno-tłumaczeniową tak, jak w ówczesnych podręcznikach do nauki polskiego dla np. Niemców. Po wstępnych tekstach opisujących świat następowała ilustracja zagadnień gramatycznych – od tych najprostszych do najbardziej skomplikowanych. W opisie świata można znaleźć też kilka sytuacji komunikacyjnych, np. określenie czasu: „Dzień dzieli się na godziny, które liczą się takim sposobem: godzina pierwsza, druga, (...) pół do szóstej, kwadrans na siódmą, (...)” (s. 5/6); wzorce poleceń w sklepie: „(...) mówi się: funt herbaty, łokieć aksamitu, garniec miodu, tuzin guzików, kopa cytryn” (s. 6); pytania „z życia”: „Kiedy będziecie obchodzić imieniny waszej matki” (s. 15); „Miałeś piękną bibliotekę, gdzieżeś ją podział?” (s. 42); części liturgii: „Chwała Ojcu, Synowi i Duchowi Świętemu” (s. 15). W części pierwszej jest to jednak przede wszystkim podawanie słownictwa – oczywiście bez idei doboru słownictwa według poziomów zaawansowania, np. „Główne części mieszkania bywają: przedpokój, bawialnia, pokój, (...)” (s. 7); „W ogrodach sadzą gruszki,

jabłonie, śliwki, (...)" ; „Rośliny uprawiane w ogrodach są: kartofle, marchew, (...)" (s. 8). Znajduje się też – w pełni komunikacyjna! – informacja, jak zwracać się do Polaków – osobno do mężczyzn i kobiet: „Najjaśniejszy Panie! Najjaśniejsza Pani! Jaśnie Oświęcony Książę! Wasza Książęca Mość! Jaśnie Wielmożny Hrabio! Wielmożny Panie! Panie Sędzio! Panie Kapitanie! Panie Janie! Czy Pani była (byłaś) dziś w kościele?" (s. 45). Autor powołuje się na swojego autorstwa *Grammatykę języka polskiego przepisaną dla szkół okręgu naukowego warszawskiego i nakładem tegoż okręgu wydaną*, Warszawa 1860.

Zauważmy, że punkt startowy uczących się czytania i pisania i wiedzy o języku był zasadniczo wspólny dla osadników z Polski centralnej i ich potomków, rdzennych mieszkańców tych ziem (posługujących się różnymi odmianami języka – upraszczając – ruskiego), jak też dzieci o różnej – rodzącej się dopiero wówczas – narodowości i używających różnych odmian języka. Po 1831 roku język polski na omawianym terenie staje się językiem „obcym”. Następuje administracyjne ograniczenie działalności szkół (łatwiej było przetrwać szkołom parafialnym). Znamienne, że kaligrafia jest już kaligرافیą języka rosyjskiego, a gramatyka ojczysta gramatyką języka rosyjskiego. Język polski ograniczono do 3 lekcji (klasa I-IV) i 1,5 lekcji (klasa V-VII). Wciąż jednak nauczano polskiej gramatyki (w zamyśle już „jako obcej”) z *Gramatyki polskiej* Teodozego Sierocińskiego, *Gramatyki języka polskiego* Tomasza Kurhanowicza, *Wypisów polskich* Jana Zakrzewskiego. Nauczanie j. polskiego sprowadzone zostało do poziomu elementarnego: znajomości wiedzy o języku, np. z czego składa się pismo, z jakich głosek powstaje mowa, co to jest słowo, ile mamy przypadków, rodzajów i stopni. Literatura polska służyła do egzemplifikacji definicji rodzajów piśmiennictwa. Wymieniano nauczycieli Polaków na Rosjan (Polacy dotrwali do 1840 r., później mogli już tylko uczyć religii rzymskokatolickiej), wprowadzono rosyjskie programy nauczania, w których nie było miejsca dla języka polskiego jako odrębnego przedmiotu nadobowiązkowego (od 1840). Otwierano szkoły rosyjskie. Niektóre dawne szkoły działały jednak często nadal, np. w Podłużnej (powiat rówieński, majątek ks. Marceliny z Radziwiłłów Czartoryskiej, przy rzymskokatolickiej kaplicy) uczył miejscowy ksiądz Rutkiewicz i organista Ostapowicz, nauczano j. polskiego i śpiewu 8 uczniów: 2 sieroty ze szlachty,

2 jednodworców, 4 chłopów. 12 IX 1844 r. wydano okólnik: sporządzić wykaz majątków, w których dzieci uczą się po polsku. Raporty były „negatywne”: wykazywano, że takich szkół nie było albo że były to małe kółka utrzymywane przez duże rody w celu zapewnienia „obsługi” kościoła i teatrów dworskich. Np. w dobrach Platerów funkcjonowała szkółka muzyczna – dzieci śpiewały po polsku. W Orzeszkach (pow. kowelski) 11 dzieci (w tym 8 prawosławnych) śpiewało po polsku. W majątku S. Chołonieckiego (pow. lityński) odbywały się lekcje polskiego, muzyki i rachunków. U księcia Lamberta Poniatowskiego (pow. kijowski) 6 dzieci uczyło się polskiego, rosyjskiego, rachunków i prowadzenia rejestrów. U S. Lipeckiego 12 osób (14-18 lat) grało na instrumentach i śpiewało po polsku. Nowowiejski spod Równego założył chór czytający i śpiewający po polsku – 17 śpiewaków (w tym 11 prawosławnych) otrzymało włoskie nazwiska Tartini, Albini itd. Mimo takiego ewidentnego przymknięcia oka na to, czym „bawi się” arystokracja, konsekwentnie rugowano język polski: zakazano go w kontaktach z chłopami, twierdzono, że nie jest do niczego potrzebny – wszak msze są po łacinie. W takiej sytuacji powstawały podręczniki już w kontekście rosyjskojęzycznym.

Taki system nauczania przetrwał do końca zaborów. W latach 1914-1921, tak burzliwych na terenach Ukrainy, powstawało bardzo wiele polskich inicjatyw społecznych, które zazwyczaj zakładały szkołę. Przez Ukrainę przepływały tłumy Polaków – uciekinierów, wracających zesłańców, pracowników Imperium uciekających przed rewolucją itd. Dany okres charakteryzuje się totalnym chaosem metodycznym, więc trudno tu mówić o jakiejś wizji nauczania, używanych podręcznikach itp. Po ustabilizowaniu sytuacji politycznej i określeniu granic (po 1921 r.) na terenie USRR pozostało wielu Polaków z różnym już stopniem znajomości polszczyzny, zwłaszcza wśród dzieci. Nie zważając na to, po utworzeniu autonomicznego obwodu narodowościowego tzw. Dzierżyńszczyzny wszystkie zamieszkałe w nim dzieci uznawano za posługujące się językiem polskim, a działania edukacyjne wobec nich w licznych szkołach sprowadzano do nauki czytania i pisania. Początkowo wykorzystywano podręczniki sprzed rewolucji, z okresu wojny i z Polski – np. w 1921 r. sprowadzono je za pośrednictwem Czerwonego Krzyża. Praktyka sprowadzania wydawnictw zakończyła się w 1927 roku, a przez kilka lat

wszelkie sprowadzone materiały podlegały surowej cenzurze. Sprowadzano elementarze, czytanki dla młodszych klas, np. spółka wydawnicza „Trybuna” sprowadziła *Elementarz* Sochy, *Czytanki* Cecylii Niewiadomskiej, *Historię Polski* Anatola Lewickiego. Jednak celem komunistycznych władz było jak najszybsze przygotowanie własnych podręczników. Przygotowywała je m.in. Katedra Języka i Literatury Polskiej przy PIP. Rozpisywano konkursy. Większość podręczników wydawana była w Charkowie, np. W. Lühe, A. Szredziński, *Książka pracy (dla III i IV grupy). Książka do czytania* (1925); A. Szredziński, *Nowa szkoła. Czytanki dla III i IV grupy* (1927), J. Sowińska, A. Szredziński, *Nasza szkoła. Czytanki dla II grupy* (1927), G. Czarnecka, *Sierp i młot. Elementarz dla dorosłych* (1925 (II wyd. 1928)); J. Kamińska, *Ćwiczenia językowe. Książka do ćwiczeń gramatycznych i stylistycznych dla grupy II szkoły pracy* (1930); Z. Budzyńska, *Elementarz dla grup I szkoły pracy* (1930); Brudzyński, Krzyżanowski, *Do pracy. Czytanki dla grupy II*; Brudzyński, Krzyżanowski, *Czytanki dla grupy III* (1929). Niektóre podręczniki miały kilka miejsc wydania: Moskwa-Charków-Mińsk: G. Czarnecka, *Bądź gotów. Elementarz* (1931), G. Czarnecka, N. Małeczka, *Kolektywista* (1931), Charków-Kijów: G. Czarnecka, *Podręcznik do nauki języka polskiego* (1932). Był też podręcznik wydany w Moskwie: Z. Kamieniecka, *Język polski. Podręcznik* (1931). Wypisy dla grupy V i VII opracowali studenci Polskiego Instytutu Wychowania Społecznego w Kijowie. Mam przed sobą dwa podręczniki z tego okresu: A. Szredzińskiego *Nową szkołę. Trzecią i czwartą książkę do czytania* (Centralne Wydawnictwo Ludów ZSRR, Moskwa 1927) oraz J. Sowińskiej i A. Szredzińskiego *Naszą szkołę. Książkę pracy dla II grupy* (jw., Charków 1927). Oba typy podręczników („do czytania” i „pracy”) składają się z tekstów o życiu wiejskim (przykładowe tematy: kopanie kartofli, ognisko, wycinanie kapusty, myszy polne i ich tępienie, jak się dowiedzieć, ile dawać krowie paszy, karmienie konia, co to jest płodozmian, jarmark) lub propagandowych (np. rewolucja październikowa, o co walczą czerwonoarmiści, czego chcą komuniści). Zdarzały się propagandowe wiersze i ilustracje, sporo tekstów o higienie. Uderza brak jakichkolwiek ćwiczeń językowych, gramatycznych. Dużo za to ćwiczeń „z życia” – od liczenia ile dochodu daje kura do zasiania nasion. Również ćwiczenia

wypowiedzi oscylowały wokół tematów typu „Co się dzieje z deszczem?”. Poziom językowy tych czytanek można określić na poziom B1, choć zdarzały się też takie (B2?):

Rzędy kobiet czerwieniły się na kopaniskach... Rozlegał się gruchot zsypywanych do worów kartofli... Miejscami orano jeszcze pod siew... Stada krów srokatych pasły się na ugorach, długie popielate zagony rdzawiły się młodą szczotką zbóż wschodzących... Gęsi, niby płaty śniegów, bieliły się na wytartych, zrudziałych łąkach. Krowa gdzieś zaryczała. Ogniska się paliły i długie, niebieskie warkoczce dymów ciągnęły się nad zagonami. Wóz zaturkotał albo pług zgrzytnął o kamienie. (...)

Oczywiście każdy materiał, a szczególnie ilustracje, schematy (np. chaty-czytelni), wykresy (np. „Ile żyta daje jedna dziesięcina u nas i zagranicą”) mogły być punktem wyjścia do „mówienia” – jak to „mówienie” wyglądało, gdy część uczniów nie znała polskiego? Cały eksperyment narodowościowy zakończył się – jak wiemy – tragicznie, a naukę polskiego zakończono.

Po II wojnie światowej aż do lat 90. XX w. polski był obecny jedynie na polonistykach lub slawistykach. W wolnej Ukrainie powstało wiele polskich organizacji, które zazwyczaj zakładały szkoły. Uczono z podręczników z Polski – zupełnie nieadekwatnych ze względu na brak już umiejętności rozumienia umieszczonych tam wierszy i czytanek, nawet w elementarzach. Również liczne wówczas grupy dorosłych nie miały z czego się uczyć podstaw. Nakładał się na to: brak nauczycieli, nauczyciele z Polski nie byli przygotowani do pracy z grupami początkującymi, nauczyciele z Ukrainy (często bez przygotowania pedagogicznego) byli obciążeni własnymi doświadczeniami z uczenia się języków obcych metodą gramatyczno-tłumaczeniową. Nawet specjalna seria lubelskich podręczników Heleny Metery powielala ten sam błąd – teksty były dla znających polszczyznę przynajmniej dobrze. Podręczniki komunikacyjne dostępne w Polsce nie były obecne na Ukrainie aż do *Hurra po polsku* (2004). Wyjątek stanowiła publikacja Blanki Konopki *Podręcznik języka polskiego dla środowisk rosyjskojęzycznych*, Warszawa 1997. Próbą połączenia idei nauczania komunikacyjnego, komparatystyki B. Konopki i interferencji rosyjskich był podręcznik *Co nas łączy?* Marty i Jerzego Kowalewskich.

Analiza obecnie dostępnych podręczników na Ukrainie nie może być przedmiotem tak krótkiego tekstu. Oferta jest ogromna, przy czym wiele z podręczników ma charakter glottodydaktyczny z naciskiem na komunikację językową lub przynajmniej zawiera – obok opisu języka polskiego od fonetyki / ortografii po składnię – też ćwiczenia o charakterze komunikacyjnym. Poprzestaną też na sugestii, że większość z nich tak naprawdę uczy słownictwa i gramatyki, co powinno (?) dać w sumie umiejętność komunikacji. Jak pokazują wszelkie badania – nie daje. Na uniwersalną gramatykę języka polskiego dla cudzoziemców (nie jak jest, ale jak „zrobić”) wciąż czekamy.

O ile jednak wszystkie polskie propozycje podręczników dla cudzoziemców nie nawiązują do podręczników i gramatyk z ostatnich 200 lat, o tyle wiele podręczników powstających na Ukrainie wciąż nie może oderwać się od wzorca: opis gramatyczny, ćwiczenia, czytanie, tworzenie tekstów opisujących świat – od fonetyki do składni, a najważniejszym kryterium jest poprawność: stąd taka popularność dyktand, konkursów i olimpiad. Poszczególne części danej lekcji nie łączą się ze sobą – ani zagadnieniem gramatycznym, ani słownictwem, ani tym bardziej sytuacją komunikacyjną. Czy można inaczej? Propozycją może być np. metodyka kulturowa, która kładzie nacisk na spotkanie w przestrzeni polskiej kultury. Język jest kluczem do kultury. Celem umiejętności językowych jest współistnienie wśród Polaków – czy to w Polsce, czy na Ukrainie. Ważniejsze od poprawności jest przeżycie kulturowe, aspekt wychowawczy lekcji. Lekcja jest wędrówką przez wartości – po polsku. W praktyce poznając język (lub uzupełniając braki) kształcimy kompetencje komunikacyjne, ale cały czas w kontekście kultury.

BIBLIOGRAFIA

1. Adrianek Mieczysława, *Książki szkolne w Królestwie Polskim w latach 1843-1863*, „Folia Bibliologica” 1988/1989, R.36-37, s. 49-77.
2. Beauvois Daniel, *Polacy na Ukrainie 1831-1863. Szlachta polska na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie*, Paryż 1987.
3. Dziegiel Ewa, *Polszczyzna na Ukrainie*, Warszawa 2003.

4. <https://gramatyki.uw.edu.pl>
5. Kornecki Jan, *Oświata polska na Rusi w czasie wielkiej wojny*, Warszawa 1922.
6. Kowalewski Jerzy, *Język polski na Ukrainie w perspektywie glottodydaktycznej*, Kraków 2017.
7. Krzyszczcha Marcin, *Polacy na Ukrainie. Zarys dziejów*, Lublin 2003.
8. Kupczak M. Janusz, *Polacy na Ukrainie w latach 1921-1939*, Wrocław 1994.
9. Nepop Lidia, *O sytuacji językowej w Burtynie koło Połonnego*, [w:] *Język polski dawnych Kresów Wschodnich*, t. 2., s. 165-172.
10. Piotrowska Olga, *Charakterystyka podręczników języka polskiego wydanych w ZSRR w latach 30.-40. XX wieku*, [w:] *Nauczanie języka polskiego jako obcego i polskiej kultury w nowej rzeczywistości europejskiej. Oświata polonijna na progu XXI wieku. Stan i perspektywy*, Kraków 2006, s. 511-514
11. *Polonistyka we Lwowie: 200 lat idei. Dzieje podręczników języka polskiego*, Kijów 2018.
12. Szycówna Aniela, *Historia nauczania języka polskiego*, [w:] *Prądy w nauczaniu języka ojczystego*, Warszawa 1908, s. 13-73.
13. Zasztowt Leszek, *Kresy 1832-1864. Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1997.
14. Zasztowt Leszek, *Szkolnictwo na ziemiach litewsko-ruskich (od 1795)*, [w:] *Historia i współczesność języka polskiego na Kresach Wschodnich*, red. I. Grek-Pabisowa, Warszawa 1997, s. 203-287.

УДК 821.161.2-2.09-14Н. Лівницька-Холодна

Просалова В. А.
(м. Вінниця, Україна)

ВАРШАВСЬКИЙ ПЕРІОД У ТВОРЧІЙ ДІЯЛЬНОСТІ НАТАЛІ ЛІВИЦЬКОЇ-ХОЛОДНОЇ

У статті увагу зосереджено на варшавському періоді творчої діяльності української поетеси Наталі Лівицької-Холодної, яка в міжвоєнній Польщі видала дві поетичні збірки: «Вогонь і попіл» (1934) та «Сім літер» (1937). Авторка у віршах розкрила не лише настрої політичної еміграції, а й химерний світ заміжньої жінки, здатної до гри, помсти, перевтілень. У віршах визначено ознаки діалогу з Євгеном Маланюком, що виявився у формі поетичних рефлексій, згадок про конкретні біографічні деталі, засвоєнні і трансформації мотивів та образів.

Ключові слова: *мотив, символ, лірична героїня, поетична збірка, міфологема.*

*В мандрівках по чужих світах,
В жорстоких іспитах і змінах
Ти наче казка золота,
Далека й рідна Україно!*

Наталя Лівицька-Холодна – донька чільного діяча Української Народної Республіки Андрія Лівицького – почала друкуватися ще в 1921 році, проте змогла видати свою першу поетичну збірку – «Вогонь і попіл» – лише в 1934 році у Варшаві. У 1927 році поетеса переїхала до польської столиці і продовжила розпочаті у Празі студії романських мов. Вона ввійшла в літературно-мистецьке середовище міста, була залучена до створення літературної групи «ТАНК», що виникла в 1929 році за ініціативою Євгена Маланюка та Юрія Липи. У «Статтях про ТАНК» (Варшава, 1929) засновники чітко визначили її завдання: «окциденталізм як засіб, радикальна сепарація від російської культури, ідея великодержавності, культ героїзму і шляхетності» [7, с.12]. Члени групи «прагнули відстояти творчу автономію митця, його право на

самовизначення і самореалізацію» [8, с. 55], планували видання свого журналу, бажали творити національне мистецтво і державу у слові, однак непорозуміння між її лідерами, інспіроване невгамовним Дмитром Донцовим, не дали можливості згуртувати літературні сили.

Збірка «Вогонь і попіл» викликала неоднозначну реакцію в емігрантських колах, адже відбивала перипетії не національно-визвольної, як очікували колеги по перу, а любовної боротьби в той нелегкий час, коли розкидані по світу колишні учасники визвольних змагань не могли перебороти біль від поразки в національно-визвольній боротьбі. Оріся Легка [3] вважає цю першу збірку початком «еротичного роману», який авторка, на її думку, писала все життя.

Наталя Лівіцька-Холодна публікацією першої збірки вступила у «приховану полеміку з іншими представниками емігрантської поезії – Є.Маланюком, Ю.Липою, Л.Мосендзом» [4, с. 4], викликала в багатьох із них нерозуміння і подив. Так, Леонід Мосендз і Микола Гнатишак в еротичних візях поетеси вбачали відхід від суспільно-політичної проблематики, основ християнського світогляду, натомість Святослав Гординський помітив у віршах щирість і багатогранність жіночих відчуттів, уміння передати «“вічно жіноче” жінки й показати, скільки для жінки значить кохання» [2, с. 2], але подібних відгуків було мало в період гострого ідеологічного протистояння, що спостерігалось навіть в емігрантських колах.

Поетеса стверджувала повноправність інтимних переживань, право жінки на суб'єктивність і повноту відчуттів. В інтерв'ю вона зізналася, що у віршах ідеться про подружнє життя ліричної героїні, яка закохалася і пережила розчарування, апатію, однак все-таки змогла повернутися до себе самої.

Збірка «Вогонь і попіл» розкривала цілу гаму інтимних переживань: від закоханості – до лютої ненависті і прагнення помститися коханцю. Ці почуття знайшли вияв у колористичній символіці віршів («Чорний колір – колір зради, / А червоний – то любов...»); «Червоний шал чи чорна згуба»), що, однак, набуває амбівалентного тлумачення. «З одного боку, він [тобто червоний колір.

– В.П.] символізує красу, радість та любов до життя, з іншого – мстивість та розруху» [1, с. 474]. Промовистим є не лише поєднання двох кольорів, а і семантика червоного, що, у свою чергу, утримує як позитивні, так і негативні відтінки значень: любов і ворожнечу, радість і кров, повноту буття та агресію.

Лірична героїня Наталі Ливицької-Холодної розкривається в різних іпостасях: заміжньої жінки, палкої коханки, яка прагне тілесних утіх, «поганки з монгольських степів», «сотниківни в червоному намисті», полонянки-татарки, вампа, що п'є чужу кров. Слова французького письменника Жоржа Бернаноса «... femme, soeur tragique de l'enfant», взяті епіграфом до збірки, актуалізують зв'язок жінки з дитиною, але не той очікуваний і samozрозумілий, що жінка – продовжувачка роду, а несподіваний, ігровий. Жінка в іпостасі дитини здатна до гри, маскуванню своїх почуттів, дивовижних перевтілень. «Маленькою дитинкою з половецьким розрізом очей» називав авторку закоханий у неї Євген Маланюк, проте Наталя Ливицька віддала перевагу художнику Петру Холодному-молодшому, змусивши поета страждати, уявляти свою фізичну смерть і прихід на його могилу коханої: *«На могилу прийде й Наталочка, може, / Певно з Холодним, не сама, / І на них буде сонце, а на мені, Боже, / Лежатиме тяжко чорна тьма...»* («А як же Наталочка?»).

Епіграф до збірки «Вогонь і попіл» імплікує химерність тексту, в якому панівним постає концепт гри. Перевтілення ліричної героїні, розщеплення її «я» на демонічного двійника, який прагне не лише тілесних насолод, а й помсти, відкриває потаємні глибини жіночої душі. Поетеса ніби веде своєрідний діалог *«з Маланюковим ліричним героєм, приймає на себе запропонований поетом образ степовички-зрадниці, у якої «вовчиці очі», яка сама йде до хитливого хана, п'янить його собою, а потім зраджує – вбиває – і пірнає русалкою в половецький степ...»* [10, с.133]. Образи з поезії Євгена Маланюка, що виникли під впливом її шлюбу з Петром Холодним, вона приміряє до себе, своєї героїні, яка постає в різних іпостасях. Отже, поетеса вступає в діалог із старшим від неї на 5 років автором, щоб відстояти своє право лишатися собою.

Поетичний світ збірки «Вогонь і попіл» мав два виміри: «до» і «тепер». Теперішнє видавалося хистким, непевним і незбагненим, як і сама героїня, яка не могла погамувати підсвідомих імпульсів, кохання до одруженого чоловіка. Лірична героїня акумулювала різні демонічні іпостасі: «сотниківни в червонім намисті», «поганки з монгольських степів», «вампа», тобто вампіра, який хоче пити людську кров. Ігровий момент було акцентовано епіграфом, реалізовано в антитетичності виявів ліричного «я», що мало у своїй основі барокову традицію. Саме друге «я» породило несподівану альтернативу: «пристрасть або смерть» (поезія «Будеш завтра цю ніч пам'ятати»), викликало затяту сексуальну боротьбу, спровоковану самою героїнею, яка пустила у хід свої чари: *«Очі в мене два свічада / І палка татарська кров. / О, тікай, стрункий юначе, / Стережись моїх очей: / Подивлюсь – припадком наче – / І не спатимеш ночей»* [5, с. 25]. Кохання, яке тримається на пристрасті, породжує ревності, відчуття провини, зраду і, звичайно, бажання помсти: *«Голос ваш, наче спів, заколише, / І присниться кривавий кошмар, / Будуть гинути в полум'ї хати, / Будуть маски кривавих облич... / На татарський аркан вас піймати б, / Волочити б за коси у ніч!»* [5, с. 26]. Нагнітанням слова «кривавий» передається атмосфера запеклої боротьби. У циклі «Червоне й чорне» – на відміну від циклу «Барвін-зілля» – панує «чорний» двійник, домінують інстинкти, пристрасті, що ведуть до загибелі. Це знайшло відображення в колористичних антиноміях: *червоне / чорне*.

Богдан Рубчак помітив, що лірична героїня поетеси «межує з романтичним роздвоєнням особи на “білого” й “чорного” двійника» [9, с. 16]. Іпостась жінки-вампа, степовички, що мстить татаринів за свою зганьблену честь, у Наталі Лівницької-Холодної і пророк у Євгена Маланюка досить різнополюсні, щоб можна було розглядати їх в одній площині, проте дотичні – як друге «я» ліричного суб'єкта, як вияв його (можливо, підсвідомих) бажань. Якщо іпостась двійника в Наталі Лівницької-Холодної мала переважно еротичний характер, то в Євгена Маланюка – насамперед соціальний підтекст, не позбавлений, однак, еротичного відтінку, бо він зображує Україну бранкою степовою, полонянкою ханів і царів.

У Варшаві була опублікована і друга поетична збірка Наталі Ливицької-Холодної «Сім літер» (1937), епіграфом до якої було взято слова Тараса Шевченка: «Нема на світі України, / Немає другого Дніпра...» з послання «І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм...». Назва збірки мала алюзійний характер і прочитувалася у вірші «Проходить час, відходять в вічність друзі», набуваючи подвійного тлумачення:

*Сім літер, що палають в слові «Україна»,
Сім літер, що вогнем лягли на Монпарнас,
І сім зрадливих куль на вулиці Расіна –
Призначення, мemento і святий наказ*
[6, с. 6].

Однакова кількість літер у словах Україна та Петлюра була лише формальним приводом для їх поєднання, важливішим було інше – те, що ім'я Петлюри асоціювалося з боротьбою за незалежність України. Привертає увагу ще один збіг: сім літер у прізвищі Петлюра і сім куль, якими його було вбито у Парижі. Число «сім» символізує досконалість, спокій, упевненість, достаток і водночас таємницю, несподіванку.

Наталя Ливицька-Холодна у віршах розкрила настрої політичної еміграції, що шукала духовного опертя і тому співвідносила свої думки з аналогічними (цим мотивувалася ремінісцентність, рецептивність поетичного слова). Міфологема втраченої батьківщини визначала тональність та емоційно-почуттєвий спектр ліричних віршів, що ввійшли до циклів «Гнів», «Мир-зілля», «Mal du pays», «Захід». І хоч у збірці домінували вірші-монологи, проте орієнтація на адресата – Україну, Бога – в них відчутна. Вірші Наталі Ливицької-Холодної нагадували невідправлені листи, своєрідний діалог з Україною. Інтенсивність висловлених переживань виявлялася у пафосності звертань, в адресованих Україні спонуканнях («*Прийми відважно, Україно, / Навалу громів і вітрів*»; «*Збуди вогнем своїх синів / І викуй їм з заліза й криці / Серця відважні і міцні*»).

Діалогізм поетичного мислення Наталі Ливицької-Холодної виявився в образах-узагальненнях («Та доба була неповторна, як поезія Маланюка...»), безпосередніх звертань до своїх сучасників, цитуванні їх висловлювань, рефлексіях з приводу написаного ними

(«Хто ж тепер підніме той стилос, / що стилетом серця проймав?»), віршах-присвятах (наприклад, вірш «За вогнем шарлату» присвячено Олені Телізі), артикуляції подібних мотивів, образів, ідей.

ЛІТЕРАТУРА

1. Войтович В. Символіка кольорів. *Українська міфологія*. К.: Либідь, 2002. 664 с.
2. Гординський С. Чотири реторти лірики. *Назустріч*. 1935. Ч. 2. С. 2–3.
3. Легка О. Життя – це любов (Еротичний роман у віршах Наталі Лівницької-Холодної) : монографія. Львів, 2007. 240 с.
4. Легка О. Червоне і чорне: Новаторство поезики еротичного Н.Лівницької-Холодної. Львів, 1999. 42 с.
5. Лівницька-Холодна Н. Вогонь і попіл. Варшава: Варяг, 1934. 67 с.
6. Лівницька-Холодна Н. Сім літер. Варшава: Варяг, 1937. 66 с.
7. Маланюк Є., Липа Ю. Статті про ТАНК. Варшава, 1929. 12 с.
8. Просалова В.А. Текст у світі текстів Празької літературної школи: монографія. Донецьк: Східний видавничий дім, 2005. 344 с.
9. Рубчак Б. Серце надвоє роздерте. У кн.: Лівницька-Холодна Н. Поезії старі і нові. Нью-Йорк, 1986. С. 5–57.
10. Сподинюк А. Поетичний діалог Наталі Лівницької-Холодної та Євгена Маланюка. *Літературознавчі обрії: Збірник статей*. К.: Інститут літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України, 2010. Випуск 18. С. 129–134.

УДК 81'362'367.33=162.1=161.2

Ситар Г. В.
(*м. Вінниця, Україна*)

ПРИЙМЕННИК «О» В ПОЛЬСЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ: ЗІСТАВНИЙ АСПЕКТ

У дослідженні проаналізовано первинний прийменник «о» в польській та українській мовах. Зіставлено семантичний потенціал, особливості керування та функційного навантаження прийменника о в цих мовах. Показано, що вибір перекладного відповідника залежить від типу семантичних відношень, переданого прийменниковою одиницею, та сполучувальних можливостей окремих дієслів.

Ширший семантичний діапазон польського прийменника о зумовлює його продуктивність у складі аналітичних прийменникових конструкцій, яким в українській мові відповідають прийменникові еквіваленти з іншими первинними прийменниками або безприйменникові конструкції у формі орудного відмінка.

Ключові слова: *граматика, польська мова, прийменник, прийменниковий еквівалент, прийменникова одиниця, українська мова.*

У граматичних системах польської та української мов важливе місце посідають прийменники. Основними завданнями циклу здійснюваних досліджень у межах Міжнародного проєкту «Слов'янські прийменники в синхронії і діахронії: морфологія і синтаксис» стали створення реєстрів прийменникових одиниць різного типу (від власне-прийменників до одиниць, що виникають за аналогією до вже наявних та okazіональних конструкцій), з'ясування принципів і механізмів переходу повнозначних частин мови до класу прийменників, аналіз парадигматичних відношень різного типу, а також лексикографічний опис прийменників у слов'янських мовах [3; 4; 5; 6; 8; 10 та ін.].

Цілком закономірно, що в контексті поставлених проблем основна увага спрямована на еквіваленти (аналогі) прийменників як досі мало описане явище в нормативних граматиках [3; 4; 5; 6; 9 та ін.]. Водночас принципи лексикографічного опису й зіставного аналізу

первинних прийменників, частиномовна кваліфікація яких не викликає дискусій, також потребують уточнень і докладного опрацювання на матеріалі різних мов [1; 2; 9 та ін.].

Мета цього дослідження – зіставити семантичний потенціал, керування та функційне навантаження первинного прийменника *o* в польській та українській мовах.

1. Варто відзначити подібні, на перший погляд, можливості прийменника *o* у плані керування в обох мовах. У польській мові прийменник *o* передбачає при собі іменну частину мови у формі знахідного або місцевого відмінків: *zapytaj o potoc* і *zacznij o godzinie 10*. Український прийменник *o* також може керувати знахідним і місцевим відмінками: *вдаритися o підлогу* і *зустрітися o сьомій годині*. Проте привертає увагу, що більшість уживань з формою знахідного відмінка марковано у словниках як застарілі або діалектні [5] (див. також [7]).

2. Діапазон семантичних відношень, позначуваних цим прийменником у двох мовах, не збігається, що добре простежувано під час здійснення перекладу. Так, польські синтаксеми з прийменником *o* залежно від переданої семантики можуть мати різні еквіваленти в українській мові, пор.:

а) конструкції з часовими відношеннями відтворюємо українською за допомогою прийменника *o*: *rozpocząć pracę o godzinie 9* – почати працювати *o* 9 годині;

б) синтаксеми з об'єктним значенням передаємо в українській мові конструкціями з прийменником *pro*: *potyśl o człowieku* – думати *pro* чоловіка; з-поміж об'єктних значень окремий випадок становлять сполучення на зразок *doprzeć się o ścianę* – спертися *na* стіну, особливості перекладу яких зумовлені сполучувальними можливостями конкретного дієслова;

в) атрибутивне значення перекладаємо за допомогою українського прийменника *z*: *dziewczyna o czarnych włosach* – дівчина з чорним волоссям;

г) еквівалентними до причинових конструкцій є сполуки з прийменником *через*: *klócić się o politykę* – сваритися *через* політику та ін.

Цілком очевидний зв'язок семантики та вибору прийменникового відповідника заакцентовує потребу у створенні універсальної типології семантичних відношень прийменників та їх аналогів, що стане надійним підґрунтям для здійснення зіставного аналізу [2; 9 та ін.].

3. Первинний прийменник *o* в досліджуваних мовах має нетотожний прийменниковотвірний потенціал. У «Словнику українських прийменників» за редакцією Анатолія Загнітка [5] не зафіксовано жодної складеної одиниці, яка б містила прийменник *o*, що, очевидно, є наслідком як деякої семантичної обмеженості українського прийменника, так і ненормативності форм із знахідним відмінком.

Водночас у сучасній польській мові *o* характеризується здатністю входити до складу аналітичних прийменникових одиниць, що вже відображено у словниках. Зокрема, у словнику вторинних польських прийменників та одиниць, що вживаються у функції прийменника, автором якого є Чеслав Ляхур, наведено 90 аналітичних конструкцій, одним з компонентів яких є первинний прийменник *o* [10, с. 384-403]. Ці складені прийменникові одиниці утворюють досить розлогий і цікавий фрагмент граматичної системи польської мови, у межах якого можна виділити такі протиставлення:

а) за кількістю компонентів такі одиниці можуть бути двокомпонентними (*o barwie, o budowie* та ін.), трикомпонентними (*o krok od, o rozmiarach jak* і под.) і чотирикомпонентними (*o [ile jednostek] ... na południe od, o [ile jednostek] ... na północ od* і под.);

б) за відмінком керованого слова: складені прийменникові одиниці зі знахідним (*o formacie, o grubości* та ін.) і з місцевим (*o kierunku, o nazwisku* і под.) відмінками;

в) за семантикою серед аналізованих одиниць можна виділити прийменники з атрибутивними (*o ksywie, o nazwie* й под.), кількісно-атрибутивними (*o numerzhe, o [ile jednostek] ... niżej od* (при імені) та ін.), локативними (*o krok przed, o [ile jednostek] ... wyżej niz* (при дієслові) і под.) відношеннями.

Наведені польські складені прийменникові еквіваленти передають саме ту семантику, яка не властива українському

прийменнику *o*, тому в українській мові таким конструкціям типово відповідають аналітичні прийменникові одиниці з іншими первинними прийменниками (*в/у, від, з/із/зі, за, на, під* та ін.), пор.: *o barwie* – у колір; *o rokoïu* – у вигляді, на киталт, на зразок; *o budowie* – із структурою; *o imieniu* – на ім'я; *o krok od* – на крок від; *o numerzhe* – за номером. Рідше еквівалентом може виступати безприйменникова конструкція. У проаналізованому матеріалі зафіксовано лише форму орудного відмінка імені: *o liczbie* – кількістю, *o nakladzie* – накладом, *o rozmiarze* – розміром і под.

Отже, семантичний потенціал польського прийменника *o* є набагато ширшим за його український відповідник *o*. Під час перекладу вибір еквівалента польського прийменника *o* в українській мові залежить від типу семантичних відношень і сполучувальних можливостей окремих дієслів.

На відміну від українського прийменника, польський прийменник *o* виявляє високу продуктивність у складі аналітичних прийменникових одиниць.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баранівська Оксана. Спроба зіставного аналізу деяких польських і українських прийменників / О. Баранівська // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. Випуск 15 / Укл.: Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2007. – С. 91-97.
2. Виноградова Екатерина, Ситарь Анна. Проблемы словарного представления и сопоставления первообразных предлогов: на примере предлога *по* в русском и украинском языках / Е. Виноградова, А. Ситарь // Славянските предлози. – Велико Търново: Изд. ИВИС, 2007. – С. 178-189.
3. Всеволодова М.В., Виноградова Е.Н., Чаплыгина Т.Е. Русские предлоги и средства предложного типа. Материалы к функционально-грамматическому описанию реального употребления. Кн. 2: Реестр русских предложных единиц: А –

- В (объективная грамматика) / Под общ. ред. М. В. Всеволодовой. – М.: УРСС, 2018. – 800 с.
4. Всеволодова М.В., Клобуков Е.В., Кукушкина О.В., Поликарпов А.А. К основаниям функционально-коммуникативной грамматики русского предлога / М.В. Всеволодова, Е.В. Клобуков, О.В. Кукушкина, А.А. Поликарпов // Вестник Московского университета. Сер. 9. Филология. – 2003. – № 2. – С.17-59.
 5. Загнітко А.П., Данилюк І.Г., Ситар Г.В., Щукіна І.А. Словник українських прийменників. Сучасна українська мова / А.П. Загнітко, І.Г. Данилюк, Г.В. Ситар, І.А. Щукіна. – Донецьк: ТОВ ВКФ "БАО", 2007. – 416 с.
 6. Канюшкевіч М.І. Беларускія прыназоўнікі і іх аналогі. Граматыка рэальнага ўжывання. Матэрыялы да слоўніка. У 3 ч. / М. І. Канюшкевіч. – Гродна, 2008 – 2010.
 7. Словник української мови online. Томи 1-10 (А-ЎБМІЛЬ). Режим доступу: <https://services.ulif.org.ua/expl/Entry/index?wordid=1&page=0>.
 8. Українські прийменники: Синхронія і діахронія: пробний зошит / За ред. проф. А.П.Загнітка. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – С. 18-36.
 9. Шаранда А.Н. Сравнительная типология категории предлога: (На материале немецкого, русского и белорусского языков). – Минск: Наука и техника, 1981. – 230 с.
 10. Lachur Czesław. Polskie przyimki wtórne i jednostki o funkcji przyimkowej w użyciu realnym. Materiały do słownika (w zestawieniu z językiem rosyjskim). Tom 1: a conto – oprócz. – Кера – Opole: Wydawnictwo NOWIK Sp. j., 2019. – 425 s.
 11. Madelska Liliana. Praktyczna gramatyka języka polskiego / Практическая грамматика польского языка. – Kraków: Universitas, 2012. – 451 с.

mgr Mariana Tarchanyn
Szkoła Doktorska
Uniwersytet Humanistyczno – Przyrodniczy
im. Jana Długosza w Częstochowie
<https://orcid.org/0000-0003-4225-030X>

В ПОШУКАХ МИНУЛОГО. ГРАФІЧНІ НОВЕЛИ ПРО ГОЛОКОСТ ЯК ПОПЕРЕДЖЕННЯ ЛЮДСТВУ

*„Tak rzeczywiście było”
[„Це було насправді”]
Kristof Bien*

1. Вступ

Метою дослідження є аналіз популярної культури, яка формує нашу уяву та мислення на прикладі текстово – візуальних оповідань.

Завдання полягає на описі новел, як засобу масової комунікації та представленні границь між художньо – вигаданою дійсністю та науково – документальною інформацією.

Актуальність теми. Знарядям, яке служить для будови суспільства є мова. Проте, не менш важливим є його візія, характерною рисою якої є мислення. Серед сучасної візуальної практики, значне місце посідають креолізовані тексти, які поєднують вербальні та невербальні елементи і впливають на читача, створюючи візуальний комплекс образів та супроводжуючи зміст прочитаного. В минулому столітті було створено багато різновидів креолізованих текстів¹, дослідженню яких приділено мало уваги. Цікавими та недооціненими областями для аналізу видаються комікси, графічні повісті та новели. Це стосується як і розважальних розповідей так і важливих спроб опису впливу воєнних конфліктів на людей та суспільства.

¹ Між іншим: комікс, реклама, афіші, біл-борди..

Предметом дослідження є збірник текстово – візуальних новел польською мовою *Naród wybrany [Народ вибраний]* (2018), уродженця Варшави Крістофа Б'єна, накладом видавництва Stowarzyszenie im. Jana Karłowicza в Кельцях (Польща). Вперше був виданий в Данії видавництвом Forlag Adalen під назвою *Det udvalgte folk: Ph.D. Thesis* у 2016 році. Збірник містить 5 графічних новел: *Fuga pani Goldberg* [Фуга пані Гольдберг], *Za szafą* [За шафою], *Syn zakonniczy* [Син законниці], *Umrzec jak Samson* [Померти як Самсон], *Z butelkami na czółgi* [З пляшками на танки]. Основою для збірника слугували 5 фотографій, збережених від погрому та розповіді людей і їхніх родин, які пережили Голокост, збережені щоденники, що писались очевидцями та ув'язненими, опис подій, які відбувалися в Польщі в той час, коли терор нацистської Німеччини окупував всю Європу. Тему Голокосту єврейського народу описано неодноразово, представлено з кожної сторони, але людська чутливість та творчий підхід не мають меж. Кожна новела розкриває історію на свій лад, як спробу розповіді жахиття Шоа¹ з перспективи звичайних людей.

Сучасний комікс, графічна повість та новели трактуються як медіум, за допомогою якого переказується історія. Дедалі частіше вони порушують теми II світової війни, Голокосту, Варшавського повстання, Війни на сході України, яка і надалі точиться. Їхні автори на цьому тлі в поєднанні з політикою, на перший план висувають головного героя з його автобіографією, використовуючи фрагменти сімейних розповідей. Тому, комікс як гатунок літератури можна вважати різновидом автобіографічного мальованого записника чи щоденника. В аналогічний спосіб коміксовий медіум в контексті розповідання історії (реконструкції подій), висвітлення травми та пам'яті, використовує у збірці графічних новел *Народ вибраний*. Збірник представляє новели, які відносяться до часу II світової війни та Голокосту, в яких змальовується доля мешканців Варшави, польсько – єврейські відносини, стереотипи та пам'ять. Автор відкинув колористику, представляючи події в сірих тонах. Проте певним

¹ Знищення європейських Євреїв.

моментом надав кольору: кров, опаски Давида, котвиця, свастика. На сторінках новел ми бачимо людей, яким доводиться боротися за своє життя, ми бачимо Поляків, які допомагають їм, священикам, але також і злих колабораціоністів. Публікація цього видання в Данії, яка в основному підтримувала політику Гітлера під час війни, мала бути дуже сміливою, але й показовою для місцевого читача. І все ж автор став своєрідним істориком і послом польсько – єврейського нарративу.

2. Елементи культури матеріальної

Під час II світової війни була присутня пропаганда, метою якої було застрашити фашистів та піднести бойовий дух мешканців, дати надію на перемогу та незалежність. Окрім прапора Польщі, який майорів на будинках, які вдалось відбити у загарбників однією з її найвідоміших різновидів були малюнки на мурах емблеми¹ якоря, котвиці [kotwicy], що складаються з 2 латинських літер P та W, що означають „Польща, що бореться” [Polska Walcząca]. Автором була скоріш за все харцерка Сірих Шерегів Анна Смоленська (псевдонім Ханя), котра виграла конкурс на найкращу емблему і вже 20 березня 1942 року знак появився на мурах вулиць Варшави, хоча деякі дослідники автором вважають ілюстратора „Інформаційного вісника” Яна Міхала Соколовського. В новелі *За шафою* ця емблема також присутня, проте вона намальована поряд зі свастикою:

¹ Емблеми Польської Підпільної Держави та Армії Крайової [Symbol Polskiego Państwa Podziemnego oraz Armii Krajowej].

Мал. з графічної новели *За шафою*, 2018 р., с. 48.

Гітлер знав, що нацистам також потрібна виразна візуальна ідентифікація. Як він написав у своїй книзі *Mein Kampf* [Моя боротьба]: „Членам партії не вистачає будь яких зовнішніх ознак приналежності до однієї групи”¹ і сам став автором проекту, зобразивши чорну свастику в білому колі на червоному тлі, і у 1935 році вона стала прапором Третього Рейху. Хоча характерний хрест із загнутими під прямим кутом сторонами не завжди асоціювався з Третім Рейхом як символ нацистського терору, хоча був найвідоміший і найбільш зловісним². Свастика³ як прикмета вогню та сонця була відома ще за давніх часів, була символом богинь і, отже, родючості. Знак свастики, сторони якої скеровані вліво пов’язують зі страшною індуїстською богинею Калі, яка вважається дружиною бога - руйнівника Шиви. Це гравіювання появлялось на ранніх грецьких монетах VI - V століття до н. е. в Македонії, з головою Горгони на лицьовій стороні. Цей знак присутній на сторінках новел, чітко

¹ Adolf Hitler, *Mein Kampf*, 1926.

² Roger Moorhouse, *Jak swastyka stala się symbolem III Rzeszy?*

³ Свастика походить з санскриту і означає "приносити вдачу". Націонал-соціалістичні ідеологи хотіли залучити все, що несе символіку, опираючись на Перший рейх і німецьких імператорів та Другий Рейх, який був створений Оттоном фон Бісмарком у 1871 році, коли Німеччина об'єдналась.

виражений, часом супроводжується ознаками насилля, гвалту чи смерті.

Мал. з графічної новели *Фуга пані Гольдберг*, 2018 р., с. 16.

На початку II світової війни, в умовах ізоляції Євреїв від решти суспільства змінилися норми (соціальні, правові, етичні тощо) і якщо діяла заборона переміщатись міським транспортом чи відвідувати кав'ярні, то згодом були змушені покинути домівки та перебраться до спеціально виділеної частини міста, оточеної муром. Ця частина мала назву гетто. Найбільше європейське гетто було утворене у Варшаві 2 жовтня 1940 року¹, а у квітні 1941 року за трьохметровим муром там мешкало близько 450 тисяч Євреїв. Як писав Саніслав Ружицький: *перетинаючи мури гетто, перетиналось також межі уявної реальності*². Польський історик юдейського походження, педагог, громадський діяч, засновник підпільної організації Oneg Szabat [Онег Шабат]³ Емануель Рінгельблюм, у своїх нотатках писав: *сьогодні, у*

¹ В цей день Губернатор Варшавського округу Людвіг Фішер підписав офіційний наказ про створення варшавського гетто разом із переліком вулиць, що охоплювали його межі. Про це було оголошено вуличними мегафонами 12 жовтня 1940 року. Цього дня було свято – Судний день (Йом – Кіпур).

² Archiwum Ringelbluma, Getto warszawskie, cz. 1, tom 33, red. Tadeusz Epsztein, Katarzyna Person, Wyd. UW, Warszawa 2016, s. 45.

³ Організація документувала долю Євреїв під німецькою окупацією. Було утворено підземний архів варшавського гетто. У 1999 році ЮНЕСКО включила архів Рінгельблюма до списку „Пам'ять світу”, який охоплює найцінніші пам'ятки світової літератури.

суботу 12 жовтня, був жахливий день. В мегафон було оголошено про поділ міста на 3 частини: німецьку, до якої входило середмістя а також вулиця Новий Світ, польську та єврейську частини. До кінця жовтня всі, крім німців, повинні переселитись без меблів. В нашому будинку був відчай. Господарі дому проживали в цій квартирі вже 37 років, яку їй повинні були залишити без меблів..

Не зважаючи на те, що в районі гетто була антисанітарія, бракувало їжі¹ та медикаментів а смерть була звичним явищем, поза його мурами точилось життя. В новелі *3 пляшками на танки* зображено стіну гетто, а за нею карусель, на якій катаються діти.

Мал. з графічної новели *3 пляшками на танки*, 2018 р., с. 107.

Зображення цієї каруселі не є випадковим. Варшавська карусель² стала головним мотивом вірша *Campo di Fiori*³, лауреата Нобелівської

¹ На одній з планш новели *Фуга пані Гольдберг* є вираз „кашрут” (кошерна їжа), що є зведеними настановами для Євреїв щодо можливості певних дій відповідно до Галахи. Використовується в значенні настанов щодо приготування їжі.

² Проте, було два місця біля мурів гетто, де стояли каруселі, поставлені у 1942 та 1943 роках. Достеменно невідомо, яку саме карусель описував Чеслав Мілош: карусель, що поставлена на площі між вулицями Боніфратерська та Новінярська, чи цю, що навпроти Палацу Красінських.

³ Перше видання вірша було опубліковано Єврейським Народним Комітетом у співпраці з Радою Допомоги Євреям Жегота [Żegota] у журналі „3 безодні” [„Z otchłani”] (Варшава 1944

Премії Чеслава Мілоша у 1943 році, написана в часі Пасхи, який ґрунтується на контрасті між драмою людей, які борються за життя за мурами гетто, та байдужістю тих, хто грає поруч. Як планували окупанти, ці каруселі навмисне мали відвернути увагу мешканців арійської частини міста від ліквідації гетто. Та 19 квітня 1943 року, у Страсний Тиждень, вибухнуло повстання в гетто і тривало до 16 травня. У новелі *З пляшками на танки* показано, як учасники конспіраційної організації Єврейська Воєнна Організація та сіоністського руху Єврейський Воєнний Зв'язок борються за волю та гідність, проте під час боїв було вбито близько 7000 Євреїв, тоді як близько 50 000 були вивезені до табору смерті Треблінка, за Варшавою і там замордовані. Художник чітко змальовує біль та жах в очах головних героїв новели, що дає змогу зрозуміти нещадність окупантів та винищення єврейського населення.

Однак, найдраматичніші події відбувались в концтраційних таборах, що було початком кінця. Новела *Померти як Самсон* повністю розкриває весь жах, що коївся в таборі. Вони були утворені Третім Рейхом в 1933 – 1945 рр. і призначені для ув'язнення людей. Перший концентраційний табір на терені Німеччини повстав одразу після підпалення Рейхстагу з наказу Генріха Гімлера 20 березня 1933 року в Дахау, що у Південній Німеччині, недалеко Мюнхена. Перші масові транспорти Поляків до Дахау¹ прибули весною 1940 року. Вважається, що в цьому таборі в 1933 – 1945 рр. померло або було замордовано близько 150 000 в'язнів. Першим німецьким нацистським табором в Польщі був Штутхоф², що розташований 36 км. від Вільного Міста Гданськ, котрий функціонував з 2 вересня 1939 року до 9 травня 1945 року.

р.) накладом у 3 000 примірників. У 1945 році *Campo di Fiori* був включений до збірки віршів та опублікований видавничим кооперативом „Czytelnik” [„Читач”].

¹ В цьому таборі також проводились псевдо медичні досліді, dokonano кари смерті через розстріл чи повішення. Він функціонував до визволення 29 квітня 1945 року.

² Це був перший та найтриваліший табір такого типу на теренах, що входили до складу Польської Держави. В червні 1944 року цей табір підключено до реалізації „Остаточного вирішення єврейського питання” і тому він став табором масового винищення.

Іншим різновидом таборів були табори смерті, призначені виключно для знищення (спалення в крематоріях чи загазовані в камерах трутизною Циклон Б). На території Польщі перші імпровізовані концтабори були утворені у 1939 року в Познані та Лодзі. У цих таборах були ув'язнені Поляки, які організовували чи могли чинити опір супроти німецьких окупантів.

В новелі *Померти як Самсон* людей привезли у вагонах для тварин до концентраційного табору Auschwitz – Birkenau¹ [Аушвіц – Біркенау], що в перекладі з німецької має назву місцевості – Освенцим та Бжезінка, що біля Кракова. Він діяв від 1940 – 1945 рр. і його називали „фабрикою смерті”. Як тільки потяг зупинився, відчинились двері вагонів і всіх людей скерували на рампу, після чого була проведена так звана „селекція”. Вона полягала на відборі лікарем і вирішенні, чи людина буде відправлена на примусові роботи чи відразу на смерть. Художник без жодного словесного супроводу зобразив декількох людей, а на їхньому фоні руку, яка вказує напрямком: на ліво (на смерть) та на право (на примусові роботи). Вибір цей виконував німецький доктор, військовий злочинець, так званий „Ангел Смерті” – Йозеф Менгеле. Також він проводив різні експерименти, для яких власне і dokonував відбору на рампі. Жертви його експериментів, до яких можна зарахувати і близнюків, утримувались у відносно хороших умовах, але були дуже жорстокими. Прикладом жорстокості слугують малюнки близнюків на сторінках новели, яким лікар хотів змінити колір очей, закапуючи різними препаратами. Діти втрачали зір, проте колір не змінювався. Менгеле, будучи розчарованим своїм експериментом, і злим на близнюків, виконав їм смертельний укол фенолу просто в серце. Тим, кому сказано йти на право, могли ще поборотися за життя, хоча це було вкрай важко. При вході до табору

¹ Як єдиний німецький концентраційний табір, він був внесений до Списку Всесвітньої Спадщини ЮНЕСКО (1979) під назвою Освенцим – Біркенау. Протягом всього існування табір розбудовувався, і був головним місцем екстермінації бл. 1,1 мільйонів Євреїв з цілої Європи, 140 – 145 тисяч Поляків, бл. 23 000 Ромів, бл. 12 000 радянських військовополонених та жертв інших національностей. Перший транспорт з 728 в'язнями прибув 14 червня 1940 року з польського міста Тарнув.

виднівся напис: Arbeit macht frei¹, що в перекладі на українську означає „Праця робить вільним” чи „Праця звільняє”.

Мал. з графічної новели *Померти як Самсон*, 2018 р., с. 84.

Надпис цей був виконаний на території табору у кузні, в'язнем №1010 Яном Лівачем. На малюнку всі літери однакові, проте на воротах при вході до табору в Аушвіц, в'язні навмисно приварили літеру «В» неправильно, перевернувши її догори ногами, що було актом супротиву цьому гаслу².

Прибулих в'язнів стригли, видавали смугасту форму, знану як *pasia*k [пасяк] та робили татуювання у вигляді номеру³. Татуювання з цифрами наносилися дорослим на внутрішню сторону руки, тоді як дітям та їхнім матерям на стегно. Після смерті особи, номер

¹ Вислів походить від однойменної назви роману німецького письменника Лоренца Діфенбаха „Праця звільняє: розповіді Лоренца Діфенбаха” (нім. Arbeit macht frei: Erzählung von Lorenz Diefenbach) 1873 року. У ньому головні герої, гравці та шахраї, знаходять шлях до добродетності через фізичну працю.

² Однак у розповідях деяких ув'язнених можна прочитати, що це була випадковість.

³ Татуювання в'язнів вперше було введено в таборі Освенцім – Біркенау в 1942 році, застосувавши його на 10 000 радянських в'язнів. Це було тату ідентифікаційного номеру на грудях.

передавався іншому в'язню. Таким чином залишаючи людину без імені та гідності, тільки з номером, забираючи останнє, що в неї залишилось в цьому таборі.

Голод, холод, хвороби були головними чинниками смерті в таборах.

Ті, хто був відібраний на ліво, мусів пройти через „дезінфекційний душ”. Зважаючи на те, що нацисти вважали своїх расових ворогів шкідниками, використання Циклону Б¹ для вбивства людей, здавалось їм результатом холодної логіки. Людей просили підписати свої валізи, роздягнутись, повісити свій одяг на гачок та запам'ятати його номер. Як тільки всі опинились в приміщенні, негайно зачинили двері і подали знак. Через комин засипали Циклон Б. Під впливом тепла та вологості пестицид розкладався до газоподібної форми. Ті, хто був найближче до отвору гинули протягом кількох перших хвилин. 15 – 25 хвилин, і у приміщенні не залишалось нікого живого: жертви спочатку відчували втрату свідомості, а потім зупинялось серце. На тілах загиблих появлялись рожеві та іноді сині плями.

¹ Пестицид, хімічний препарат для захисту рослин від шкідливих комах. Спочатку Циклон Б був привезений до Освенциму для іншої мети – його використовували для дезінфекції бараків та одягу. Лише після Ванзейської конференції високопоставлених есесівців та голів міністерств в уряді Третього Рейху, яка відбулася 20 січня 1942 року, препарат став інструментом масового знищення. Перший експеримент був проведений у вересні 1941 року в Аушвіц в блоці №11, на радянських військовополонених.

3. Духовне життя Євреїв

У квітні 1986 року Іван Павло II¹ перебуваючи в римській синагозі промовив до народу єврейського: *Ви - наші улюблені брати і, певним чином, можна сказати, наші старші брати*. Інтерпретуючи ці слова можна сказати, що Папа Римський закликав Християн пізнати коріння їхньої духовності, що є єврейською духовністю.

Осередком релігійного життя Євреїв була синагога². Проте її значення не є однозначним. Це не лише місце для молитви³, але й для вивчення Тори і Талмуду, кімната для нарад, а часто і місце єврейської громади. Також розміщувались різні комунальні бюро: офіс, архіви, кімнати рабинських судів, скарбниці і навіть кошерна їдальня та притулок для бездомних. Найбільшою синагогою у в Варшаві та однією з найбільших у цілому світі до часів II світової була Велика Синагога⁴, урочисто відкрита 26 вересня 1878 року на свято Rosz ha-Szana [Рош га-Шана], або єврейський Новий Рік. В новелі *З пляшками на танки* зображено момент підривання синагоги одним з керівників ліквідації повстання у Варшавському гетто, групенфюрером СС, генерал –

¹ Кароль Юзеф Войтила, пол. Karol Józef Wojtyła - 264-й Папа Римський. Римокатолицький єпископ.

² Головним та центральним приміщенням синагоги є молитовний зал призначений для чоловіків, який містить біма [трибуна] – підвищене місце в синагогах, на якому розміщується кафедра для читання П'ятикнижжя (Тори) та Арон ha-kodesz [Арон га-кодеш] – священний тубус з сувоями Тори, котрий розміщений по осі стіни молитовного залу, орієнтованої в сторону Єрусалиму або на Схід. Існувала думка, що жінки, які присутні в головному залі, відволікають чоловіків від молитов. В синагогах ортодоксійних жінки моляться в іншому приміщенні, доступ до яких є безпосередньо ззовні. Це місце називається Babiniec [Бабінець].

³ Але це не християнський храм. У юдаїзмі єдиним і справжнім храмом, в якому священники виконували свою жертвну службу, був Єрусалимський Храм, зруйнований римлянами в 70 році н.е. Синагога це насамперед місце молитви, які відбуваються в суботу чи інші єврейські свята.

⁴ Автором Великої Синагоги був польський архітектор італійського походження Leandro Jan Marconi [Леандро Ян Марконі].

лейтенантом поліції Jürgen Stroop [Юргеном Штропом] 16 травня 1943 як останній із актів знищення гетто.

Мал. з графічної новели *З пляшками на танки*, 2018 р., с. 121.

Найважливішим святом в єврейській традиції, яке святкується від заходу сонця в п'ятницю, до заходу сонця в суботу є Шабат¹. Вважалось, що це є винятковий дар тільки для Євреїв. В юдаїзмі це сьомий день тижня, день святковий², нагадує про цикл створення світу та виведення ізраїльтян з Єгипту. Після генерального прибирання дому, в п'ятницю ввечері, після молитов у синагозі, відбувається урочиста вечеря. На малюнку зображено дві свічки (та їх може бути більше, але ніколи менше), вино та хліб, що є символами святкування. Свічки запалює господиня дому благословляючи та освячуючи їх молитвою Кідуш. Молитва здійснюється над келихом вина або іншого алкогольного напою, а також, у разі відсутності вина, над хлібом.

¹ Важко визначити точний дату початку святкування Шабату. За словами Мартіна Бубера, свято існувало ще до того, як Мойсей отримав Декалог (10 Заповідей Божих). Перший опис пов'язаний зі святкуванням зустрічається в описі мандрівки Народу Обраного через півострів Синай.

² В цей день не можна працювати. Виключення з правил може бути лише у випадку загрози життю, здоров'ю чи майну (при гасінні пожежі...). Згідно з Талмудом дозволяється вчитись.

Особа, яка промовляє молитву повинна тримати келих з вином двома руками стоячи, оскільки перші чотири слова молитви Кідуш складаються в Тетраграматон, що символізує ім'я Господа.

Мал. з графічної новели *Фуга пані Гольдберг*, 2018 р., с. 7.

4. Символи Євреїв

Слово „символ” має різні значення і символікою може бути наділений будь який предмет (наприклад браслет). Воно походить від грецького σύμβολον, що означає поєднання двох частин в одне ціле. Швейцарський психоаналітик, психолог, філософ культури Карл

Густав Юнг вважав, що символи є важливі і ніколи не були створені свідомо, а є витвором несвідомого, сутність чого неможливо пояснити раціонально навіть за допомогою мови¹.

Найважливішим символом, який асоціюється з юдаїзмом є шестикутна зірка, яка також зображена на прапорі Ізраїлю. Вираз „Зірка Давида” походить з івриту, що дослівно означає „Щит Давида”. Згідно з традицією Євреїв, солдати царя Давида носили цей знак на щитах, щоб таким чином себе захистити.

Під час введення Нюрнберзьких расових законів² 15 вересня 1935 року Євреїв починали позбавляти усіх прав. Після Кришталевої Ночі³ уряд Німеччини вирішив, що Євреї повинні мати якийсь знак, за яким їх легко можна розпізнати. Це б вирішило одразу декілька проблем. Євреї, що мешкали на території окупованої Польщі, від вересня 1939 року повинні були носити білі пов'язки з нашитою зіркою Давида синього кольору. У варшавському гетто було 19 різновидів пов'язок, а суть поділу полягала на створенню кращої позиції, „відмінності” та безпеки, що було звичайно оманом. Існує теорія, що ця зірка містить весь алфавіт івриту, а інша теорія говорить, що є ознакою монотеїстичної віри і означає ім'я – Тетраграматон, що вважається власним чотирибуквеним ім'ям Господа.

¹ C.G. Jung, *Memories, Dreams, Reflections* „MDR”, 1963, New York, Pantheon.

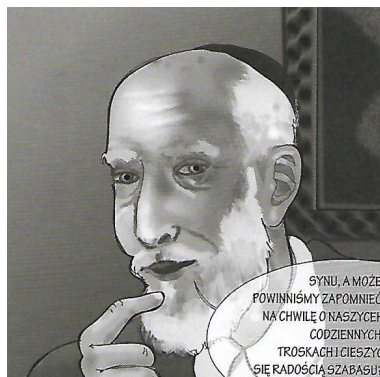
² У Нюрнберзі, на з'їзді нацистської партії Гітлер повідомляє про прийняття антиєврейських законів, заборону шлюбу та позашлюбних стосунків між євреями та німцями і позбавленні Євреїв громадянства Третього Рейху. Було введено перший поділ суспільства на чотири расові категорії, серед яких: Німці, Євреї, напівкровки та напівкровки 2-го ступеня (четвертинки). Він також заявляє про те, що свастика стає державним символом і буде зображена на державному прапорі Німеччини.

³ Погром Євреїв в нацистській Німеччині вночі з 9 на 10 листопада 1938 року. Названа кришталевою, оскільки вулиці міст були засипані уламками скла та кристалю від побитих шиб помешкань, магазинів та синагог. Акт терору мав конкретну мету – змусити виємігрувати єврейське населення з Німеччини, але залишаючи своє майно Третьому Рейху.

Мал. з графічної новели *За шафою*, 2018 р., с. 32.

В новелі *Фуга пані Гольдберг* зображений вечір п'ятниці 8 вересня 1939 року та чоловіків з головними уборами. Традиційним головним убором Євреїв є ярмулка або ж кіпа. Чоловіки під час молитви повинні прикривати голову, цього вимагає єврейський закон, як вираження поваги перед Богом перебуваючи в синагозі, проголошуючи молитви та читаючи Тору¹.

Мал. з графічної новели *Фуга пані Гольдберг*, 2018 р., с. 7.

¹ Ця практика сягає біблійних часів, коли священники прикривали голову під час служби в Храмі. Цей звичай також описаний в Талмуді. В ХІХ столітті під впливом хаסидизму борода стала символом вірності традиціям.

Одним з релігійних атрибутів святкувань є менора – семистовбурний підсвічник золотого кольору. Легенда говорить, що менора символізує палаючого куща, через який Бог промовляв до Мойсея. Форму підсвічника прирівнюють до Дерева Життя із семи гілок, які є відображені в мистецтві стародавнього Близького Сходу. Згідно з іншими варіантами, зразком для менори була форма палестинської шавлії, яка вважалась зіллям, що може забезпечити безсмертя. Під час окупації в Польщі було здевастовано священні реліквії, синагоги та дома молитви. Автор в одній з новел представляє менору, як здобутий трофей після ліквідації варшавського гетто одним з СС-манів.

Мал. з графічної новели *Померти як Самсон*, 2018 р., с. 72.

Коли народ єврейський виходив з Єгипту, Бог хотів, щоб вони якимось чином відрізнялись від інших народів. Тому борода¹ і пейси мають символічне значення. Пейси символізують любов до Бога, а борода – милість Божу. На сторінках новели *Фуга пані Гольдберг* представлено ситуацію, коли нацисту не подобається зовнішній вигляд особи юдаїстичного віросповідання і він вирішує підстригти йому бороду. Чоловік стояв спокійно, зносячи біль та ганьбу, адже це

¹ У Талмуді заріст на обличчі чоловіка вважали даром Божим, який відрізняв його від жінки та прикрасою, а збриття як дію проти природного порядку речей.

дійство відбувалось на вулиці, і перехожі підсміювались. Таким чином Євреї були позбавлені своїх прав та не могли супротивляться.

Мал. з графічної новели *Фуґа пані Гольдберг*, 2018 р., с. 18.

5. Висновки

На сторінках новел представлене минуле як форма пам'яті та її вшанування. Комікс як літературний гатунок є відповіддю на потребу суспільства на контакт з історією, адже через візуальність можна відчутися ілюзією присутності. Малюнок може сказати більше, ніж саме слово, виразити те, чого сказати не під силу.

Автори коміксів намагаються зміцнити колективну пам'ять за допомогою візуального мислення. Бо ж візуалізація відіграє такі самі функції що і мова – зводить взаємодію до загального знаменника і встановлює правила, які ними керуються¹. Збірник новел *Народ вибраний* допомагає зрозуміти, як пам'ять змальовує досвід тих, хто утерпів. Незважаючи на те, що новели є розповідями фікційними (окрім фото, які лягли в основу), вони глибоко осаджені на реальних історичних подіях. Сучасність з минулим перегукується багатьма способами. І завданням її є історія і те, яким чином вона впливає на сучасне суспільство та майбутнє, як формує відносини між представниками поколінь і різних народів. Це емоційне ототожнення з

¹ Maciej Frąckowiak, Łukasz Rogowski, *Obrazy w procesach negocjacji światów społecznych „Przegląd Socjologii Jakościowej”* tom III, nr 1, http://www.qualitativesociologyreview.org/PL/Volume15/PSJ_7_1.pdf

персонажами робить новели важливим уроком і закликає до роздумів про поставу та поведінку в екстремальних ситуаціях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ТА ДЖЕРЕЛ

1. Збірник наукових статей та виступів українських і зарубіжних істориків (наукове видання) *Сучасні дискусії про Другу світову війну*, Упорядкування та редагування матеріалів: Я. Грицак, П. Кендзьор, С. Турканик – Львів: 2012.
2. Rogera Moorhouse, *Trzecia Rzesza w 100 przedmiotach*”.
3. Адольф Гитлер, *Mein Kampf [Моя боротьба]*.
<https://web.archive.org/web/20151024091729/http://hedrook.vho.org/library/mk.htm>
4. Збірник наукових праць за матеріалами міжнародної науково-практичної конференції, *XX століття – етнонаціональний вимір та проблеми Голокосту*, Житомир, 22–23 жовтня 2010 р. Дніпропетровськ: Вид-во Центр „Ткума”, 2011.
5. Глуховський П., Ковальський М. *Незакінчена повість*, Дніпро, Український інститут вивчення Голокосту „Ткума”, 2017.
6. P. Posner, *Farmaceuta z Auschwitz. Historia zwyczajnego zbrodniarza*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego 2019.
7. C.G. Jung, *Memories, Dreams, Reflections*, „MDR”, 1963, New York, Pantheon.
8. Archiwum Ringelbluma, *Getto warszawskie, cz. 1, tom 33*, red. Tadeusz Epsztein, Katarzyna Person, Wyd. UW, Warszawa 2016.
9. Збірник наукових праць, *Історичні уроки Голокосту та міжнаціональні відносини (до 70-річчя початку Другої світової війни)*, Дніпропетровськ, 2010.
10. Archiwum Ringelbluma, *Pisma Emanuela Ringelbluma z getta, tom 29*.
11. Д. Михман, *Историография Катастрофы. Еврейский взгляд: концептуализация, терминология, подходы и фундаментальные вопросы*, Днепропетровск, 2005.
12. M.Buber, *Mojżesz*, Warszawa 1998.

13. Maciej Frąckowiak, Łukasz Rogowski, *Obrazy w procesach negocjacji światów społecznych „Przegląd Socjologii Jakościowej”* tom III, nr 1.
http://www.qualitativesociologyreview.org/PL/Volume15/PSJ_7_1.pdf
14. В. С. Тиліщак, В. М. Яременко. *Людяність у нелюдяний час : Добродіинці в часи Голодомору*, Львів, Часопис, 2013.

Шетеля В.
(м.Москва, Росія)

NOTATKI NA MARGINESIE ROSYJSKICH GAZET XIX STULECIA

Artykuł o charakterze przyczynkowym poświęcony jest wydarzeniom, o których mowa na łamach rosyjskich gazet XIX w., a które swoją treścią aż się proszą na odpowiedni komentarz. Pierwsza informacja dotyczy lekarza polarnej ekspedycji dr. A. Figurina, którego działalność, jako lekarza ekspedycji w Arktyce, a także na polu leksykografii i etnografii znalazła odbicie w nazwie jednej z wysp Archipelagu Nowosyberyjskiego w Oceanie Lodowatym (Arktycznym), a ściślej w Morzu Łaptiewych. Druga z informacji poświęcona jest takiemu fenomenowi Morza Bałtyckiego jak jego przypyływy i odpływy, które obnażały morskie dno, co w następstwie przyczyniało się do historycznych zmian w krajach, leżących na jej brzegach.

Rosyjskie gazety XIX stulecia pełne są informacji nie tylko o charakterze polityczno-społecznym i kulturalnym, ale czasami poświęcone są wydarzeniom z dziedzin historyczno-geograficzno-przyrodniczych.

Niniejszy referat poświęcony jest dwóm notatkom o wydarzeniach, które swoją treścią aż się proszą na odpowiedni komentarz. Jak z tego widać artykuł nasz ma przyczynkowy charakter.

Pierwsza informacja dotyczy lekarza polarnej ekspedycji A. Figurina, nazwiskiem którego była nazwana jedna z wysp Archipelagu

Nowosyberyjskiego w Oceanie Lodowatym (Arktycznym), a ściślej w Morzu Łaptiewych. Również działalność A. Figurina na polu leksykografii, etnografii wielce się przyczynił do rozwoju jakuckiej leksykografii i etnografii tych miejsc. Druga z informacji poświęcona jest takiemu fenomenowi Morza Bałtyckiego jak jego przyływy i odpływy, które obnażały morskie dno, co w następstwie przyczyniało się do historycznych zmian w krajach, leżących na jej brzegach.

1. Wyspa Figurin i problemy jakuckiej leksykografii.

Na fizycznej mapie syberyjskiej części Rosji, na jej północy w Oceanie Lodowatym (Arktycznym), a właściwie, to w Morzu Łaptiewych, widoczne są Wyspy Nowosyberyjskie. W tym archipelagu najbardziej wyróżnia się wysunięta na zachód wyspa, swoim kształtem z lotu ptaka przypominająca jakąś figurę, a którą w różnym czasie to nazywano Wyspą Figurina, to Wyspą Bezymianną, to Wyspą Niewielskiego. W tym rzędzie pierwsza nazwa była początkową i pojawiła się ona w dzień odkrycia wyspy w 1822 r. Wtedy to tej wyspie nadano imię od nazwiska Aleksieja Jewdokomowicza Figurina.

To nazwisko zwróciło na siebie naszą uwagę z innego względu, a mianowicie zupełnie możliwym jest właśnie fakt tego, że to Aleksiej Jewdokomowicz Figurin (ur. 1793, Rostów Wielki, Jarosławska gubernia – zm. 22 października 1851r., Sankt-Petersburg) był tym leksykografem, który pierwszym stworzył dwujęzyczny słownik jakucko-rosyjski i rosyjsko-jakucki i tym samym przyczynił się do stworzenia tej nowej dziedziny leksykograficznej nauki.

Wyjaśnienie tej sprawy samo przez się jest ważnym dla historii leksykografii chociażby z przyczyn, że dotychczas uważa się, że «dwujęzyczna jakucka leksykografii rozpoczyna się z wydaniem „Jakucko-niemieckiego słownika” akademika O.N. Böhlingha w 1849 r.» [«родословная якутской двуязычной лексикографии начинается со времен появления в свет «Якутско-немецкого словаря» академика О.Н. Бётлингга в 1849 г.»] (4, s.2).

J. Okoniesznikow wypowiedział ogólnie przyjęte mniemanie. Zasługi peterburskiego Niemca Otto von Böhlinga (ur. 30 maja 1815 r., Sankt-Petersburg – zm. 19 marca 1904 r., Lipsk) nikt nie negował i one są niewątpliwymi. Tym bardziej, że jego słownik doczekał się wydania i

odpowiedniego rozgłosu. W przypadku z A. Figurinem, to w naukowej literaturze jego nazwisko jako autora jakuckiego słownika nigdy nie figurowało. Mało uwzględniane są jego prace z lat 20. XIX wieku poświęcone etnografii Jakutów (Sacha). Zapomniane są jego tłumaczenia na język jakucki „Ewangelii od Mateusza” i innych ksiąg, które pomogły przybliżyć ten naród do postępowej europejskiej cywilizacji.

O życiu A. Figurina wiadomo niewiele z różnych źródeł zebranych z gazet pierwszej połowy XIX wieku.

Wiadomo tylko, że A. Figurin ukończył w 1815 roku studia medyczne w Sankt-Petersburgskiej Medyczno-Chirurgicznej Akademii. W latach 1820 – 1824 A. Figurin bierze udział w polarnej ekspedycji lejtenanta P. Anżu, celem której było odkrycie nowej ziemi w Oceanie Lodowatym i opisanie przybrzeża Północno-Wschodniej Syberii.

Jak już było powiedziane, jedna z wysp w 1822 r. była nazwana nazwiskiem doktora co świadczyło o wielkich zasługach Figurina przed ekspedycją i przed nauką. (Nazwa tej wyspy była niejednokrotnie zmieniana).

Prace naukowe A. Figurina poświęcone były przede wszystkim różnym problemom medycyny. Bogaty etnograficzny i lingwistyczny materiał zebrany w ekspedycji znalazł odbicie w niewielu artykułach i w rękopisie wspomnianego tutaj słownika – najpewniej pierwszego tego typu słownika w rosyjskiej i jakuckiej leksykografii.

Niestety, ale nasze poszukiwania rękopisu słownika nie dały dotychczas rezultatu.

O etymologii nazwy Morze Bałtyckie.

Peterburgski Niemiec Maks Vasmer (Max Julius Fredrich Vasmer, ur. 28 lutego 1886 r., Sankt-Petersburg – zm. 30 listopada 1962 r., Zach. Berlin) w swoim etymologicznym słowniku mówiąc o etymologii hydronima Morze Bałtyckie, Bałtyk wymienia różne ludowe legendy, które w/g autora możliwie mogą wyjaśnić pochodzenie tej nazwy. Pierwsza z nich związana jest z łac. słowem balteus – „pas”, „pasek”, dlatego, że «ten morze jak pas rozpościera się od Scytii do Grecji» [«это море, подобно поясу, простирается от Скифии до Греции»] (5, t.1, s.118). Podobne słowa w znaczeniu „pas” odnajdujemy w staroislanckim belti, w szwedzkim i norweskim bälte, co pozwala przypuszczać, że «opanowanie tego morza

szło, prawdopodobnie, od zachodu» [«освоение этого моря, по всей вероятности, началось с запада»] (5, t.1, s.118). Te legendy, w/g Vasmera, nie są w dostatecznym stopniu udanymi przy wyjaśnieniu pochodzenia nazwy, ponieważ widoczny jest tutaj związek z rosyjskim słowem болото i pochodnymi od niego, jak również – «ponieważ nazwa morza nie została zaświadczona w starej słowiańskiej formie» [«поскольку название моря не засвидетельствовано в старой слав. форме»].

Niedostatecznie przekonującym jest próba etymologizacji nazwy morza od słowa jezioro (ros. озеро) rekonstruowanego od litewskiego báitas.

Tym nie mniej, jakim to dziwnym ono by nie było, no takie próby etymologizacji słowa Bałtyk od „błoto”, „jezioro” mogą ilustrować wydarzenia, jakie miały miejsce w historii na wybrzeżach tego morza.

Pierwszy taki fakt opisany jest w «Dodatku do Wiadomości Sankt-Petersburgskich» z 1808 roku w № 47 (s.1), w których można przeczytać następującą wiadomość z dnia 10 maja 1808 r.: «Z meldunku Generała-Majora Sazonowa wiadomo, że Pułkownik Wujcz będący na Wyspach Alandskich z 25 oddziałem Jegierskiego pułku, z przyczyn niespodziewanego otwarcia się morza między wyspami, co spowodowało przerwanie komunikacji jego z naszymi wojskami na wybrzeżu, po intensywnej obronie był okrażony przybyłymi ze Sztokholmu wojskami, musieli się poddać» [«Получено донесение от Генерал-Майора Сазонова, что Полковник Вуич, бывший на Аландских островах с отрядом 25 го Егерского полка, по причине внезапного открытия моря между островами, потеряв коммуникации с нашими береговыми войсками, по сильному сопротивлению окружен будучи прибывшими из Стокгольма войсками, взят в плен»] (interpunkcja oryginału została zachowana).

Z meldunku można wnioskować, że był niespodziewany odpływ wód morza, w rezultacie czego obnażyło się jego błotniste dno, co było przeszkodą w przeprawie wojsk między wyspami na pomoc rosyjskiemu garnizonowi. Ta pomoc nie była możliwą morzem, bo stan wody morza był zbyt niskim, jak również ona nie mogła być udzielana, gdyż w błocie grzęśli ludzie i konie.

Kluczowe słowa danego fragmentu tekstu takie, jak: niespodziewanego otwarcia się morza, przerwanie komunikacji pozwalają zrekonstruować to wydarzenie i mogą poniekąd być argumentem przy etymologizacji nazwy morza.

To wydarzenie było drobnym epizodem w wojnie jaka toczyła się między europejskimi wojenno-politycznymi paktami, utworzonymi po podpisaniu w Tylży układu między Bonaparte a Rosją i wprowadzonej Bonaparte przeciwko Anglii kontynentalnej blokadzie. Utworzone zostały w tym czasie sojusze: Państwa Twardej Ziemi Europy (Francja, Austria, Prusy i Rosja) i Państwa Północy (Anglia i Szwecja).

W opublikowanej w gazecie notatce zwraca na siebie uwagę nazwisko pułkownika Wujcza, prawdopodobnie Serba, wiele przypominające nazwisko N. Wujcza – autora wiersza «Na śmierć Lermontowa», wydrukowanego w rosyjskiej «Gazecie Literackiej» w 1842 r. Ten przypadek może tylko świadczyć o dużej liczbie Serbów na rosyjskiej służbie, ale w komentarzu do polskiego przekładu powieści M. Lermontowa «Bohater naszych czasów» jest zaznaczona niemal że mistyczna bliskość, jaką widzi autor komentarza, między nazwiskami autora wiersza «Na śmierć Lermontowa» N. Wujcza a nazwiskiem Serba Wulicza – bohatera tej powieści (1, s. 181).

Dany epizod wojny, który miał miejsce na początku XIX wieku przypomina inne historyczne wydarzenie, które odbyło się w tym samym regionie wybrzeża Morza Bałtyckiego 150 lat wcześniej w połowie XVII wieku w czasie szwedckiego «potopu».

W listopadzie 1658 r. Hetman Koronny, Wojewoda Stefan Czarniecki w pogoni za Szwedami na czele swoich wojsk wpław przeprawił się na wyspę Alsen (Alzen) i w ten sposób wyzwolił ją od Szwedów.

Jak wiemy, istnieje obraz Juliusza Kossaka «Stefan Czarniecki na wyspie Alsen», który przypomina potomkom to wydarzenie.

Uczestnik tej przeprawy Jan Chryzostom Pasek tak opisuje ten historyczny moment w swoich memuarach: «Było pływać jako na Pragę z Warszawy, ale w pośrodku tej odnogi było miejsce takie, gdzie koń zgruntował i mógł odpocząć, bo było takiego miejsca z pół stajania». I dalej: «Sam tedy, przeżegnawszy się, Wojewoda wprzód w wodę, pułki za nim, bo jeno trzy były, nie całe wojsko, każdy za kołmierz zatchnąwszy pistolety,

a ładownicę uwiązawszy u szyje. Skoro przyplynał na środek, stanął i kazał każdej chorągwi odpocząć, a potem dalej. Konie już były do pływania próbowane; który źle pływał, to go między dwóch dobrych mieszano, nie dali mu tonąć» (2, s. 17).

Proch był suchym, dlatego kawaleria Czarnieckiego mogła strzelać z wody. Oddać strzał pomogła charakterystyczna dla Bałtyku mielizna. Szwedzi odstrzelili się. Desant wstąpił do walki wręcz natychmiast, kiedy znalazł się na stałym lądzie.

Szwedzki garnizon poddał się. Komendant garnizonu został wydany samemu królowi Danii.

Wyspa ze swoimi miastami i wsiami, w/g J.-Ch. Paska, miała 7 mil szerokości. Pułki Czarnieckiego powracały z Alzen na statkach co mogło świadczyć o nagłym przyplądzie morskich wód.

Wiemy, że ten wyczyn Stefana Czarnieckiego i jego wojsk na wieki znalazł swój wyraz w polskiej patriotycznej pieśni „Jeszcze Polska nie zginęła...” („Mazurka Dąbrowskiego”), w hymnie współczesnej Polski.

W „Mazurce Dąbrowskiego”, słowa której znał genialny rosyjski poeta Aleksander Puszkina, jest zwrotka: „Jak Czarniecki do Poznania Po szwedzkim zaborze Dla ojczyzny ratowania wrócim się przez morze”. W pierwszym wariantcie pieśni Józefa Wybickiego ten moment brzmi nieco inaczej, bardziej zrozumiale, a mianowicie: „Jak Czarniecki do Poznania Wracal się przez morze Dla ojczyzny ratowania Po szwedzkim rozbiornie”.

W swoich wspomnieniach J.-Ch. Pasek pisze, że miejsce dla desantu wybrano jak najbardziej wygodne, ale, jednak, miejsca przeprawy w odnodze o szerokości „jako na Pragę z Warszawy” było dość sporym. W tym morskim żywiole jesiennej pory przy pierwszym lodzie była tylko jedna mielizna pośrodku przeprawy, gdzie koń mógł zgruntnować, odsapnąć. W tym miejscu trzy pułki zbierały się, czekano na wszystkich pozostałych, odpoczywano i ruszono dalej. Pomagała wzajemna pomoc. Słabo pływające konie ratowano umieszczając je między dwoma sprawniejszymi.

Kluczowymi słowami dla tego fragmentu teksta będą: „koń zgruntnował i mógł odpocząć”, „który źle pływał, to go między dwóch dobrych mieszano”.

Porównując ten wyczyn pułków Czarnieckiego (jesień 1658 r.) z wyczynem żołnierzy Wujcza (maj 1808 r.) można powiedzieć, że te dwa

wydarzenia odbywały się w przyrodniczych i klimatycznych warunkach podobnych i tak charakterystycznych dla Bałtyku.

Lubiane przez nas Morze Bałtyckie można ocharakteryzować jako duży morski akwen ze swoimi przypływami i odpływami, morskim klimatem i różnorodnym, z punktu geologii, dnem.

Przytoczone wyżej historyczne fakty możliwe, że są tylko ilustracją, ale nie ostatecznym dowodem na wyjaśnienie pochodzenia nazwy morza.

BIBLIOGRAFIA

1. Lermontow M. Bohater naszych czasów. Przełożył Wacław Rogowicz. Wstępem i objaśnieniami opatrzył Wiktor Jakubowski. – Wrocław – Warszawa – Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich. – Wydawnictwo, 1966. (Biblioteka Narodowa, № 153, Seria II).
2. Pasek J.-Ch. Pamiętniki (Wybór) – Kraków: Wydawnictwo Zielona Sowa, 2007.
3. Воробьев Г.А. Польские патриотические песни, именуемые „революционными” // Исторический вестник, 1906, № 5.
4. Оконешников Е.И. Э.К.Пекарский как лексикограф. – Новосибирск, 1982.
5. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. – М., 1986 – 1987, т. 1 – 4.
6. Фигурин А.Е. Извлечение из записок медико-хирурга Фигурина, веденных во время описи берегов северо-восточной Сибири // Записки, изд. Адмиралтейским департаментом, 1825, т. V, с. 259 – 328.

Summary

A contributing article is devoted to the events mentioned in the pages of Russian newspapers of the 19th century, and whose content is requested for appropriate comment. The first information concerns the doctor of the polar expedition, dr. A. Figurin, whose activity as the doctor of the Arctic expedition, as well as in the field of lexicography and Ethnography, was

reflected in the name of one of the islands of the Novosibirsk archipelago in the Arctic Ocean, or more precisely in the Sea of Laptev. The second is devoted to the phenomenon of the Baltic Sea, such as its tides and outflows, which exposed the sea floor, which subsequently contributed to historical changes in the countries on its shores.

РОЗДІЛ II. ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА

УДК 94(477.43):324(470+571)"1912"

*Глушковецький А.Л.
(м. Кам'янець-Подільський, Україна)*

ГУБЕРНСЬКА АДМІНІСТРАЦІЯ VS ПОЛЬСЬКІ ЗЕМЛЕВЛАСНИКИ: ОРГАНІЗАЦІЯ ВИБОРІВ ДО ДЕРЖАВНОЇ ДУМИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ЧЕТВЕРТОГО СКЛИКАННЯ В ПОДІЛЬСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ

На початку ХХ ст. в Російській імперії панував неоабсолютизм, котрий був намаганням примирити нові модернізаційні процеси в різних сферах зі старими формами правління. Влада намагалася бути одночасно самодержавною і правовою. Перша російська революція спричинила зміну форму правління на дуалістичну монархію, котра є формою конституційної монархії і характеризувалася обмеженням влади монарха в законодавчій сфері двопалатним парламентом. При цьому імператор зберігав широкі владні повноваження, а також володів правом абсолютного вето та правом розпуску парламенту. Ці зміни були закріплені Маніфестом 17 жовтня 1905 р., а також Основними державними законами Російської імперії від 23 квітня 1906 р. Двічі Державна дума обиралася на основі виборчого закону 11 грудня 1905 р., котрий створював можливості для обрання представників різних соціальних страт. Державна Дума першого та

другого скликання була опозиційною до самодержавної влади, результатом чого став достроковий розпуск. Новий виборчий закон, який було видано 3 червня 1907 р., обмежив представництво селян, робітників та представників окремих етнічних груп в парламенті. Його було видано царем з порушенням діючого законодавства (без затвердження в парламенті), що дає можливість дослідникам говорити про «третьочервневий переворот». Унаслідок в країні склалася система влади, котра базувалася на існуванні провладної більшості в парламенті, яка дозволяла здійснювати необхідні реформи, що мали поміркований характер. За таких умов розпочалася підготовка виборів до Державної Думи четвертого скликання, які відбувалися у 1912 р.

Вибори до IV Державної Думи Російської імперії, на відміну від трьох попередніх, були першими, підготовка до яких не велася в авральному порядку. Цього разу як у центральній, так і у місцевій владі було досить часу та стабільності у державі для чіткої організації виборів. Водночас політична упередженість та дискримінація окремих соціальних та національних груп виборців зовсім не сприяла цьому. Специфіка передвиборної боротьби до Державної Думи Російської імперії усіх чотирьох скликань в Подільській губернії полягала у протистоянні представників різних національностей: єврейської, польської, “російської” (української). Це було зумовлено етнонаціональним складом населення Подільської губернії. Український етнос на межі XIX – XX ст. складав, за різними даними, 75-80% [4, с. 290; 5, с. 119] населення краю і значно переважав число євреїв та поляків. Однак, він був представлений переважно селянством, що не відзначалося громадською активністю. Натомість євреї склали близько половини міських та містечкових жителів [1, с. 108]. Поляки чисельно були представлені набагато скромніше – 2,3% [5, с. 120]. Однак вони становили вагомий частку великих землевласників краю. Так, право обирати члена Державної Ради від Подільської губернії у 1906 р. мало 622 дворян. З них росіян і українців за походженням 243 чоловіка або 39%, а осіб польського походження – 379 або 61% [6, с. 28; 9, арк. 22]. Крім того, і поляки зазнавали утисків з боку самодержавства на національному ґрунті, а тому вважали вибори серйозним шансом на покращення свого становища.

Згідно думського виборчого законодавства, яке ґрунтувалося на куріальній системі, великі землевласники мали значні переваги, зокрема, обирали виборщиків безпосередньо на губернські виборчі збори, які формували склад депутатського корпусу губернії. За таких обставин, чисельна перевага в краї землевласників-поляків змушувала владу, що прагнула не допустити обрання до Думи скільки-небудь значного числа польських депутатів, під час організації виборчого процесу адміністративними заходами обмежувати їхні виборчі права.

Та 17 липня 1912 р. Міністерство внутрішніх справ зобов'язало подільського губернатора О.М. Ігнат'єва надати свої міркування щодо поділу виборчих з'їздів за національностями. Якщо в окремих повітах була відсутня необхідність поділу виборчих з'їздів на відділення, очільник губернії мав це обґрунтувати. З метою з'ясування розміру виборчих цenzів різних національностей, міністерство вимагало надати точні відомості за кожним повітом про кількість землі, що належить полякам та землевласникам всіх інших національностей [10, арк. 31].

Розробкою принципів поділу виборчих з'їздів за національностями займався Губернський комітет із виборів у Думу. Так, 6 серпня 1912 р. у м. Жмеринка відбулося його засідання під головуванням члена III Думи, російського націоналіста П.М. Балашова [7, арк. 5]. Рішення Комітету були повністю підтримані губернською адміністрацією. Попередні з'їзди пропонувалося розділити на два відділення: до першого зараховувалися священики та особи всіх національностей, що володіли землею або іншим майном у розмірі більше однієї десятої виборчого цензу, а до другого – всі інші неповні цензовики. Поділ з'їздів великих землевласників на польське відділення та всіх інших національностей було визнано бажаним лише у Кам'янецькому і Проскурівському повітах, бо там польське землеволодіння значно переважало. Крім того, кам'янецькі землевласники-поляки мали обрати одного виборщика, а всі інші – трьох. У Проскурівському повіті число виборщиків розділялося порівно. На міських виборах вирішили утворити окремі відділення всіх неросійських виборців на обох з'їздах Кам'янецького та Вінницького повітів і на першому з'їзді Могилівського та Проскурівського [11, арк. 51-52зв]. Отже місцева влада формувала виборчі з'їзди таким

чином, щоб забезпечити якнайменше представництво польських землевласників у губернському виборчому зібранні.

Натомість вражає турбота Подільської губернської адміністрації про виборчі права православного духовенства. Так, 20 липня губернатор у листі до єпископа Подільського та Брацлавського Серафима висловлював свої застереження щодо рішення Подільської духовної консисторії не включати у виборчі списки священнослужителів монастирів та осіб, що менше року проживають у повіті. Губернатор побоювався, що таке рішення призведе до небажаного обмеження духовенства у виборчих правах. Тому він підкреслював можливість внесення тих монастирських священнослужителів, які одержують утримання від держави, у списки на другий з'їзд міських виборців. Водночас він закликав не застосовувати вимоги цензу осілості до настоятелів церков, бо вони, мовляв, отримали земельний ценз не особистий, а парафії [11, арк. 35-35зв]. Не зупинявся губернатор і перед іншими порушеннями. Так, на початку вересня 1912 р., відповідаючи на прохання єпископа Подільського і Брацлавського Серафима про дозвіл брати участь у виборах священникам, що не досягли 25-річного віку, він зауважував: “Я вже піднімав спірне питання про право брати участь в виборах по п. 5 ст. 28 Положення про вибори настоятелів церков, що не досягли 25 років. Тому покійно прошу Ваше Преосвященство не відмовити в розпорядженні, щоб настоятелі церков, що не досягли вказаного віку, були замінені при виборах законними замісниками, наділеними встановленими повноваженнями” [3, арк. 20-20зв]. Таким чином, місцевою владою було знайдено спосіб обійти закон і суттєво посилити позиції православного духовенства на виборах.

Політика губернської влади, спрямована на обрання лояльних до влади виборщиків, була успішною. 18 жовтня 1912 р. в Кам'янці-Подільському відбулися вибори членів IV Думи. На них з'явилося 142 виборщики, з них лише 3 були поляками. Як наслідок усі 13 обраних депутатів були або російськими націоналістами, або правими, з них 7 були чиновниками, 4 – священниками, 2 – заможними селянами [8, арк. 67в,69-70].

Вкрай низька кількість виборщиків-поляків була зумовлена абсентеїзмом польських землевласників губернії. Представники польського землеволодіння Кам'янецького та Проскурівського повітів, де вони були виділені в окремі відділення, не прибули на з'їзд для обрання свої уповноважених. Окремі представники польської національності брали участь лише у з'їздах міських виборців [2, арк. 110; 11, арк. 135зв-136]. На самих губернських виборах нечисленні польські виборщики не змогли порозумітися з єврейським блоком і бойкотували вибори [8, арк. 70]. Таку позицію можна пояснити повним розчаруванням поляків у можливості провести до Думи бодай одного свого кандидата.

Отже, вибори в Подільській губернії проходили під тиском губернської адміністрації. Місцевою владою були створені всі умови для перемоги представників провладних сил. Активно використовувалася можливість поділу виборчих з'їздів на окремі виборчі відділення за національностями з метою недопущення обрання виборщиків та депутатів з-поміж польських землевласників.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гуменюк А.О. Етнічний склад міського населення Правобережної України в 60-90 рр. XIX ст. // Наукові праці історичного факультету. – Кам'янець-Подільський: Історичний факультет Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту, 1995. – С.106-117.
2. Державний архів Хмельницької області (Далі – ДАХМО). – Ф.409. Подольское губернское в земских и городских делах присутствие. – Оп1. – Спр.48. Переписка с Подольским губернатором по вопросам выборов в IV Государственную Думу, отчеты заседаний Подольской губернской по делам о выборах в Государственную Думу комиссии, списки выборщиков в Думу, уполномоченных в уездный съезд, сведения об избранных уполномоченных и др. – 416 арк.

3. ДАХМО. – Ф.409. Подольское губернское в земских и городских делах присутствие. – Оп.1. – Спр.49. Переписка по выборам в Государственную Думу. – 197 арк.
4. Кабузан В.М. Украинцы в мире: динамика численности и расселения. 20-е годы XVIII века – 1989 год: формирование этнических и политических границ украинского этноса. – М.: Наука, 2006. – 658 с.
5. Малий В.В. Етнічний і релігійний склад населення Поділля наприкінці XIX ст. // Наукові праці історичного факультету. – Кам'янець-Подільський: Історичний факультет Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту, 1995. – С.118-128.
6. Федьков О.М. Політичні партії та селянські громадські організації на Правобережній Україні в 1905-1907 роках: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 1993. – 362 с.
7. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (Далі – ЦДА України). – Ф.268. Южное охранное отделение. – Оп.1. – Спр.772. Переписка с Департаментом полиции, Одесским градоначальником и другими учреждениями о съезде на станции Жмеринка Губернского комитета по выборам в IV Государственную Думу. – 25 арк.
8. ЦДА України. – Ф.301. Жандармские учреждения Подольской губернии. – Оп.1. – Спр.1483. Переписка с Департаментом полиции и помощниками начальника Подольского ГЖУ о политическом настроении в уездах губернии. – 78 арк.
9. ЦДА України. – Ф.442. Канцелярия Киевского Подольского и Волынского генерал-губернатора. – Оп.637. – Спр.545. Материалы подготовки уездных съездов в земские учреждения. – 61 арк.
10. ЦДА України. – Ф.442. Канцелярия Киевского Подольского и Волынского генерал-губернатора. – Оп.665. – Спр.102. Дело с циркулярами по выборам в IV Государственную Думу. – 94 арк.

11. ЦДІА України. – Ф.442. Канцелярія Київського Подільського і Волинського генерал-губернатора. – Оп.665. – Спр.101 ч.2. Дело о выборах в IV Государственную Думу. – 177 арк.

Григор'єв Р.В.

(м. Кам'янець-Подільський, Україна)

Науковий керівник: доктор іст. наук, професор *Філіюк А.Г.*

ВІННИЦЬКИЙ ТЕАТР У ЧАСИ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1920–1921 РР.)

Місто Вінниця відіграло у перебігу Української національної революції 1917–1921 рр. значну роль. Хоч і епізодично, але Вінниця мала поважний столичний статус, зустрічала отамана Петлюру і маршала Пілсудського та була сценою драматичних і, водночас, доленосних подій творення української нації. Саме у Вінниці в короткі періоди 1919–1920 рр. билось серце української державності. І свідком цих буремних подій був Вінницький театр.

Мистецтво (а, особливо, театральне) формує суспільну свідомість. Це розуміли ще давні греки. Наявність театру дотепер є ознакою високого статусу міста. Саме тому відкриття у 1910 р. спеціально збудованого і добре обладнаного міського театру стало для Вінниці знаковою подією її культурного життя. Збудований в стилі модерн за проектом головного архітектора Григорія Артинова, театр вміщав до 1000 глядачів [14, с. 68]. Вінничани сприймали новобудову як крок, котрий наближав їх місто до омріяного статусу губернського центру. Адже, хоча Вінниця і мала наприкінці 1910 р. понад 50 тис. мешканців (найвищий показник серед дванадцяти повітових центрів Подільської губернії), однак адміністративний рівень населеного пункту залишався незмінним [1, с. 64].

Великі надії місцеве дворянство і купецтво пов'язувало з приїздом до Вінниці у 1913 р. імператора Миколи II з нагоди 300-річчя

династії Романових. До цієї події у місті почали в пришвидшеному темпі розвивати інфраструктуру. І будівля камерного театру мала справити гарне враження на імператора. Однак споруди такого типу за законами Російської імперії могли собі дозволити лише центри губерній і аж ніяк не повітове місто. Генерал-губернатор Південно-Західного краю Ф.Ф.Трепов та Кам'янець-Подільський камергер-губернатор А.А.Ейлер на звернення вінничан позитивної відповіді не дали. Місто мало всі шанси залишитися без театру, однак міський голова Микола Оводов запропонував оригінальне рішення: у постанові Міської управи зазначили не будівництво театру, а «новий будинок Вінницької Міської управи із залом для глядачів та сценою» [1, с. 65]. І вже у грудні 1910 р. у театрі відбулася перша вистава [5, с. 408]. Віднині вінничани мали змогу дивитись вистави не лише у виконанні самодіяльних, а й професійних акторів, що входили до трупи місцевого театру. До Вінниці почали приїздити театральні колективи з великих міст країни. Однак за наступні 7 років у театрі не зіграли жодної вистави українською [6, с. 146].

Ситуацію змінила революція. Становлення молодой української держави було нерозривно пов'язане з підйомом національної самосвідомості та розвитком культури. Зокрема, у 1919-1920 рр. у м. Кам'янці-Подільському діяв Державний драматичний театр Української Народної Республіки, або Український державний театр, який очолив Микола Садовський [4, с. 22].

Через зміни на українсько-більшовицькому фронті у травні 1920 р. Вінниця вдруге стає столицею УНР. У зв'язку із цим Рада народних міністрів УНР ухвалила рішення перевести Головний державний народний театр до Вінниці, а в Кам'янці-Подільському утворити новий театр. Посилаючись на терміновість переїзду, Микола Садовський поставив кілька умов перед урядом, а саме: збільшити склад трупи, виплатити місячне утримання акторам і службовцям, виділити для переїзду 250000 гривень, три пасажирські і три товарні вагони. Всі ці умови були виконані, і, як зазначає Л. Барабан, 13 травня в Кам'янці трупа Садовського востаннє зіграла «Останній сніп», а вже 25 травня показала першу виставу у Вінниці [4, с. 28-29]. Однак подальші невдачі на фронті, вочевидь, спричинили те, що вже 2 липня 1920 р. вийшов

наказ голови Директорії Симона Петлюри про скасування Головного державного театру [13, с. 26].

Активно підтримувала розвиток українського театру і Західно-Українська Народна Республіка: командування Української Галицької Армії добре розуміло, що культура та освіта мають на суспільство більший вплив, аніж гармати та багнети. Тому восени 1919 р. при початковій команді УГА було створено театр, який виступав в частинах армії та вів активну просвітницьку роботу, зокрема і на Поділлі [15, с. 162].

Слідом за військами УГА у вересні та жовтні 1919 р. до Вінниці прибули два колективи, які мали серйозний вплив на становлення українського театру. Це були: «Новий Львівський театр» під керівництвом А. Бучми та київський «Молодий театр», очолюваний Г. Юрою. А 28 січня 1920 р. колективи об'єдналися, утворивши Новий драматичний театр ім. І. Франка (сучасний Київський український академічний драматичний театр імені І. Франка). Режисером було обрано Г. Юру, ядро нового театру склали корифеї української сцени А. Бучма, М. Крушельницький, О. Ватуля [12, с. 249].

Драматичний театр вже з перших своїх кроків став на шлях реалістичного мистецтва. Він продовжував славні традиції українського народного театру, створеного М. Кропивницьким, П.Саксаганським, М. Заньковецькою [12, с. 249]. Першою виставою, яку поставив новостворений театр на вінницькій сцені, стала п'єса Володимира Винниченка «Гріх». Варто зазначити, що Володимир Винниченко, подивившись вистави Гната Юри ще в «Молодому театрі», саме йому приніс для постановки п'єсу «Гріх», яку Юра тоді здійснив 1919 р. в «Молодому», а наступного року нею відкрився театр ім. Франка [8, с. 33].

В подальшому основою репертуару перших сезонів знову стали вистави «Молодого театру»: «Молодість» М. Гальбе, «Цар Едіп» Софокла, а також п'єси В. Винниченка. В цей же час була підготовлена одна з нових постановок – «Весілля Фігаро» Бомарше, в якій Юра виступив як перекладач, режисер та виконавець головної ролі. Починаючи з прем'єри, що відбулась 27 серпня 1920 року, ця вистава тринадцять років не сходила з афіш франківців [3, с. 328].

Також в театрі ставилися вистави за творами Мольєра («Тартюф»), Георга Гауптмана («Затоплений дзвін»), та ін. (зокрема, в перекладі Софії Тобілевич, української акторки польського походження, перекладачки, фольклористки, мемуаристки, дружини І. Карпенка-Карого, племінниці одного з лідерів польського повстання 1863-го Зигмунта Сераковського, яка також грала у Новому драматичному театрі ім. Франка) [7, с. 165].

Згадуючи засновників театру ім. Івана Франка, варто також зазначити, що цей театр творили молоді митці: Гнату Юрі було 32 роки, його дружині Ользі Рубчаківні – 17, Амвросію Бучмі, Олексію Ватулі – 29, Феодосії Барвінській – 22 роки [17]. Можливо, саме «молода кров» давала колективу насагу витримувати важкі умови існування. Про це красномовно свідчить виступ Гната Юри на прем'єрі «Весілля Фігаро» у Вінниці, де були присутні представники уряду УНР, із заявою, що у подібних умовах, які створені для франківців, жоден театр існувати не може і тільки жаждоба до роботи, неймовірна відданість сцені врятували театр [16]. Становлення театру проходило у важких умовах, коли не було ні п'єс, ні театрального майна, коштів, житла. Актори змушені були виконувати допоміжні роботи у театрі. Так, О. Ватуля був уповноваженим у всіх справах театру, М. Пилипенко виконував обов'язки касира, Г. Юра – завгоспа [12, с. 250]. А Софія Тобілевич із сестрою самотужки шили сценічні костюми [17].

Важливий етап в історії вінницького театру пов'язаний також із приїздом 16 травня 1920 року до Вінниці, що тоді мала статус столиці УНР, Голови польської держави, маршала Юзефа Пілсудського. В травні 1920 року, напередодні приїзду маршала, Петлюра приймав у себе різноманітні делегації. В складі однієї з них до Отамана прийшли головний режисер театру Гнат Юра та акторка Олімпія Добровольська. Вони висловили прохання надати театру державну підтримку. Петлюра зацікавився долею театру та захотів відвідати вечірню виставу. З цієї нагоди було розроблено спеціальну програму, яка включала твори Шевченка та водевілі Степана Васильченка [18, с. 110-111].

Юзеф Пілсудський також відвідав вінницький театр і був ним вражений, а на урочистому прийомі у готелі «Савой» були присутні

також Гнат Юра та Микола Садовський. Можливо, саме знайомство з маршалом Пілсудським допомогло Садовському, який восени 1920 року потрапив до табору інтернованих українських військових «Страдом» у Ченстохові, швидко залишити табір [4, с. 29].

До 1921 року Новий драматичний театр імені Івана Франка активно працював у Вінниці, за три роки перебування у Вінниці колектив театру дав більше 600 спектаклів [6, с. 149]. Також у театрі неодноразово влаштовували добродійні вистави, збір коштів з яких призначався козакам Армії УНР та “бідним дітям галицьких виселенців”. Із гастрольями театр було запрошено на Донбас. Виступи перед шахтарями пройшли з величезним успіхом, тому після цієї гастрольної поїздки талановитий колектив театру був запрошений для постійної роботи в столицю України (тоді – м. Харків) [2, с. 307].

В 1920 р. у Вінниці працював ще один театр, відомий під назвою «1-й трудовий кооператив українських акторів». У його трупі виступала майбутня зірка українського театру М. Литвиненко-Вольгемут. Цей колектив увійшов до складу трупи оперного театру, на сцені якого звучали опери «Катерина», «Борис Годунов», «Аїда», «Мазепа» [9, с. 370]. У наступному році у Вінниці було відкрито український і російський місцеві театри. Артисти цих театрів виступали перед трудящими міст і сіл губернії. Зібрані від вистав кошти часто передавалися у фонд допомоги голодуючому населенню Самарської та інших губерній Росії. [11, с. 218] Вінницький український театр ставив драматичні твори Т.Шевченка, І. Карпенка-Карого та інших класиків української літератури [12, с. 252].

Отже, можемо зробити висновки, що Вінниця у період 1920-1921 рр. була потужним осередком українського театрального мистецтва. Владні угруповання, що змінювали одне-одного, намагалися використовувати театр з метою впливу на суспільну свідомість. Однак, попри все, українському мистецтву вдалося вижити, а національний театр імені І. Франка, колискою якого стала Вінниця, уже понад сто років залишається потужним культурним осередком, як і вінницький театр, що носить нині ім'я Миколи Садовського.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕАТУРИ

1. Безгулий А. І., Слотюк П. В. Деякі особливості становлення Вінницького муздрамтеатру та його вплив на формування культурного середовища міста в першій чверті ХХ сторіччя // *Наукові записки Вінницького державного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. III. Серія: Історія: Збірник наукових праць* / [за заг. ред. проф. П. С. Григорчука]. Вінниця, 2001. С. 63 – 67.
2. Богуцький Ю. П. Національний академічний драматичний театр імені Івана Франка // *Енциклопедія історії України : у 10 т.* / [редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України]. Київ : Наук. думка, 2010. Т. 7 : Мл – О. С. 307.
3. Веселовська Г. І. Більше ніж театр. Національний академічний драматичний театр ім. Івана Франка 2001–2012 : 100 років першій сцені України / [Г. І. Веселовська]. Київ : Антиквар, 2019. 328 с.
4. Веселовська Г. І. Театр Миколи Садовського часів Директорії УНР (1919-1920 рр.) // *Науковий вісник Київського національного університету театру, кіно і телебачення імені І. К. Карпенка-Карого : зб. наук. пр.* / [редкол. : О. І. Безгін (голова) та ін.]. Київ : КНУТКіТ ім. І. К. Карпенка-Карого? 2017. Вип. 20. С. 22-30.
5. Віньковецький С., Воловик В. Деякі аспекти культурного розвитку Подільської губернії 20-х років ХХ ст. // *Матеріали Х-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції* / [ред. кол.: Винокур І. С. (відп. ред.), Баженов Л. В., Блажевич Ю. І. та ін.]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-т, 2001. С. 407-415.
6. Григорчук П. С. Деякі аспекти культурно-національного процесу на Поділлі на початку 20-х років ХХ ст. // *Наукові записки. Історія* / [ВДПУ ім. М. Коцюбинського]. Вінниця, 2003. Вип. 6. С. 145-150.

7. Захаревич М. Національний академічний драматичний театр імені Івана Франка : динаміка соціокультурних перетворень 1920–2001 років. Київ : Зерно, 2016. 336 с.
8. Крвачук П. Драматургія Володимира Винниченка у сценічних інтерпретаціях Гната Юри // *Вісник Львівського університету. Серія мистецтво*. Львів, 2008. Вип. 8. С. 27-38.
9. Кузьмінець Н. П. Літературно-мистецьке життя на Поділлі на початку 20-х рр. ХХ ст. // *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вінниця, 2008. Вип. 14. С. 369-373.*
10. Нариси з історії театрального мистецтва України ХХ століття / [Інститут проблем сучасного мистецтва Академії мистецтв України; редкол.: В. Сидоренко (голова) та ін.]. Київ: Інтертехнологія, 2006. 1054 с.: іл.
11. Посвістак О. А. Офіційна політика радянської влади щодо театрального мистецтва та театральної інтелігенції Поділля в 1920–1930 рр. // *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вінниця, 2008. Вип. 14. С. 214-220.*
12. Публіка Т.В. Культурне життя на Поділлі в 20–30-ті роки ХХ ст. // *Наукові записки ВДПУ імені М. Коцюбинського. Вип. 10. Серія: Історія. Вінниця, 2006. С. 248-252.*
13. Романько І. Театральна справа в Україні під час влади національних урядів (1917–1920 рр.). Київ : Ін-т історії України НАН України, 1999. 36 с.
14. Шведун. В. Миттєвості з історії Вінниці. Вінниця, 2009. 232 с.
15. Годун Н. Культурно-просвітня діяльність УГА на Поділлі (липень –жовтень 1919 р.) // *Український історичний збірник. 2013. Вип. 16. С. 162-170* // URL : http://resource.history.org.ua/publ/green_2013_16_162
16. Ступка Б. «Батько» франківців // День. 2008. 6 лютого // URL : <https://day.kyiv.ua/uk/article/kultura/batko-frankivciv>

17. Тобілевич Н. Сцена життя видатних земляків / Н. Тобілевич // *Народне слово* // URL: <http://n-slovo.com.ua/2020/03/27/сцена-життя-видатних-земляків>
18. Гірняк Й. Спомини. Нью-Йорк : Вид-во «Сучасність», 1982. 487 с. // URL : <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/19114/file.pdf>

УДК 94:[341.382+329.051(477) «1920»]

Завальнюк О. М.
(*м. Кам'янець-Подільський, Україна*)

ВАРШАВСЬКИЙ ДОГОВІР ЮЗЕФА ПІЛСУДСЬКОГО-СИМОНА ПЕТЛЮРИ ТА УКРАЇНСЬКІ УРЯДОВІ ПАРТІЇ

Висвітлюється питання про вплив процесу українсько-польського зближення та укладення двостороннього, компромісного Варшавського договору 1920 р. (інша назва - договір Юзефа Пілсудського - Симона Петлюри) на ставлення українських урядових політичних партій до зовнішньополітичного курсу Директорії, незгодю з діяльністю Дипломатичної місії УНР у Варшаві, а відтак погіршення співпраці між цими політичними силами і спричинення політичної/урядової кризи, яка призвела до відставки прем'єра, соціал-демократа І. Мазепи та сформування нового уряду на чолі з В. Прокоповичем.

Ключові слова: *Дипломатична місія УНР у Речі Посполитій, Варшавський договір 1920 р., українські урядові партії, політична/урядова криза.*

Досягнення компромісу в українсько-польському діалозі і, як наслідок, зближення і з часом укладення Варшавського договору 1920 р., який ще називають угодою Юзефа Пілсудського і Симона Петлюри, має свою непросту історію, яка тісно пов'язана зі складним внутрішньополітичним становищем УНР, з одного боку, і прагненням

керівництва Речі Посполитої реалізувати свою геополітичну концепцію щодо східноукраїнських та інших сусідніх земель, з іншого.

Зближення сторін восени 1919 р., спричинене поразками українських військ на фронтах, загалом позитивно сприйняла значна частина українського політикуму, оскільки у цьому вбачали спробу знайти підтримку у боротьбі проти російської загрози. Тож не випадково, що за відправлення Дипломатичної місії ДМ) до Варшави (38, а згодом - 97 осіб), щоб вирішити низку принципових питань двосторонніх стосунків, зокрема визнання самостійності УНР, надання допомоги «зброєю, набоями, амуніцією, <...> одягом і взагалі військовим майном» тощо, одноставно проголосував уряд країни, створений на базі платформи двох соціалістичних партій – еседеків та есерів [2, с.514; 5, с.4].

15 листопада на засіданні уряду й Директорії було ухвалено таємну інструкцію для голови ДМ А. Лівіцького, за якою кордон між УНР і Річчю Посполитою визнавався по «лінії Бертелемі» (західний кордон ЗОУНР мав пролягти по східній межі Львівського, Перемишлянського і Бібрського повітів, що віддавало сусідній країні 40% території Східної Галичини, у крайньому разі – по р.Стиру [8, с.383]. Це був максимум поступок, на який погоджувалося політичне керівництво країни, заради отримання допомоги від Варшави.

Утім польській стороні цього було замало. Вона запропонувала перенести лінію кордону на схід, по р. Збруч, що українці вимушено прийняли через безвихідне становище на фронті і безкомпромісність поляків, про що засвідчила декларація Дипломатичної місії від 2 грудня 1919 р. (її зміст схвалила політична нарада, на яку прибули представники урядових партій, а через 9 днів – і С. Петлюра). Долю Волині мала вирішити Паризька мирна конференція [7, с.72, 74-90; 11, с.437]. Однак, прем'єр-міністр І. Мазепа сприйняв звістку про цю подію негативно (назвав капітуляцією українців), оскільки переговірники у Варшаві не отримували відповідних настанов від уряду. На засіданні ЦК УСДРП у Кам'янці-Подільському 29 січня 1920 р. цей крок, на який пішов їх однопартієць, еседеки засудили, наголосивши при цьому на недопустимості запрошення іноземних

військ на територію України. Вони обіцяли працювати в уряді, доки не буде скликано передпарламент [5, с.68-76].

Ще до наради есдеків активізувалися есери. 25 грудня вони у Хмільнику утворили Раду Республіки на чолі з І. Лизанівським, яку вважали верховною владою. Завдяки вдалим переговорам з ними І. Мазепі вдалося досягти компромісу – члени УПСР залишилися в уряді до скликання у найближчому майбутньому передпарламенту. Перед ним Директорія і уряд мали скласти свої повноваження, а Рада Республіки ставала урядовою комісією з розробки закону про передпарламент [9, с.433]. Тобто робота уряду продовжувалася.

Відновленням польсько-українських переговорів у Варшаві 11 березня відкрило новий етап у підготовці до укладання двохстороннього договору, який став можливим після того, які Антанта дала Варшаві свободу дій у вирішенні українського питання [1, с.369]. Прем'єр-міністр не був посвячений у підготовку, крім політичної конвенції, ще й військової, за що дорікав А. Лівіцькому (щоправда, з 10 березня, відповідно до наказу Директорії, той тимчасово виконував обов'язки глави уряду [7, с.395], оскільки І. Мазепа був відряджений до українського війська). Голова місії інформував, що отримав польський варіант угоди, утім він українців не задовольняє, тож будуть шукати компромісів. А після того, «як підуть на уступки, – писав А. Лівіцький, – я приїду до Кам'янця, аби запропонувати раді міністрів і представникам політичних партій проект договору» [5, с.126].

У Кам'янці-Подільському, куди в середині квітня прибув голова ДМ, уряду не було. Тут знаходилися лише окремі міністри (Головноуповноважений уряду УНР для зносин з польською владою І. Огієнко, М. Шадлун, В. Сальський [3, с.267]. Перший, як він сам згадував пізніше, не дав згоди на підписання тексту політичної конвенції (про це не значиться у протоколі засідання ДМ від 20 квітня 1920 р.), інший не погодився зі статтею про переміщення польських військ в Україну (І. Мазепа наполягає, що М. Шадлун та І. Огієнко «поставились проти цього» [5, с.128]), третій дав згоду на підписання угоди. Звісно, що проект підписав і міністр закордонних справ А. Лівіцький. Представники соціалістів самостійників, народних

республіканців, соціалістів-федералістів та ін., з якими зустрічався голова місії, дали згоду на укладення Варшавської угоди [4, с.267-268]. Тобто умову поляків у повній мірі виконано не було – уряд так і не розглядав проект угоди. Сам прем'єр-міністр, якого тоді у Кам'янці-Подільському не було через участь у Зимовому поході української армії. Утім це не перешкодило підписанню в ніч на 22 квітня 1920 р. польсько-української угоди, яка не була ратифікована обома сторонами.

З початком польсько-українського наступу есери вирішили остаточно відмежуватися від політики С. Петлюри: І. Паливода, який очолював Міністерство пошти і телеграфу, подав у відставку, а міністр земельних справ М. Ковалевський ще раніше виїхав на еміграцію. 3 травня наказом Директорії замість них до уряду ввели представників інших політичних сил [12, с.205].

Політична криза поглиблювалася. Вважаючи Варшавський договір таким, що викликає «несприятливе враження». І. Мазепа 9 травня 1920 р. заявив при зустрічі з С.Петлюрою, що ця угода до того ж підписана «всупереч директивам уряду», а тому складає з себе повноваження голови Ради Народних Міністрів (РНМ). Це поклато початок урядовій кризі, яка можна було розв'язати лише формуванням нового складу РНМ УНР. 16 травня на зборах вінницької філії Української Національної Ради, І. Мазепа публічно висловився щодо Варшавського договору, який не задовольняв [7, с.132, 137]. Через два дні, 18 травня, відбулася нарада ЦК УСДРП. Виступаючи перед своїми одно партійцями, А. Ливицький пояснив таке: «Я мусив підписати договір 22 квітня, хоч не мав на це дозволу ні ради міністрів, ні нашої партії. Бо коли я приїхав за остаточними директивами в Кам'янець, то там не було більшості ЦК соц.-дем. партії, ні кабінету міністрів. А тут поляки вимагали – негайно дати їм відповідь на їхній проект договору. Тоді я вирішив звернутися до Української Національної Ради в Кам'янці, що останній місяць почала набувати все більшого авторитету. Національна Рада майже всіма своїми фракціями висловилася за необхідність підписання договору» [7, с.139]. 19 травня С. Петлюра прийняв заяву прем'єра про відставку усього складу уряд. Наступного дня Рада Народних Міністрів ухвалила рішення

виконувати свої обов'язки, доки не буде сформований її новий склад [3, с.32].

Соціал-демократи, на прохання С. Петлюри, продовжили роботу в уряді, який з 26 травня очолив есеф В. Прокопович, отримавши 4 міністерські посади (в уряді І. Мазепи їм належало 8 портфелів). До коаліції увійшли есефи, представники інших політичних партій, кілька безпартійних. Введення до складу РНМ двох поляків, як наголошує польський дослідник Я. Пісулінський, «зміцнювало підозрілість щодо реальних польських намірів, а також, без сумніву, ослаблювало позиції Петлюри і тим самим – цінність угоди для поляків» [10, с.199].

Цей уряд, який складався з представників лівого і правого політичного спектру, у своїй більшості підтримував курс С. Петлюри, союз з Річчю Посполитою. Але він не був стійким. Через внутрішні конфлікти покинули свої посади соціал-демократи – міністр земельних справ І. Мазепа та міністр праці, буковинський есдек О. Безпалко. На думку першого із них, «польсько-український союз у формі Варшавського договору не давав підстави для об'єднання українських національних сил» [7, с.145], маючи на увазі значну частину як наддніпрянських, так і практично всіх галицьких політиків. У жовтні В Прокоповича на посаді прем'єра було замінено на А. Ливицького. Утім ситуації це не врятувало – Річ Посполита уклала перемир'я з радянською Росією, УНР залишилася сам-на-сам проти Червоної армії, революція наближалася до повної поразки.

Отож, тривалі підготовчі заходи щодо вироблення умов Варшавського договору і сам факт його підписання, який став проривом у зовнішній політиці УНР, по суті були результатом не завжди сконсолідованої діяльності Директорії і урядової коаліції. Через незадіяння вищого виконавчого органу країни до аналізу проекту угоди, яка містила набагато більші територіальні поступки, ніж допускалося урядом, остання розпалася. Прем'єр і ряд міністрів не підтримали її, уряд подався на демісію, щоб не нести політичної відповідальності за втрату території. Урядова деструкція була виявом політичної кризи, яку не вдалося подолати до кінця року.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дацків І. Б. Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів. 1917-1923 рр.: Монографія. Тернопіль: Астон, 2009. 520 с.

2. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918-листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. У 2-х томах, 3-х част. / Упоряд.: В. Верстюк (керів.) та ін. Київ: Вид-во ім. О. Теліги, 2006. Т.1. 688 с.

3. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. У 2-х томах, 3-х част. / Упоряд.: В. Верстюк (керів.) та ін. Київ: Вид-во ім. О. Теліги, 2006. Т.2. 744 с.

4. Доценко О. Л. Літопис Української революції. Матеріяли й документи до історії Української революції. 1917-1923. Тарнів-Львів, 1924. Т.ІІ. Кун.5. 400 с.

5. Іван Огієнко (Митрополит Іларіон). Рятуння України / Упоряд., автор перед. і коментарів М. Тимошик. Київ: Наша культура і наука, 2005. 464 с., іл. вкл.

6. Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917-1924 рр.): док. і матеріали Упоряд.: Андрієвська Л. В. та ін. Київ: Вид-во гуманіт. л-ри, 2010. 592 с.

7. Мазепа І П. Україна в огні й бурі революції. 1917-1921. ІІ. Зимовий похід. ІІІ. Польсько-український союз. Кінець збройних змагань УНР. Дніпропетровськ: Січ, 2002. 334 с.

8. Надія і розчарування українства. До 90-річчя підписання Варшавського договору між Українською Народною Республікою і Річчю Посполитою Польською. Київ: ПП Сергійчук М. І., 2010. 264 с.

9. Нариси з історії дипломатії України / Під ред. В. А. Смолія. Київ: Видав. дім «Альтернативи», 2001. 736 с.

10. Пісуліснький Я. Як проходили переговори щодо договору «Пілсудський-Петлюра» // Польсько-українська військова співпраця протягом історії. Матеріяли конференції. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2018. С.177-201.

11. Політична історія України ХХ століття: У 6 т. / Редкол.: І. Ф. Курас. (голова_ та ін. Київ: Генеза, 2003. Т.2. 488 с.

12 Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи / Упоряд. В. Сергійчук. Київ: Вид-во ім. О. Теліги, 1999. Т.ІІІ. 610 с.

УДК 94(477)«18-10»

*Заводовський А.А.
(м. Кам'янець-Подільський, Україна)*

ПОЛЯКИ ПОДІЛЛЯ ТА ВОЛИНІ І ПРОЦЕСИ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІЄТВОРЕННЯ У «ДОВГОМУ» ХІХ СТ.

Автор статті з позицій історичної імагології досліджує як саме представники «української» школи в польській літературі, що жили на Поділлі і Волині, вплинули на процеси українського націєтворення у «довгому» ХІХ ст.

***Ключові слова:** українське націєтворення, поляки Поділля, «довге» ХІХ ст., історична імагологія.*

На думку автора, значення ідей «української» школи для українського націєтворення важко переоцінити, адже її представники першими описали і творчо обґрунтували майбутню нову політичну формацію на території Правобережної України, з перспектив історичного поступу ідеї польських романтиків стали першою, сходинкою до історичного проекту «Україна», який з часом став набагато об'ємнішим і багатограннішим. Протистояння двох парадигм – демократичної та аристократичної в літературній суперечці «українців» спровокувало дослідницький процес, в якому і було «віднайдено» Україну, закладено фундамент міфу про Україну як суб'єкт історичного процесу. Польські романтики наповнили імаготип «Україна» різними тематичними і жанровими контекстами: описово-

подорожнім, етнографічним, фольклорним, побутовим, і, що найголовніше, історичним.

Anatolii Zavodovskiy. The Poles of Podillya and Volhynia and the processes of Ukrainian nation-building in the "long" nineteenth century.

Key words: Ukrainian nation-building, Poles of Podillya, "long" XIX century, historical imagology.

Summary: the author of the article, from the standpoint of historical imagology, explores how the representatives of the "Ukrainian" school in Polish literature influenced the processes of Ukrainian nation-building in the "long" nineteenth century.

According to the author, the significance of the ideas of the "Ukrainian" school for Ukrainian nation-building is difficult to overestimate, because its representatives were the first to describe and creatively substantiate the future new political formation on the right bank of Ukraine, which over time has become much more voluminous and multifaceted.

The confrontation of two paradigms - democratic and aristocratic in the literary dispute of "Ukrainians" provoked the research process, in which "Ukraine" was found, the foundation of the myth of Ukraine as a subject of the historical process was laid. Polish romantics filled the image of "Ukraine" with various thematic and genre contexts: descriptive-travel, ethnographic, folklore, everyday, and, most importantly, historical.

Британський політолог Ендрю Вілсон одну із своїх праць назвав «Українці: несподівана нація». Намагаючись дати об'ємний і всесторонній аналіз процесам українського націєтворення дослідник не звернув увагу на те, що і сама назва держави, в якій мала існувати ця нація, теж стала для всіх «несподіваною» [1].

У ХІХ ст. на землях колишньої Речі Посполитої – Поділлі та Волині, почалися процеси польського націєтворення. У результаті пошуку «власного минулого», його героїзації та сакралізації, що є вкрай важливим і необхідним для будь-якого національного будівництва, відбулося протистояння носіїв демократичного

(«національного») та аристократичного (станового) мислення. Для перших та других «українська» тематика стала одним із засобів самопізнання [2, с. 18].

Польські письменники, уродженці Поділля та Волині започаткували написання творів, використовуючи специфіку місцевої культури та побуту, наслідуючи місцевий фольклор та колорит. У подальшому цю групу літераторів дослідники почали узагальнено називати «українською» школою в польській літературі [2, с. 23].

Інтерес до всього українського представники польського письменства, що проживали на Поділлі та Волині, почали проявляти ще на початку ХІХ ст. Першим колоритним представником польського романтичного етнографізму був Зоріан Доленга-Ходаковський. Свої дослідження фольклору, історичних та археологічних пам'яток він провадив на землях Російської та Австрійської імперій і однаковою мірою послужився польській, російській та українській культурам. Доленга-Ходаковський ідентифікував себе польським шляхтичем, брав участь у наполеонівському поході 1812 р. проти Російської імперії, однак після поразки облишив польський патріотичний рух і цілком поринув в дуже популярну на той час ідею всеслов'янської єдності.

Юліан Залеський, засвоївши логіку гердерівської ідеї націй, усупереч усім історичним фактам розробив концепцію одвічної польсько-козацької єдності. Його «Potrzeba Zbaraska», наприклад, присвячена надуманному спільному виступу поляків і козаків проти татар. У наступних писаннях автора на тему спільної боротьби проти зовнішнього ворога нашаровується католицький містицизм і месіанізм [3, с. 87].

«Усвідомив» себе «українським козаком» і Міхал Чайковський. Усю свою літературну творчість він спрямував на популяризацію й прославлення козацької України. Про свій родовід він писав так: «Батько моєї матері, Міхал Глембоцький, був одним із останніх представників шляхти на Волині та Україні... Був він грізним шляхтичем для козаків, гордим козаком для ляхів і затятим поляком для росіян і німців» [4, с. 237].

У публіцистичному виступі на європейському історичному конгресі в Парижі у 1835 р. під назвою «Вплив духу козацтва на літературу Півночі і Сходу» Чайковський закликав відродити козачину як політичну й мілітарну силу «для порятунку Європи». У своїх творах (напр. «Kozaczyzna w Turcji»), намагаючись поєднати літературу, політичну агітацію, історію та археологію, його розбурхана уява (себе він бачив не ким іншим, як «реінкарнованим» гетьманом Сагайдачним) та «козацька» самоідентифікація зміксувала дійсність та вигадку [5].

Северин Гощинський збагатив імаготип «Україна» фантастично-казковими мотивами з міфології, містичними зображеннями природи Поділля та Волині. Відчуваючи світ як одвічне панування земного хаосу поет-романтик зобразив Україну землею, де усім неподільно володіють фаталізм та доля, які заздалегідь визначають падіння і подвиги, перемоги та поразки героїв. Свій найголовніший твір – поему «Канівський замок» Гощинський супроводжував такими словами: «Частина Польщі, яка зветься Україною, виконувала досі неясно зрозуміле і виражене призначення своє в загальному призначенні народу. Вона має властиві їй, її історії, духовні риси, що різко відрізняють її серед інших частин Польщі і ставлять вище за всі інші. Коротко кажучи, там цілком очевидно спочив дух свободи польського простолюду, там він проявив себе найбільш енергійно в боротьбі з гнітом і увінчав кривавими рисами як свої кривди, так і свій проти них протест». Поема Гощинського «Канівський замок» суттєво вплинула на творчість Т. Шевченка, і її вплив найбільш відчутний у «Гайдамаках» [6, с. 218].

Довершене і концептуально найвище літературне втілення імаготип «Україна» отримує в творчості Юліуша Словацького. Митець підносить «українську» ідею до небувалої комплексності й художньої вишуканості. Зосереджуючись на «українській» тематиці, автор наситив свої твори глибоким психологічним змістом [7, с. 89]. Саме він і став першим руйнівником польської «України». В останніх творах на «українську» тему («Beniowski», «Sen srebny Salomei» та ін.) він описав жахіття Коліївщини, зобразивши загибель тієї України, яка

його попередниками пов'язувалася з примарною шляхетсько-козацькою злагодою [8, 9].

Значення ідей «українців» Поділля і Волині для українського націєтворення важко переоцінити, адже вони першими описали і творчо обґрунтували майбутню нову політичну формацію на території Правобережної України, з перспектив історичного поступу ідеї польських романтиків стали першою, сходинкою до історичного проекту «Україна», який з часом став набагато об'ємнішим і багатограннішим. Протистояння двох парадигм – демократичної та аристократичної в літературній суперечці «українців» спровокувало дослідницький процес, в якому і було «віднайдено» Україну, закладено фундамент міфу про Україну як суб'єкт історичного процесу.

Польські романтики наповнили імаготип «Україна» різними тематичними і жанровими контекстами: описово-подорожнім, етнографічним, фольклорним, побутовим і, що найголовніше, історичним.

Глибока ідентифікація імаготипу «Україна» з добою Козаччини швидко стала стереотипом, котрий деформував суспільне бачення всього історичного минулого українських земель. Через призму вигаданої історії імаготип «Україна» перероджується в окрему ідеологічну парадигму.

Саме польська національна мобілізація на Волині, Поділлі спровокувала національну мобілізацію в середовищі волиняків та подоляків і запустила процеси українського націєтворення у цих двох регіонах.

Однак слід зважати на те, що загальним історіософським завданням, яке ставили перед собою представники «української» школи в польській літературі було з'ясування причин падіння Речі Посполитої. Для них Україна була внутрішньою польською «проблемою», невід'ємною складовою власної польської історії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вілсон Е. Українці: несподівана нація / Е. Вілсон. К., 2004. 552 с.

2. Подільські криниці: Хрестоматія з літератури рідного краю / Упор. Н. Подолинський. Вінниця: Континент-ПРИМ, 1994. 362 с.
3. Грабович Г. До історії української літератури. Дослідження, есе, полеміка / Г. Грабович К.: Основи, 1997. 469 с.
4. Записки Михаила Чайковского (Садык-паши) // Киевская старина. 1891. № 1. С. 234-248.
5. Quelle a été l'influence des Kozaks sur la littérature dans le Nord et dans l'Orient. Б. м. в. Б. р. в.
6. Див.: Грабович Г. Шевченко як міфотворець. К., 1991. 286 с.
7. Словацький Ю. Українська душа // Бажан М. Поезії в перекладі Миколи Бажана // Твори у 4-ьох томах. Т. 3. Переклади. К.: Дніпро, 1975. 317 с.
8. Словацький Ю. Вибрані твори в двох томах / За редакцією М. Рильського. К., 1959. 342 с.
9. Франко І. Юліуш Словацький і його творчість / І. Франко. – Повн. збір. твор. Т. 29. К., 1981. 438 с.

Касьян Валентина
(м. Вінниця, Україна)

ПОРТРЕТ ЯКУБА БУЧАЦЬКОГО

Територія етнографічного району Поділля займає достатньо велику площу на мапі України, тож не дивно, що історичні особливості розвитку цього краю тим чи іншим чином впливали на історичну долю нашої країни. Будучи протягом достатньо довгого проміжку часу частиною польських земель, Поділля розвивалося за допомогою зусиль польських шляхецьких родів – вагому роль серед яких займали Бучацькі. Завдяки їм, зокрема Якобу Бучацькому (мова про якого піде далі), Поділля проходило процес ополячення достатньо поступово і не поринуло у шоківий економічно-політичний стан.

Ключові слова: Україна, Польща, Поділля, шляхта, Бучацькі, колонізація.

Досить довгий час територія Поділля входила до складу Польської держави. Така історична доля зумовила процес, який в нас прийнято називати полонізацією населення. Саме через політику ополячення Подільських земель, на ці терени перекочували нові польські адміністративні порядки, а разом з тим, і шляхетські польські роди, які згодом, не відділяючи себе від Поділля – розвивали цей край, зважаючи на модернові західні (переважно польські) тенденції.

У своїй монографії Наталя Яковенко зазначає, що доцільно вважати 1569 рік – роком скасування міждержавних кордонів, що відмежовували Волинь і Центральну Україну від Галичини та Поділля та роком денонсування заборони мешканцям Корони набувати землі на території Великого князівства Литовського. Таким чином, дослідниця зазначає, що саме 1569 рік стає формальним пунктом відліку проникнення польських родів на територію Поділля. [8, с.229].

Така денонсація спровокувала масове набуття прав власності на подільську землю великими польськими родами, проте були роди, котрі відмінили це положення особисто для себе ще раніше. Одним з таких родів – був рід Бучацьких. Саме вони стали, на думку деяких дослідників, каталізаторами ополячення подільських земель. Саме тому, авторка сконцентрує увагу на одному з представників цього роду, який приймав участь в поступовій полонізації польських земель ще до підписання Люблинської унії.

Походження шляхецького роду, що розглядається нами, є достеменно невідомим. Дослідники вже декілька десятиліть намагаються встановити приналежність Бучацьких до певних національностей : русини, німці, литовці, поляки – проте, ніхто не сперечається, що вони входили до так званих шляхетських родин гербів Абданк, перша письмова згадка про який датується 1228 роком у районі Мазовії.

Вже з кінця XIV століття цей рід поступово починає розселятися по території Галичини, простягаючи свої володіння до Пониззя. Володіючи маєтками на Поділлі в часи його управління великим князем Вітовтом, представники роду були лояльними до нього, але по його смерті зразу стали на сторону короля Ягайла, що дозволило їм у

XV столітті остаточно закріпитися на територіях сучасних Тернопільської та Хмельницької областей.

Рід Бучацьких, як і відомий рід Потоцьких, був прославлений вдалими військовими кампаніями на користь Речі Посполитої, акціями меценатства, просвітницькою діяльністю, тощо. Одним з найпотужніших представників роду, що опікувався питаннями культури та освіти, був Якуб Бучацький. Про його персону відомо достатньо мало, наукові публікації з вивчення його постаті є достатньо скудними, інформація є неповною і не вирізняється детальним аналізом його біографії. Джерельна база для комплексного вивчення його, як вагомої історичної постаті – на сьогодні недостатня, проте, ті відомості, які нам вдалося знайти, можуть допомогти у складанні портрета такої видатної особистості.

Якуб був не просто польським шляхтичем, представником підгаєцької гілки роду Бучацьких, він став першим з них, хто перейшов у духовний стан. Отримавши відзнаку від польського королівського двору та примкнувши до найвищих шаблів влади у якості урядника та дипломата Королівства Польського.

Безперечно відомо, що народився він у 1470 році у Підгайцях (Тернопільська область). На початках, його діяльність була пов'язана зі світськими справами: він, ймовірно, був старостою Равським, свідком запису фондушу батька для парафіяльного костелу дідичних Підгаєць. Ставши придворним короля Олександра Ягеллончика, у якості королівського секретаря, брав участь у багатьох польських дипломатичних місіях в Угорщині, Молдові, Литві. Наприкінці 1504 був висланий Олександром Ягеллончиком до угорського короля Владислава II, щоб висловити жаль з приводу перешкоджання угорцями зайняття Покуття поляками і попередженням, що більше зволікати не буде. З 1505 року стає ксьондзом у Любліні, отримавши доходи зі стації мехувської на 5 років. Приблизно у 1490 році, він отримує духовний стан, що у 1507 р. дозволяє йому стати єпископом кам'янецьким.[3]. Незважаючи на це, Якуб продовжує виконувати чиновницькі обов'язки до 1518 року, будучи послом на сеймах, членом різних королівських комісій.

Саме у складі комісій, Якуб Бачинський опікується станом подільських земель, зокрема їх статусом по відношенню до Молдови – він неодноразово головував закордонними місіями до молдавських володарів, з метою домовитись про сталість польських кордонів. Разом зі Станіславом Лянцкоронським опікувалися проблемами надання списання земських привілеїв мешканцям Поділля.

У 1518 році став деканом Львівської капітули римо-католицької церкви, де був призначений латинським єпископом холмським. Протягом цього часу, він активно сприяв розвитку Холмської дієцезії, отримав кілька привілеїв короля для неї. У 1519 р. він отримав статус дідача Підгаєць, де домогся у короля Сигізмунда I право місту проводити свій ярмарок на день святої Алекси – що, на той час, посприяло розвитку торгівельної спроможності Підгаєць. У 1521 р. він домогся права на локацію міста на німецькому праві в селі Білій (Тернопільська область), а трохи пізніше – у 1526 р. в Римі домогся визнання доходу з юбілеушу для відбудови катедри у Красноставі (Хмельницька область). Займаючи активну просвітницьку та меценатську позицію, він надавав кошти для будівництва укріплень старого замку в Кам'янці-Подільському. [1]

Таким чином, Якуб Бучацький, щиро вважаючи Поділля сферою впливу Польщі, вклав багато зусиль у полонізацію цього краю. Впроваджуючи польський адміністративний устрій, діючи польські закони, пропагуючи серед населення католицьку віру – він, можливо й несвідомо, готував підґрунтя до майбутнього безболісного входження Поділля до гегемонного утворення на теренах Східної Європи, яку ми називаємо – Річ Посполита. Наразі, для уточнення важливості його ролі, як каталізатора полонізації, потрібно нагромаджувати більш вагому джерельну базу. Така ситуація демонструє нам великий науковий потенціал і перспективу обраної нами теми дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym... — Warszawa, 1845. — Т. II. — S. 708.

2. Kamieniec Podolski // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa : Druk «Wieku», 1882. — Т. III. — С. 761
3. Mazur P. Poczest biskupów chełmskich obrządku łacińskiego. — Chełm : Chełmskie Towarzystwo Naukowe, Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Chełmie, 2012. S. 14—15.
4. Pocięcha W. Buczacki Jakub, h. Abdank. - S. 82.
5. Бучацькі // Енциклопедія українознавства / Наукове товариство імені Шевченка. — Париж, 1955—2003. — Т. 1. — С. 200.
6. Бучач і Бучаччина. Історично-мемуарний збірник / ред. колегія Михайло Островерха та інші.: НТШ, Український архів, 1972. — Т. XXVII. — 944 с. — іл.
7. Дуда І. Бучацькі / Тернопільський Енциклопедичний Словник : [в 4 т.]. - Тернопіль : ВАТ ТВПК "Збруч", 2008.Т. 3 : П-Я . – 2008. – 708 с.: іл.
8. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. – К., 1993 – С. 493.

*Кліщинський П.В.
(м. Кам'янець-Подільський, Україна)*

УКРАЇНЬСЬКА ДИПЛОМАТІЯ І «ПОЛЬСЬКЕ ПИТАННЯ» НА ПАРИЗЬКІЙ МИРНІЙ КОНФЕРЕНЦІЇ 1919–1920 РР.

Стаття присвячена аналізу дипломатичної діяльності української делегації на Паризькій мирній конференції 1919–1920 рр. На основні викладених фактів доводиться думка про те, що в результаті тривалих переговорів молодій українській державі «не знайшлося місця» на новій політичній карті Європи і питання майбутнього Східної Галичини було вирішене на користь Польщі.

Ключові слова: *«польське питання», Паризька мирна конференція, переговори, дипломатія, делегація, нота.*

«Польське питання» в ході Паризької мирної конференції визначалося двома основними проблемами: визнанням Польської держави на світовій арені і визначенням кордонів Польщі. Друге питання стало більш дискусійним і безпосередньо дотичним до українських національних інтересів. Українська дипломатія доклала максимуму зусиль для його позитивного вирішення на свою користь, проте, як виявилось, незалежна українська держава не входила в плани провідних світових держав.

Усвідомлюючи загрозу державному існуванню, «молода» українська дипломатія вже на завершальному етапі Великої війни активно включилася у боротьбу за міжнародне визнання. Вже 6 листопада 1918 р. з'явилась відозва українських делегатів громадського комітету до польського населення Львова про право українців Східної Галичини на власну державу [1]. Подібні звернення були непоодинокими [6] і не рідко викликали позитивні наслідки у польському середовищі [3]. 20 листопада, провідні діячі Директорії УНР В. Винниченко, Ф. Швець та О. Андрієвський звернулися до держав Антанти висловивши сподівання, «що свободолюбиві і демократичні правительства народів світу цілком зрозуміють прагнення українського народу і виявлять природну готовність допомогти йому закінчити державну будову у молодій Українській Народній Республіці» [2, с. 255]. У наступному зверненні Директорія УНР відзначала: «Спираючись на принципи самовизначення народів, висловлені президентом великої Американської Республіки Вільсоном, [Директорія] звертається до народів усього світу та до їх високих правительств із братнім щирим привітом і закликом до підтримання добросусідських, дружніх, приятельських зносин з українським народом, Українською Народною Республікою,... яка вже готова зараз відповідно прийняти представителів інших правительств і натомість послати своїх» [11, с. 153]. У ноті до В. Вільсона Є. Петрушевич писав: «Утворивши державу 19 листопада 1918 р. у Львові, ми визначили границю цієї держави дотримуючись справедливих принципів Ваших, пане президенте» [2]. Є. Петрушевич просив допомогти ЗУНР, припинити агресію Польщі й виступити арбітром українсько-польського конфлікту.

Не зважаючи на це, «українське питання», на відміну від «польського» на Паризькій мирній конференції окремо не розглядалося. Воно виникало в процесі визначення повоєнних кордонів Польщі, Румунії, Чехословаччини. Українська делегація не визнавалася повноправним представником українського народу, чим було проігноровано право українців на самовизначення.

Сама українська делегація, під головуванням Г. Сидоренка (заступником голови делегації був представник Західної області УНР В. Панейко), нараховувала 75 осіб [12] і прибула до столиці Франції дуже пізно й без формального запрошення. Хоча рішення про її відправку було прийняте Радою Народних Міністрів (РНМ) УНР ще 29 грудня 1918 р., а офіційно затверджене 10 січня спеціальним законом [16, с. 148]. Спочатку до Парижа приїхав тільки голова з секретарем А. Петрушевичем, а решта посланців прибула 17 квітня. Пояснюється це тим, що французький уряд не давав дозволу на в'їзд, і тому представники УНР змушені були зупинитися у Швейцарії, де провели кілька попередніх нарад. До них приєдналася делегація українців із Північної Америки – О. Мегас та І. Петрушевич, які мали контакти з прем'єр-міністром Канади Р. Боденом, а через нього – з британським прем'єром. Завдяки діяльності діаспорних делегацій В. Вільсон і Д. Ллойд-Джордж не завжди підтримували позиції Ж. Клемансо стосовно зазіхань Польщі на землі Східної Галичини [11, с. 150].

Під час конференції наддніпрянці та особливо галичани шукали контактів із членами делегацій великих держав. Їм вдалося схилити на свій бік деяких впливових дипломатів. Так, полковник М. Хауз (радник В. Вільсона) не без впливу українців, за висновком І. Борщак, «до української, спеціально до галицької, справи ставився із симпатією, бо вважав, що домагання українців справедливі.... Йому головно треба завдячити, що В. Вільсон слідкував за галицькою справою» [9]. Прихильно до українських прагнень щодо незалежності ставився впливовий голова американської експертної комісії І. Бауман. Натомість Д. Ллойд-Джордж, який, як слушно зауважував І. Борщак, не мав ані симпатій, ані антипатій до України, але йшов у річищі традиційної англійської політики й з усіх делегатів найбільш вороже

ставився до того, щоб віддати Східну Галичину Польщі, що у принципі відповідало прагненням галичан [9, с. 111-112].

Слід відзначити, що у дипломатичному протистоянні між делегаціями УНР і ЗУНР в Парижі не було досягнуто повного розуміння й хоча 22 січня 1919 р. відбулося урочисте підписання Акту злуки [5], Є. Петрушевич зберігав свій галицький уряд і формував зовнішню політику, яка не завжди збігалася з курсом УНР [10, 15]. Пізніше міністр закордонних справ УНР В. Темницький визнавав, що об'єднання республік відбулося «похапцем», маса справ залишилася нерегульованими, було дві армії і дві закордонні політики. Це стало особливо очевидним, коли Паризька конференція розпочала розгляд східногалицького питання у зв'язку з намаганнями припинити польсько-українську війну [11, с. 154-155]. Варто зауважити, що до цього кроку конференцію підштовхували неодноразові дипломатичні західноукраїнські ноти до керівників держав Антанти і США.

Провал місії Ю. Бертелемі на переговорах з українцями в лютому 1919 р. був, безперечно, тенденційно представлений на конференції й викликав широкий резонанс. На думку В. Ададунова, «розрив перемир'я українською стороною був розцінений громадською думкою Європи як зневага до миротворчих зусиль великих держав» і, насамперед, Франції. Відтак «французька політична лінія стосовно західноукраїнської державності стає все більш жорсткою» [7, с. 31]. Ця ситуація значно ускладнила діяльність дипломатичної делегації ЗУНР на Паризькій мирній конференції.

Спільними зусиллями дипломатів і військових ЗУНР уже 2 квітня вдалося домогтися засідання головних учасників конференції – В. Вільсона, Ж. Клемансо, Д. Ллойд-Джорджа й В. Орландо, на якому було прийнято рішення про створення спеціальної міжсоюзної комісії «задля справи мирових переговорів між представниками Польщі й України, щоби довести до перемир'я у Східній Галичині». До комісії під головуванням члена англійської делегації прем'єра Південно-Африканського Союзу генерала Л. Боти ввійшли лише представники Франції, США, Англії та Італії. Водночас від імені конференції до Варшави було надіслано повідомлення про прийняте рішення і вимогу припинити бойові дії [9]. Проте у травні рішення комісії були відкинуті

польською стороною як неприйнятні. Не дали результатів і неодноразові дипломатичні ноти українських дипломатів до лідерів провідних країн, надіслані у травні – на початку червня. Врешті 25 червня 1919 р. Польща здобула право на окупацію всієї Галичини та введення цивільної адміністрації на цій території. Умовою було забезпечення автономії Галичини, політичної, релігійної та особистої свободи населення.

8 грудня 1919 р. Найвища Рада Антанти на Паризькій мирній конференції визначила східний кордон Польщі по так званій «лінії Керзона», за якою лишилися етнічні українські землі: Лемківщина, Підляшшя, Надсяння, Сокальщина, Равщина і Холмщина. Умовна «лінія Керзона» проходила через Гродно – Ялівку – Немирів – Берестя – Дорогуськ – Устилуг, на схід від Грубешова, через Крилів, на захід від Рави-Руської, на схід від Перемишля до Карпат і мала становити не лише східний кордон Польщі, але й кордон між Польщею та Україною [14].

Таким чином, захоплення Польщею Східної Галичини й Волині не дістало належної оцінки на Паризькій мирній конференції. Не прийнявши формального рішення, керівники Антанти і США фактично визначили долю цих західноукраїнських земель на користь Польщі. На тому, щоб передати їх під владу Польщі, особливо наполягали Франція і США. При цьому вони ігнорували виступи українських представників у західних країнах за природне право українського народу на самовизначення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Відозва українських делегатів громадського комітету до польського населення Львова про право українців Східної Галичини на власну державу (6 листопада 1918 р.) // URL : [http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1918%20\(11\)%2006.php](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1918%20(11)%2006.php).
2. Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Док і мат. Т. 2 [відп. ред. О. Карпенко]. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2001. 727 с.

3. Письмове зобов'язання місцевих поляків зберігати лояльність до УНР (м. Коломия. с. Рудки) // URL : [http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1919%20\(03\)%2016.loyalnist.php](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1919%20(03)%2016.loyalnist.php)
4. Повідомлення газети “Одесские новости” про прибуття місії Бертелемі до Кракова // URL: [http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1919%20\(01\)%2028.misiya.php](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1919%20(01)%2028.misiya.php)
5. Ухвала Української Національної Ради про злуку Західно Української Народної Республіки з Українською Народною Республікою // URL : [http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1919%20\(01\)%2003%20uhvala%20pro%20zlu ku.php](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1919%20(01)%2003%20uhvala%20pro%20zlu ku.php)
6. Врасія Polacy! [Браття поляки! Відозва Українського робітничо-селянського комітету до поляків] // URL: [http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1919%20\(03\)%20....php](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1919%20(03)%20....php).
7. Ададуров В. Політика Франції стосовно українсько-польського конфлікту за Східну Галичину в період з листопада 1918 по березень 1919 рр. // *Україна в минулому (Київ, Львів). Вип. VII. 1995. С. 18-32.*
8. Алексісець Л.М. Польське питання на Паризькій мирній конференції. Визначення кордонів Польської держави // URL : <file:///C:/Documents%20and%20Settings/Admin/%D0%9C%D0%BE%>.
9. Борщак І. Мiroва конференція 1919 // *Історичний календар-альманах Червоної калини на 1939 р. Львів, 1938. С. 107-113.*
10. Витвицький С. Галичина в міжнародній політиці в 1914-1923 роках // *Український історик. 1995. № 1–4. С. 101-111.*
11. Дацків І. Б. ЗУНР у боротьбі за незалежність на Паризькій мирній конференції 1919 р. // *Проблеми всесвітньої історії. 2016. № 1. С. 147-168.*
12. Дацків, І. Українська дипломатія доби Директорії УНР: персоналії, статус, функції // *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Сер. Історія. 2014. Вип. 2. Ч. 3. С. 125-135.*
13. Парнета О. Проголошення та міжнародне визнання Польської держави. «Польське питання» на Паризькій мирній

конференції // URL:

https://shron1.chtyvo.org.ua/Parneta_Oksana/Proholoshennia_ta_mizhnarodne_vyznannia_Polskoi_derzhavy_Polske_pytannia_na_Paryzkii_myrnii_konferen.pdf?

14. Польська Республіка (1918–1939) // URL:

[https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%B0_\(1918%E2%80%941939\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%B0_(1918%E2%80%941939))

15. Стахів М. Західна Україна: Нарис державного будівництва та збройної і дипломатичної оборони в 1918–1919 рр. Т. 4.

Скрантон, 1960. 122 с.

16. Тимченко Р. Українські дипломати на Паризькій мирній конференції // *Український історичний збірник*. 2013. Вип. 16. С. 147-161.

УДК 378.091.6(477) «192/193»

Комарницький О. Б.
(*м. Кам'янець-Подільський, Україна*)

**ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТУДЕНТСТВА ПОЛЬСЬКИХ
ПЕДАГОГІЧНИХ ЗАКЛАДІВ ОСВІТИ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ
НАВЧАЛЬНИМИ І ЖИТЛОВИМИ ПЛОЩАМИ
(20-30-ті рр. ХХ ст.)**

У статті на основі архівних джерел центральних і обласних архівів України показано стан забезпечення студентів польських педагогічних закладів освіти (Київського польського педінституту, Кам'янець-Подільського і Проскурівського польських педагогічних технікумів) навчальними і житловими площами. Автор зазначає, що упродовж досліджуваного періоду ці заклади відчували нестачу навчальних приміщень, що не могло не позначитися на якості освітнього процесу. Мали місце випадки, коли їм надавали приміщення, непридатні для навчання. Йдеться про значні труднощі із забезпеченням молоді житлом, через що частина молоді вимушена

була мешкати на приватних квартирах. У більшості гуртожитків незадовільним був санітарний стан, що часто породжувало девіантну поведінку студентів (вони палили у кімнатах, плювали, смітили, псували меблі).

Ключові слова: студенти, інститут, технікум, гуртожиток, стипендія, харчування, гурток.

Маловідомою сторінкою історії навчальних закладів є діяльність польських педагогічних навчальних закладів. Комплексно дана проблематика не розглядалася. На основі архівних документів, наявних матеріалів періодичної преси покажемо побут, матеріальне становище і дозвілля студентів цих закладів у міжвоєнний період.

Упродовж 20-30-х рр. ХХ ст. матеріальне становище студентів було надзвичайно важким. Для більшості педагогічних навчальних закладів були характерними нестача навчальних приміщень, що ускладнювало навчальний процес. Так, у Польському педінституті наприкінці 1933 р. навчалися 1200 студентів, до послуг яких були лише 28 аудиторій. Тому студенти змушені були навчатися позмінно, що, звісно, негативно впливало на якість їхньої роботи. Крім того, у приміщенні педінституту містилися також педтехнікум і польська школа №2 [19, с. 40].

У ряді випадків закладам надавали приміщення, непридатні для навчального процесу. Зокрема, у 1933 р. Київський польський педтехнікум (далі – ППТ) перевели у приміщення однієї із міських шкіл, де не було «забезпечено жодних умов для праці» [22, арк. 14зв.].

Досить складно було забезпечити молодь житловою площею, наприклад, у Київському польському педтехнікумі. У 1928-1929 н.р. в інтернаті площею 252 саж.² на 1 студента приходилося 0,7 саж.² [25, арк. 32]. У липні 1933 р. житлом забезпечили лише 25 із 215 студентів [23, арк. 26]. У 1932 р. в гуртожитках Польського інституту соціального виховання мешкали 160 студентів, потребували житла ще 115 осіб [5, арк. 3]. У наступному році не вистачало житлової площі вже для 270 студентів [24, арк. 19]. У 1935 р. ввели в експлуатацію новий гуртожиток і проблему житла було знято. Однак невдовзі педінститут припинив своє існування і гуртожитки передали

українському педінституту [2, с. 152]. У Проскурівському ППТ у вересні 1934 р. гуртожитками були забезпечені 85% студентів [14, арк. 9]. На початку січня 1935 р. у них мешкали 164 студенти [15, арк. 9].

У більшості закладів не дотримувалися санітарно-гігієнічного нормативу щодо житлової площі, яка приходилася на одного студента (він упродовж 1930-х рр. становив від 4,5 до 5 м² [12, арк. 24зв.]). Так, у Польському педінституті у вересні 1933 р. у середньому на 1 студента припадало 2,7 м² [23, арк. 49]; Проскурівському ППТ – у вересні 1934 р. – 3,3 [14, арк. 107].

Маємо поодинокі факти, коли міська влада надавала приміщення для поселення в них студентів. Наприклад, у 1934-1935 н.р. Київському ППТ надали два гуртожитки, у яких проживали 230 студентів [4, арк. 26].

Частина студентів, яких не змогли забезпечити гуртожитком, мешкали на приватних квартирах. Так, Проскурівський ППТ у вересні 1934 р. на приватних квартирах розмістив 20 студентів, сплачуючи за кожного з них по 10 крб на місяць [10, арк. 262]; Київський ППТ – у 1934-1935 н.р. – 6 [4, арк. 26].

У гуртожитках регулярно проводилися змагання між кімнатами. Зокрема, у 1933-1934 н.р. за результатами змагання преміювали 6 кімнат Польського педінституту [8, арк. 76зв.]. Переможці змагань Проскурівського ППТ отримували право на радіофікування їхніх кімнат. Крім того, вони «одержали найкращі кімнати з кращим обладнанням» [13, арк. 3]. У 1930-ті рр. радіофікували Київський ППТ [4, арк. 27].

Для запобігання крадіжкам та псування державного майна у гуртожитках запровадили чергування (вартування) студентів, під час якого вони несли за його збереження персональну відповідальність (наприклад, у Проскурівському ППТ [10, арк. 253]). У цьому закладі за дотриманням чистоти і дисципліни в гуртожитках слідували побутові і санітарні комісії, які один раз на два тижні проводили перевірки. У кожній кімнаті вели санітарний зошит, у якому санкомісія відмічала санітарний стан кімнати [13, арк. 3; 14, арк. 107].

Незадовільним був санітарний стан більшості гуртожитків, який породжував відповідну поведінку студентів, що жили в них. Вони

палили в переповнених кімнатах, плювали на підлогу. У січні 1935 р. комісія, обстеживши гуртожиток Проскурівського ППТ по вул. Кам'янецькій, констатувала: «В коридорі немає умивальника, пооббивані стіни, холодно (кімната №22), койка біля койки (кімната №20), холодні кімнати й коридори. Погано обладнана піч, від чого в кімнаті повно диму (кімната №2). По всіх [вищезгаданих] кімнатах немає зубних порошків...» [3, арк. 155; 9, арк. 11]. Антисанітарія панувала і в гуртожитках Польського педінституту [8, арк. 76зв.].

Відбувалися систематичні крадіжки, оскільки кімнати не зачинялися. У березні 1934 р. директор Проскурівського ППТ Домбровський звернувся із листом до Славутського районного адміністративного відділу, у якому просив розшукати і притягнути до судової відповідальності студента Е. Гептика за те, що він втік з технікуму, вкравши при цьому з гуртожитку 2 простирадла і 5 книжок [10, арк. 87]. Після звістки про ліквідацію технікуму студенти намагалися прихопити з собою, що-небудь з його майна. Так, студент П. Ословський забрав із собою ковдру, простирadlo, матрац, наволочку, книжки (разом на суму близько 200 крб). Справу передали до міліції [17, с. 133-134; 18, с. 431].

Значною проблемою студентських гуртожитків було заселення їх сторонніми особами. У ряді випадків місцеві органи не виконували постанови ВУЦВК від 12 травня 1929 р. про адміністративне виселення з гуртожитків сторонніх осіб [20, с. 726]. Так, у 1933 р. з Польського педінституту повідомляли, що студентське помешкання по вул. Червоноармійській, 75, де було 14 кімнат, на 75% було зайняте приватними мешканцями, яких дирекція ніяк не могла виселити. Крім того, сторонні особи заселяли також 5 кімнат у гуртожитку по вул. Гоголівській, 39; 4 – у приміщенні по вул. Рильській, 10 [24, арк. 19].

У гуртожитках приділяли певну увагу ідеологічній роботі. Для вивчення настроїв студентів до них прикріплялися члени партосередку. Крім того, тут працювали і агітатори, які, зокрема, організовували читання газет. Студенти, що проживали у гуртожитках, видавали стінгазети, зокрема, і Польському педінституті [19, с. 39], які мали б пропагувати досвід кращих студентів і впливати на тих, хто порушував дисципліну, санітарно-гігієнічні норми.

У гуртожитках першочергової ваги надавали питанням санітарної обробки. У гуртожитках розроблялися т.зв. «санмінімуми». Зокрема, у Польському педінституті в 1934 р. відповідно до умов санмінімуму необхідно було: прибиральниці мали 2 рази в день провітрювати та підмити вологим способом кімнати і коридори, протирати підвіконники, змитати пилюку з печей і меблів; щоденно мити графіни і наповнювати їх свіжою водою; не менше 1 разу на декаду проводити генеральне прибирання гуртожитку (провітрювати постелі, змитати пилюку і павутиння зі стін, вікон і стель, мити вікна, двері, підлогу, поміняти постільну білизну); 2 рази на місяць відвідувати лазню, 1 раз на місяць проводити санітарну обробку; налагодити колективне прання білизни студентів; 3 рази на місяць проводити дезінфекцію в приміщенні; поселяти в гуртожиток лише після санітарної обробки тощо [6, арк. 4-5]. У цьому навчальному закладі працювали дезінфекційна камера, у яких проводили дезінфекцію постільної білизни та інших гуртожитських речей [8, арк. 9, 67зв.], а також лазня [8, арк. 9]. Для забезпечення молоді лазнями більшість закладів змушені були укласти угоди з міськими лазнями, які надавали студентам певні знижки, продаючи для них пільгові «квитки». Наприклад, студенти Проскурівського ППТ відвідували лазню 1 раз 10 днів [12, арк. 3].

З 1930-х рр. у навчальних закладах запрацювали пральні, зокрема у Польському педінституті [8, арк. 9] і Проскурівському ППТ [10, арк. 253зв.]. Київський ППТ укладав договори про прання білизни у міських трестах [4, арк. 26]. Проскурівський ППТ мав власну перукарню, де студентів обслуговували за зниженими цінами [13, арк. 3].

Таким чином, аналіз наявних джерел дає змогу констатувати, що студенти перебували у складному матеріальному становищі. Складно було забезпечити їх навчальними приміщеннями і гуртожитками. Не дивлячись на всі негаразди, молодь знаходила час для організації власного дозвілля, хоча можливості для цього були обмеженими.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гринько А. І. Діяльність закладів середньо-спеціальної, професійно-технічної та партійної освіти Хмельниччини під час голодомору 1932-1933 р. // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. Т. 10. С. 307–321.
2. Двірна К. Створення і ліквідація Польського педагогічного інституту в м. Києві в 30-х роках ХХ ст. (архівна розвідка)//Волинські історичні записки: зб. наук. пр. Житомир: Житомир. держ. ун-т ім. І. Франка, 2011. Т. 6. С. 149–155.
3. Державний архів (Держархів) Вінницької області, ф. п. 457, оп. 1, спр. 444.
4. Держархів міста Києва, ф. р. 807, оп. 11, спр. 18.
5. Держархів міста Києва, ф. р. 920, оп. 6, спр. 34.
6. Держархів міста Києва, ф. р. 920, оп. 8, спр. 8.
7. Держархів міста Києва, ф. р. 920, оп. 11, спр. 17.
8. Держархів міста Києва, ф. р. 920, оп. 11, спр. 18.
9. Держархів Хмельницької області, ф. р. 300, оп. 1, спр. 110.
10. Держархів Хмельницької області, ф. р. 2597, оп. 1, спр. 1.
11. Держархів Хмельницької області, ф. р. 2597, оп. 1, спр. 3.
12. Держархів Хмельницької області, ф. р. 2597, оп. 1, спр. 5.
13. Держархів Хмельницької області, ф. р. 2597, оп. 1, спр. 6.
14. Держархів Хмельницької області, ф. р. 2597, оп. 1, спр. 7.
15. Держархів Хмельницької області, ф. р. 2597, оп. 1, спр. 10.
16. Мірошніченко. Уславлений технікум (Ще про польпедтехнікум у Києві) // Студент революції, Харків, 1929. №5-6. С. 30.
17. Міщенко І. В. Проскурівський польський педагогічний технікум (1932-1935 рр.) // Краєзнавець Хмельниччини: наук.-краєзнавч. зб. Кам'янець-Подільський: Сисин О. В., 2011. С. 129–137.
18. Міщенко І. В. Студентство Проскурівського польського педагогічного технікуму (30-ті рр. ХХ ст.) // Вінниччина: минуле та сьогодення (краєзнавчі дослідження): матеріали XXV всеукр. наук. іст.-краєзнавч. конф., м. Вінниця, 11-12 жовтня 2013 р. Вінниця: Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського, 2013. С. 428–431.

19. Міщенко І. В. Умови навчання та проживання студентів Польського педагогічного інституту в Києві/Гілея: наук. вісник: зб. наук. пр. К. : ПП «Вид-во «Гілея», 2014. Вип. 88 (9). С. 38–41.
20. Рябченко О. Студентство 1930-х років: практики повсякденності // Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.: нариси повсякденного життя: колект. Монографія. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2012. С. 667-750.
21. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), ф. 166, оп. 9, спр. 787.
22. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 10, спр. 1529.
23. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 329.
24. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 335.
25. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф.1, оп. 20, спр. 2930.
26. ЦДАГО України, ф. 7, оп. 1, спр. 1079.

УДК 930.2:94(477.438)”1920

*Н. М. Марценюк
(м. Вінниця, Україна)*

ВАРШАВСЬКИЙ ДОГОВІР 1920 Р. МІЖ УНР І ПОЛЬЩЕЮ У СПОГАДАХ В. ПРИХОДЬКА

У статті висвітлюється погляди відомого подільського державного, громадсько-політичного і культурно-освітнього діяча часів Української революції В. Приходька на непростий характер українсько-польських відносин у 1919-1920 рр., обставини укладення Варшавського договору 1920 р. Подано думку автора щодо причин, змісту і наслідків цього документу. Автор твердить про правомірність цієї угоди у контексті боротьби керівництва УНР за збереження національної державності на Наддніпрянщині за допомогою Польщі. Поданий у спогадах В. Приходька важливий

історичний матеріал необхідно враховувати у наукових дослідженнях з історії цього періоду.

Ключові слова: *Українська народна республіка, Українська революція, Поділля, В. Приходько, Варшавський договір.*

В історії взаємин українців і поляків важливу роль відіграє початок новітнього періоду, позначений відновленням державного життя обох народів. Серед багатьох аспектів їх відносин є українсько-польський союз 1920 р. Важливою передумовою його об'єктивної оцінки є мемуарна література, зокрема, спогади голови подільського земства часів революції Віктора Кіндратовича Приходька.

Мета статті – ознайомлення науковців та краєзнавців з оцінкою В. Приходьком Варшавського договору 1920 р.

Віктор Приходько (1886-1982) народився у селі Княжпіль Кам'янецького повіту Подільської губернії. Здобув юридичну освіту, після чого працював у Кам'янець-Подільському окружному суді. На початку Української революції 1917-1921 рр. очолював відділ народної освіти Подільського губернського земства, був Подільським губернським комісаром з народної освіти. У квітні 1918 р. – липні 1920 р. – обіймав посаду голови Подільської губернської народної управи. Підтримав протигетьманського повстання, призначений завідувачем Відділу судових справ Директорії УНР у Вінниці у грудні 1918 р. У листопаді 1919 р. – березні 1920 р. був губернським комісаром Поділля. Після поразки Української революції, В. Приходько емігрував до Польщі, став депутатом Ради Республіки, скликаної у січні 1921 р. в Тарнові, був заступником міністра фінансів УНР, керуючим міністерства фінансів і очільником одного з його відомств в еміграційному уряді А. Лівичького (1922-1923 рр.). У Чехословаччині В. Приходько працював у вищому українському емігрантському навчальному закладі – Українській господарській академії у Подебрадах. Розпочав роботу над спогадами «Під сонцем Поділля», перша частина яких вперше побачила світ у Празі 1931 р. У книзі розповідається про розвиток українського руху у Подільській губернії в 1895-1907 рр. [1; 2; 7, с. 313, 316; 4, с. 620-621]. За Другої світової війни В. Приходько працював в Українському Центральному Комітеті

у Кракові. У 1945 р. переїхав до м. Регенсбург в Західній Німеччині, у 1949 р. – емігрував у Нью-Йорк [7, с. 326]. Протягом десяти років працював в Українському конгресовому комітеті в США.

Другу частину мемуарів «Під сонцем Поділля», присвячену подіям 1907-1920 рр., В. Приходько підготував у 1960-х рр. Вона опублікована у Вінниці 2011 р. [6]. Книга містять важливі відомості про взаємини українців і поляків у 1920 р. [3]. Крім того, В. Приходько часто дописував до еміграційних видань. Зокрема, у газеті «Свобода» (США) у 1954 р. опублікував спогади «Момент з підписання Варшавського договору», присвячений союзу УНР і Польщі 1920 р.

Загалом, В. Приходько розглядав Варшавський договір 1920 р. як акт «суверенної української держави з другою суверенною державою». Його остаточну оцінку він відносив до завдань майбутніх науковців і був переконаний у важливості володіння майбутніми істориками вичерпним матеріалом у цьому питанні. У зв'язку з цим вважав обов'язком «людей, що були учасниками чи сучасниками цих подій, зафіксувати те, що знають» [5, Ч. 124].

Торкаючись обставин розвитку українсько-польських відносин, свідком яких був він особисто як один із тогочасних очільників Поділля, В. Приходько зауважив, що у листопаді 1919 р. до Кам'янця-Подільського і на маленьку територію, підконтрольну УНР, яка об'єднувала Кам'янецький, Ушицький, Проскурівський, Могилівський і Ямпільський повіти, на підставі окремої угоди, вступило польське військо, а за ним і польська адміністрація. Це було здійснено нібито для того, наголошував автор, щоб «творити «запілля» тим малим польським відділам, які разом з українськими частинами уже тоді тримали фронт проти большевиків в районі Нової Ушиці ... » [5, Ч. 124].

Втім, на думку В. Приходька, справжні наміри поляків полягали у здійсненні «непомітної інкорпорації цієї частини Поділля до корінної Польщі» на основі тактики поступової ліквідації місцевих установ УНР. Це, зокрема, проявилось у реквізиції польськими підрозділами будівель навчальних закладів, рухомого складу залізниць, протидії мобілізації до армії УНР [5, Ч. 124].

Торкаючись одного із засідань Українського Національно-Державного Союзу наприкінці березня – на початку квітня 1920 р., В. Приходько підкреслював, що головне місце у той час займали пошуки виходу «із того скрутного, просто трагічного положення, в якому опинилась українська державність», «перспективи і можливості нашої політичної та військової співпраці» з Польщею [5, Ч. 125]. При цьому, учасники наради знали умову щодо укладення такого союзу, висунуту Ю. Підсудським: «в справі Галичини українська політика мусить відмовитись від будь-якої активності в розумінні прилучення Західньої України до Наддніпрянщини» [5, Ч. 125]. Автор також згадував участь у нараді міністра закордонних справ УНР А. Лівницького, який прибув за дорученням С. Петлюри і заявив, «Що Голова Директорії УНР, Головний Отаман, перш ніж підписати договір, хоче знати про те думку цього неофіційного українського парламенту, Національно-Державного Союзу» [5, Ч. 125; Ч. 126].

В. Приходьку запам'ятався виступ С. Барана на засіданні: «Панове, я галичанин, і доля Галичини мені може найближча і найдорожча, ніж будь-кому з вас. Але як політик, як державник, що має враховувати всі обставини, мушу сказати, що нині, в цих умовах, ми мусимо піти на цю, болючу для нас, втрату» [5, Ч. 126].

Також, згадуючи подальші критичні виступи українських соціалістів-революціонерів щодо С. Петлюри у зв'язку з підписанням ним Варшавського договору, В. Приходько наводить висловлювання одного з лідерів цієї партії – В. Голубовича, що засвідчує їх повне розуміння ситуації і пояснює незгоду згаданої партії союзом з Польщею тактичними розрахунками. В. Голубович заявив у розмові з В. Приходьком: «Бачиш, справа стоїть так. Розуміється, іншого виходу сьогодні немає. Але було б нерозумно, коли б всі українські партії та організації, без винятку, дали на це згоду. Мусить бути хтось в опозиції. І ось ми, українські соціалісти-революціонери, формально виступаємо проти угоди (угоди – авт.). Розумієш? Щоб поляки не зазнавались. Щоб улегшити положення нашого, українського, уряду в майбутньому. Щоб, в разі чого, уряд міг покликатись, що має опозицію і не може безоглядно погоджуватись на всі польські домагання» [5, Ч. 126].

У спогадах В. Приходько описав окремі епізоди війни Польщі і УНР з Радянською Росією у контексті характеристики деяких політичних діячів. Зокрема, автор писав: «... Як відомо, С. П. Шелухин став у гостру опозицію до Головного Отамана Симона Петлюри та цілого уряду Української Народньої Республіки у зв'язку з так зв. Варшавським Договором», «присвятив цій справі окрему брошуру, картаючи Головного Отамана Симона Петлюру та тодішній уряд УНР» [6, с. 151]. «Цей договір був підписаний 20. квітня 1920 року у Варшаві між Українською Народньою Республікою і Річчюпосполитою Польською, для спільної воєнної акції проти Советської Росії, щоби звільнити Україну від большевиків і охоронити Польщу в разі нападу на неї Советської Росії. Як відомо, передумовою цієї угоди поляки поставили вимогу, що Українська Народня Республіка мусить проголосити своє «незаінтересування» Галичиною, іншими словами, віддати Галичину Польщі» [6, с. 151]. Мемуарист вважав, що «Це була дуже голосна, а при тому болюча, пекуча й драматична справа, що на довгий час загострила й охолодила відносини між головними політичними чинниками Наддніпрянської України та Галичини і цілу Галичину різко поставила проти Головного Отамана Симона Петлюри та тодішнього міністра заграничних справ Андрія Лівницького» [6, с. 155]. Автор констатував солідарність С. Шелухина з видатним діячем еміграції в Чехословаччині М. Шаповалом у негативній оцінці Варшавського договору. «Діячі УНР, що були причетні до Варшавського Договору, оборонялись як могли, а головню вказували, що в часі драматичних подій в Україні, коли було підписано Варшавський Договір, С. П. Шелухин знаходився у Парижі, а М. Ю. Шаповал у Празі і ще невідомо, як би вони повелися в тих обставинах, коли українська армія мала проти себе армії большевиків, Денікіна і поляків, а сама ж ця українська армія вимидала від пошесті тифу в «чотирикутнику смерті». Особливо гостро відчувалися ці втрати у галичан, що вийшли на Велику Україну з ентузіазмом, сповнені національного романтизму, а на Великій Україні їх зустріла сувора дійсність – тяжкі переходи, брак провіанту та військового виряду і страшна пошесть тифу.» [6, с. 156].

Серед епізодів війни Польщі та УНР з Радянською Росією, В. Приходько наголошував на ролі генерал-хорунжого армії УНР М. Безручка, «що спинив большевицькі полки під Замостям, рятуючи тим Варшаву в самий критичний момент польсько-російської (большевицької) війни, в серпні 1920 року. ... За цю велику заслугу генерал Безручко дістав орден «virtuti militari» – найвищу військову нагороду в Польщі» [6, с. 149-150].

Стосовно одного із наслідків подій Варшавського договору 1920 р. – перебування Західної України у складі міжвоєнної польської держави, В. Приходько, порівнюючи режими СРСР і Польщі на українських землях, констатував: «... Все ж події з 1919-20 років пам'ятають і болюче переживають всі бувші учасники їх, головню ж галичани, що й тепер згадують ті події, як старі вояки. Хоч під польською окупацією вони переживали тяжку добу і мали різні обмеження, але Польща не знищила їх фізично, в той час, коли наддніпрянці, учасники подій 1917-20 років, що не вийшли на еміграцію, – всі знищені...» [6, с. 156].

Таким чином, в спогадах В. Приходька подано важливий історичний матеріал, який об'єктивно висвітлює українсько-польські відносини у 1920 р. Автор показує Варшавський договір 1920 р. як спробу керівництва УНР за допомогою Польщі врятувати національну державність на Наддніпрянщині.

ЛІТЕРАТУРА

1. Завальнюк О. М., Стецюк В. Б. Земства Поділля в добу Української революції 1917-1920 рр. Кам'янець-Подільський, 2009. 220 с.
2. Завальнюк О. Віктор Приходько і заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918 р.) // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. К., 2003. Вип. 15. С. 31-36.
3. Кравчук О., Мельник Н. Польські епізоди другої частини спогадів В. Приходька «Під сонцем Поділля» // Україна і

- Польща: історичне сусідство. Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції. Вінниця, 2012. С. 314-327.
4. Малюта О. «Просвіти» і Українська Державність (друга половина ХІХ – перша половина ХХ ст.). К., 2008. 840 с.
 5. Приходько В. Момент з підписання Варшавського договору (Спогад). // Свобода. 1954. Ч. 124. 30 червня. С. 3.; Ч. 125. 1 липня. С. 3.; Ч. 126. 2 липня. С. 5.
 6. Приходько В. Під сонцем Поділля: спогади. Ч. 2. / Віктор Приходько; упорядники і автори передмови Ю. Легун, О. Кравчук. Вінниця: ТОВ «Консоль», 2011. 416 с.
 7. Трембіцький А. А. Віктор Приходько у визвольних змаганнях українського народу в 1917-1922 рр. // Формування та діяльність українських національних урядів періоду української революції 1917-1921 рр. Кам'янець-Подільський, 2008. С. 315-330.

УДК 94:327.8(438)(477.44) "21"

Мелєксєцев Кирило
(м. Донецьк – м. Вінниця, Україна)

РЕЗУЛЬТАТИ МІЖРЕГІОНАЛЬНИХ ЗВ'ЯЗКІВ ПОЛЬСЬКИХ ВОЄВОДСТВ З ВІННИЧЧИНОЮ ПЕРШОЇ ДЕКАДИ ХХІ СТ.

Розглянуті причини, напрямки та результати співпраці регіональної влади та місцевого самоврядування Вінницької області з польськими колегами протягом першого десятиріччя ХХІ ст. Висвітлені найвизначніші міжрегіональні угоди та успішні досягнення. Продемонстровано, яким чином була переформована співпраця регіонів після адміністративної реформи у Польщі та приєднанням країни до Шенгенської зони. Завдяки архівним матеріалам виокремлено конкретні цифри щодо результатів співпраці на 2000 р., які призвели до визначення нових завдань перед регіонами. Визначено, що проведена на початку століття робота забезпечила сучасний рівень економічного, культурного обміну, в тому числі можливості

представників Польщі впливати на відродження пам'яті про історію польської спільноти на Поділлі.

Ключові слова: *Україна, Республіка Польща, міжрегіональна співпраця, Поділля, Свєнтокшинське воєводство*

Сьогодні на Вінниччині відроджується пам'ять про польську частину минулого регіону Поділля. Великий вплив на це відродженні йде з боку представників Республіки Польща, які працюють в Україні. Як саме був забезпечений такий рівень співпраці? Відповідь криється у міжрегіональній співпраці початку ХХІ ст.

Мета – висвітлити діяльність обласної влади Вінницької області у 2000–2010 рр. у зносинах з польськими акторами міжнародних відносин, причини обраної ними політики, її результати.

В історіографії тему українсько-польського регіонального співробітництва піднімали І. Тодоров, Н. Буглай, І. Ільчук та ін. [7]. Матеріали реалізації білатеральних відносин на рівні областей розглядалися й автором цих матеріалів [10]

Для розкриття теми були залучені архівні джерела. Матеріали більше 100 архівних справ Державного архіву Вінницької області містять важливі відомості про діяльність місцевих органів влади у сферах зовнішніх зносин та зовнішньоекономічної співпраці, міжнародного співробітництва. Відомості про реалізацію угод та пропозиції керівництву держави виявлено в листуванні місцевої влади м. Вінниця і області. Аналітику і статистичні дані містять матеріали про розвиток зв'язків у галузях освіти та культури.

ХХІ ст. поставило перед українськими та польськими урядовцями важливі завдання: були підведені підсумки результатів співпраці за 1990-ті рр. Попереднє десятиріччя не було особливо легким для економічних зв'язків Вінницької області з воєводствами Польщі. На відміну від Львівської області, транскордонні зв'язки якої з польськими прикордонними воєводствами були життєво необхідні для всього регіону, економіка Вінниччини все ще залежала від російської. У 2000 р. підвели підсумки економічних зносин Вінницької області з іноземцями. Згідно з аналітичною інформацією, наведеною обласними адміністраціями за запитом Посольства України в

Республіці Польща, економічні зв'язки між Україною і Польщею не зростали без зупинок, а за період 1993–2000 рр. зменшувалися чи збільшувалися періодично. Це залежало від багатьох чинників, зокрема політичних. Наприклад, у Вінницькій області протягом 1993–1994 рр. Польща входила до першої десятки країн, до яких область експортувала свої товари, а протягом 1995–2000 рр. посідала лише 10–15 місця. На 2000 р. Польща займала 8 місце у списку країн-інвесторів в економіці області, українсько-польська торгівля складала 1,84% від загального зовнішньоторговельного потоку області [1, арк. 122–130].

Польсько-українські білатеральні відносини 1990-х рр. базувалися на «двох китах»: транскордонному співробітництві та взаєминах між президентами. З часом ініціативи керівників на місцях та вищого державного керівництва почали збігатися, забезпечивши комплексну зовнішню політику України щодо Польщі. У 1990-х рр. найважливішим органом, який забезпечував українсько-польську співпрацю був Консультативний комітет президентів Польщі та України. За визначенням дослідниці І. Ільчук, навіть у XXI ст.. комітет залишався «гарячою лінією» президентів [7, с. 158]. Експертні комісії комітету консультували президентські адміністрації стосовно підписання договорів. Найбільший успіх комісій вбачається у сфері економічного співробітництва: обмін інформацією, розвиток системи взаєморозрахунків, спільних програмах. Засідання комітету відбувалося не лише у столицях, але й у певних регіонах – наприклад, 9 червня 2008 р. воно проходило у м. Вінниці) [8, с. 66–67].

Успіхи президентських переговорів та транскордонної співпраці сприяли залученню до відносин з Польщею й регіонів поодаль від безпосередньо кордону. Після проведення в Польщі адміністративної реформи особливо стала актуальною необхідність оновити угоди з укрупненими воєводствами, адже старі документи ще радянської доби ставали неактуальними. Через це у 2000-ті рр. обласні державні адміністрації українських областей посилили переговорний процес. У 2004 р. заступник голови Вінницької ОДА П. Черевко зазначив завершення підготовки до підписання 8 угод про співробітництво із польською стороною у галузях самоврядування, економіки, екології, культури, освіти, спорту та молодіжних обмінів

між територіальними одиницями Вінниччини та воєводств Польщі [2, арк. 24–26].

2004 р. у білатеральному співробітництві відбулося значне розширення торговельно-економічних та науково-культурних зв'язків під назвою «Року України в Польщі». Розпочалося довготривале співробітництво між урядами та окремими регіонами двох країн. Позитивна динаміка відносин яскраво розкрилася на прикладах співпраці на місцях. Окрім партнерств регіонів, встановлених ще у радянські часи, області України почали шукати нові втілення міжрегіональної співпраці. Вінницька область, яка протягом десятків років співпрацювала із Сьвентокшиським (колишнім Келецьким) воєводством. У 2005–2006 рр. заступник голови ОДА В. Коровій звернув увагу на успіхи конкретних кроків співробітництва з Лодзинським, Великопольським та Мазовецьким воєводствами. Делегації польських політиків не лише відвідували урочистості в області, а й проводили консультації для місцевої влади [3, арк. 1–7].

Після закінчення «Року України в Польщі» та пов'язаних із ним заходів розширилися зв'язки регіонів, сформувалися нові знайомства на рівнях бізнесу, адміністрації, місцевої влади. За звітом Вінницької обласної адміністрації щодо соціально-економічного розвитку та зовнішніх зв'язків області у 2006 р. експорт товарів у Польщу зріс у 2,1 рази, досягнувши рівня 6,3% від усього експорту області. Було організовано новий періодичний обмін делегаціями задля консультацій з питань втілення європейського досвіду в економіці регіону [4, арк. 109–112]. В області поширилася практика стажувань у Республіці Польща представників органів регіональної влади, задля набуття досвіду обласного управління європейського рівня, який отримала Польща в ході євроінтеграції [4, арк. 14].

У 2007 р., із приєднанням Польщі до Шенгенської угоди, українська влада намагалася отримати особливі умови візового режиму з Польщею (в ідеалі – збереження старого безвізового режиму). Рада Європи погодилася на обіцянки українського уряду повністю організувати новітню систему обробки і захисту персональних даних до 2010 р. (коли дійсно був підписаний Закон України про захист персональних даних). Польща ж виділила кошти задля будівництва

двох пунктів пропуску з польського боку «Угринів – Долгобичув» та «Грушів – Будомеж». Такі зусилля двох країн змогли полегшити ускладнені умовами Шенгенської зони транскордонні відносини. Міністр закордонних справ України В. Огризко також наголосив на необхідності спрощеної процедури видачі віз жителям прикордонних територій. Новий міністр закордонних справ Республіки Польща Р. Сікорський запевнив про підтримку України в цьому питанні в майбутньому, назвав вартою підтримки українське «прагнення прилучитися до європейської та євроатлантичної родини» [9].

Ці питання активно обговорювалися і на місцях. У процесі реалізації співробітництва Сьвентокшиського воєводства з Вінниччиною у 2007–2008 рр. була організована широка українсько-польська дискусія представників місцевого самоврядування та регіональної влади щодо адміністративно-територіальних реформ. Місцева влада змогла домовитися про спільний розвиток сектора неурядових організацій та самоврядування, спонукання до співробітництва закладів освіти та науки [5, арк. 2–8]. Як ілюструють дані ВГІРФО УМВС України на 2008 р., 25 студентів з Республіки Польща продовжували навчання у Вінницькому національному медичному та національному технічному університетах. Вартими уваги також є дані про набуття протягом 2008 р. українського громадянства 99-ма особами з Республіки Польща [6, арк. 17–19].

У сукупності таких дій польської сторони можна побачити, що Польща намагалася залучити до участі в українсько-польських відносинах у контексті європейської інтеграції не тільки відомства, а й установи на місцях.

Таким чином, на прикладах архівних документів регіональної влади Вінниччини розкрито встановлення нових торгівельних зв'язків та економіко-технічної співпраці між Вінницькою областю та новими воєводствами Польщі у першу декаду 2010-х рр. Поширилась співпраця у справах культури, посилювався обмін студентами. Економічний та культурно-освітній аспекти українсько-польських відносин цього періоду міжрегіонального рівня виявився чи не найбільш результативними.

ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Вінницької області. Ф Р-6147. Оп. 3. Спр. 419. 142 арк.
2. Державний архів Вінницької області. Ф Р-6147. Оп. 3. Спр. 878. 30 арк.
3. Державний архів Вінницької області. Ф Р-6147. Оп. 3. Спр. 1088. 27 арк.
4. Державний архів Вінницької області. Ф Р-6147. Оп. 3. Спр. 1299. 203 арк.
8. Державний архів Вінницької області. Ф 6200. Оп. 1. Спр. 29. 9 арк.
9. Державний архів Вінницької області. Ф 6183. Оп. 1. Спр. 26. 20 арк.
10. Ільчук І. Україна-Польща: відносини у політичній сфері (1991–2010 рр.) Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія. 2014. Вип. 1(1) С. 157–162.
11. Каплинський О. В. Роль Вишеградської четвірки в контексті національної безпеки України. Стратегічні пріоритети. 2009. №2 (11). С. 47–54.
12. У Варшаві парафовано угоду між Кабміном та урядом Польщі про правила місцевого прикордонного руху. RBC Україна. URL:
http://www.rbc.ua/ukr/news/politics/v_varshave_parafirovano_soglashenie_mezhdu_kabminom_i_pravitelstvom_polshi_o_pravilah_mestnogo_pogranichnogo_dvizheniya__1204639543 (дата звернення 10.10.2018).
13. Мелекесцев К. Становлення білатеральних відносин незалежної України та Республіки Польща: договірно-правова основа міждержавних відносин (1990–2004). Історичні і політологічні дослідження. Вінниця : ДонНУ імені Василя Стуса, 2018. № 1. С. 152–163.

Михайлик А. О.
(*м. Кам'янець-Подільський, Україна*)

ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ ПРОТИ РИМСЬКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ НА ПОДІЛЛІ В 1920-Х РОКАХ

Розвідку присвячено політичним репресіям проти Римсько-Католицької церкви в 1920-х роках на території одного з українських регіонів – Поділля. На основі наявної історіографії та архівних матеріалів визначаються регіональні особливості становлення радянської влади до католицьких священників, висвітлюються умови їх життя та служіння.

Однією з сумних сторінок української історії міжвоєнного періоду стала антирелігійна кампанія кремлівських ватажків, які розпочали запеклу боротьбу з релігією і церквою. Особливе місце в ній належало Римсько-Католицькій церкві, яку комуністи звинувачували у відстоюванні політичних інтересів Польщі та прихильності до українського національного відродження. Враховуючи прикордонне розташування регіону активний наступ на цю релігійну конфесію розпочався ще в 1920-х роках, тоді коли активні репресії проти Православної церкви почалися в регіоні з 1930-х років.

Основний акцент у дослідженні приділено сталінським репресіям проти церковного кліру, фактам вилучення церковного майна, закриттю храмів тощо. Наводяться приклади репресій щодо окремих священників, визначаються форми та методи тиску на вірних.

Ключові слова: *Римсько-Католицька церква, Поділля, дієцезія, політичні репресії, антирелігійна кампанія, тоталітаризм, сталінізм.*

В трагічні для України 20 – 30-і рр. ХХ ст. молох політичних репресій не обійшов стороною жодного напрямку народного життя. Не стала винятком і церква, яка зазнала тоді гонінь, які можна порівняти з

давньоримськими в період боротьби з християнством. Серед різних християнських конфесій, які діяли тоді в УРСР, католики займали особливе місце оскільки репресії проти них носили, окрім соціального, яскраве політичне забарвлення. Найбільш вживаним проти кліру та вірних було інкримінування шпигунської діяльності на користь Польщі. Прикордонне розташування регіону лише сприяло таким звинуваченням.

Враховуючи важливість та наукову цікавість порушеної проблеми до її вирішення вдавалося багато дослідників. Серед перших з'явилися праці Д. А. Волгогонова, Ю. І. Шаповала, В. М. Данильченка, С. В. Кульчицького, І. Г. Біласа [1], присвячені сталінському терору в Україні. Чільне місце в них відводиться також репресіям проти римо-католицької церкви. Політику радянської влади щодо католицьких священників і мирян на Поділлі плідно вивчали Н. С. Рубльова, В. М. Сторчовий, В. А. Нестеренко, А. К. Лисий [2], однак узагальнюючої праці не створили, що дає підстави для подальшого дослідження.

Відразу після жовтневої революції, в кінці 1917 р. розпочинається формування найбільшої в світі дієцезії в Могильові з резиденцією в Петрограді. Її північною межею були Фінляндія, Латвія та Естонія, західною – кордони Польщі, на сході вона простиралася до Сахаліну і сягала кордонів Китаю на півдні. Її відновлення відбувалося в 1918 – 1922 роках, у той самий час, коли Ленін видавав перші антирелігійні декрети. Тоді ж були відновлені ще дві дієцезії: у Мінську (1917 р.) та в Кам'янці-Подільському (1918 р.) (обидві були скасовані царем в ХІХ ст.). У 1923 р. Римсько-Католицька церква в СРСР вже мала десять адміністративно-територіальних одиниць, які відокремились від Могильовської архидієцезії. З них в Україні діяли Житомирська дієцезія (біля 350 тис. вірних, 107 храмів і близько 60 священників), Кам'янець-Подільська дієцезія (300 тис. вірних, 110 храмів, 40 священників), Тираспольська дієцезія, яка обіймала південь України (Одещину і Крим), налічувала більше 300 тис. вірних, 140 храмів й біля 120 священників. На півдні Тираспольської дієцезії згодом виник Апостольський вікаріат Криму і Кавказу (70 тис. прихожан, 50 храмів і 30 священників). Додамо сюди також екзархат

Греко-Католицької церкви, який з 1917 р. очолював Леонід Фьодоров, який проживав у Петрограді і керував від імені архієпископа Андрія Шептицького зі Львову [3, с. 85].

Практично відразу після захоплення влади більшовиками останні почали втілювати в життя багато авантюрних проєктів в різних сферах життя. Одним з них була розбудова атеїстичної держави, позбавленої релігії і церкви. Натомість на їх місці планувалося створити щось на зразок земного (без Бога) аналога з власною символікою, святими, річним календарем свят, власною Біблією (праці К. Маркса, Леніна, Сталіна вважалися непогрішिमими), власною моральністю і тд. Тому вже з перших днів після завоювання України тут також почалася активна антицерковна кампанія, яка супроводжувалася арештами священників, закриттям, грабуванням та руйнуванням храмів та утисками церковного «активу» з мирян.

Початок гонінь ознаменувала поява в більшовицькій пресі цілого масиву інформації про антирадянську роботу церкви. Окрім того, суспільству нав'язувалася думка про захмарні «церковні багатства», які, звичайно, потрібно вилучити якнайшвидше на користь молодій соціалістичній республіки. 23 лютого 1922 р. вийшла постанова ВЦВК, яка зобов'язала місцеві ради у місячний термін вилучити всі коштовні предмети у всіх культових спорудах незалежно від віросповідання та конфесії і передати їх до спеціально створеного фонду [4, с. 17]. За даними П. Вишковського, саме тоді, на початку 1922 р., у Кам'янці-Подільському уряд зумів реквізувати з Кафедрального Петропавлівського костюлу хрест із смарагдами вагою 7 кг, два позолочених ковчеги, дарохранительницю та інші літургійні речі. Окрім того, з Кам'янець-Подільського Вірменського костелу було вилучено релігійних предметів вартістю 24 фунти 82 золотники сріблом [3, с. 48].

Показово, що ще до оприлюднення цього декрету глава Римсько-Католицької церкви в СРСР архієпископ Ян Цепляк направив духовенству циркуляр, в якому зобов'язав зберігати церковне майно та цінності у власності костелів, а 24 лютого 1922 р. направив у відділ управління Петроградської ради протест. Тому вже в березні того року католики були поставлені перед загрозою закриття храмів [5, с. 20].

Проти самого пастора було відкрито кримінальне провадження. Судові засідання тривали з 21 до 26 березня 1923 р. За типовими звинуваченнями в контрреволюції постановою Ревтрибуналу Архієпископ Я. Цепляк і прелат К. Буткевич були засуджені до смертної кари, інші 14 звинувачених отримали від 3-х до 10-ти років в'язниці. Правда, під тиском Ватикану та європейської дипломатії вирок Я. Цепляку було замінено 10-літнім ув'язненням. К. Буткевич був розстріляний у ніч з 31 березня на 1 квітня, напередодні Великодня [5, с. 22].

Якраз у цей період протягом 1921 – 1922 рр. на Поділлі органами ВУНК – ДПУ була викрита розгалужена мережа «польської шпигунської організації», яку очолювали якраз місцеві ксьондзи. До її складу входило 11 чоловік, четверо з них були розстріляні [6, с. 58]. Зокрема, гучну кримінальну справу було сфабриковано проти кам'янецьких ксьондзів А. Недзельського, Р. Шишки, В. Шиманського, В. Двожецького та кількох місцевих парафіян. Публічний процес, який тривав майже два місяці, відбувався у міському Шевченківському театрі й постійно висвітлювався в місцевій пресі. Ксьондзи отримали вищу міру покарання, правда, згодом цей вирок скасували. Втім, ще до того скасування В. Шиманський помер в ув'язненні, а сам А. Недзельський (настоятель Кафедрального костюлу) відійшов у вічність через рік.

Особливістю в ставленні більшовицької влади до католицького духовенства і вірних були звинувачення у польському націоналізмі, підтримці українського національно-визвольного руху і шпигунстві. З метою збору свідчень про таку діяльність в місцевих громадах та збору компрометуючих матеріалів з Харкова на Поділля прибувало багато спеціально створених комісій. Кожна з них мала відзвітуватися про проведено роботу, подати статистичну та аналітичну інформацію про церковне життя. Підсумки їх роботи стали предметом обговорення на засіданні політбюро ЦК КП(б)У від 25 лютого 1926 р. Заслухавши доповіді секретаря ЦК КП(б)У М. Попова та наркома внутрішніх справ УСРР В. Балицького, політбюро вирішило вжити більш рішучих заходів щодо церкви та її вірних в Україні. Пропонувалося посилити інформаційну та агітаційну роботу, значно розширити агентурну

мережу ДПУ в середовищі церковників, посилити репресії проти Української Греко-Католицької церкви та активізувати зусилля щодо її ліквідації. Підкреслювалося, що особлива увага має приділятися також роботі серед католиків. Особливу загрозу, на думку урядовців, становили зв'язки місцевих католиків з релігійними організаціями Польщі та інших зарубіжних країн [7, арк. 77].

Комуністична влада опиралася на потужний агітаційно-пропагандистський апарат, який робив все для дискредитації церкви і її служителів. За рекомендацією НКВС, в інтересах антирелігійної ідеології в періодичних виданнях пропонувалося друкувати заяви про зречення священників та їх перехід на бік радянської влади. Наприклад, у газеті «Червоне село», яку видавали губком і губвиконком Поділля, під назвою «Похвальне дезертирство» опублікували заяву про зречення священника села Малі Кутища Ф. Лужанського [8, с. 317].

Певна частина католицького духовенства аби уникнути переслідувань також погоджувалася на співпрацю з владою і органами ДПУ. Так, 1926 р. Держполітуправління України доповідало ЦК КП(б)У про вербовку «21 ксьондза, серед яких є визначні представники католицького духовенства» [7, арк. 129]. Важко, втім, визначити, скільки священників справді стала на шлях співпраці з каральними органами, а скільки робили це лише номінально, на папері, прагнучи максимально зменшити для громади і церкви шкоду від своєї агентурної діяльності та не приносячи особливої користі для ДПУ. Каральні органи, в свою чергу, дуже скоро перестали перейматися збором інформації для звинувачення і суду тоді, коли зізнання підсудного оголошувалося вершиною доказів вини. Використовуючи погрози, шантаж, всілякого роду обман та навіть фізичний вплив на підсудних сталінські слідчі добивалися від заляканих, змучених людей зізнань у підготовці повстань, участі в терористичних антирадянських організаціях, шпигунстві і шкідництві.

Але й за таких умов більшість католицького кліру у важкі часи випробувань своїм життям та вчинками наводили приклад справжнього пасторського служіння та жертвовності. Серед них отець Кам'янець-Подільської дієцезії Антоній Недзельський, отець Альоїз

Сконфельд, настоятель у Одесі, отець Болеслав Зілінський з Луцько-Житомирської діє цезії [3, с. 89-90]. Арешти та тривалі вироки не зламали їх віри і духу, не відвернули від місії служіння Богу. Навіть нечасті короткі візити в парафії краю мали величезну вартість для людей, які вже не почувалися самотніми і покинутими.

Починаючи з 1925 р. на Поділлі проводились відкриті судові процеси проти католицького духовенства. Так, у квітні 1927 р. місцевим відділом ДПУ було порушено кримінальну справу проти настоятеля Кам'янець-Подільського Кафедрального Петропавлівського костюлу ксьондза Фелікса Любчинського. Йому інкримінувалися контрреволюційна агітація, керівництво підпільними польськими організаціями. Показово, що парафіяни на захист пастора надіслали до органів влади і ДПУ багато листів, всіляко обґрунтовуючи надуманість висунутих звинувачень [9, арк. 218].

Як бачимо, вже протягом 1920-х років комуністична влада в Україні здійснювала планомірний наступ на Римсько-Католицьку церкву. На території регіону вона розглядалася як потужне знаряддя польського впливу, тому зазнавала особливо жорстоких переслідувань. В період НЕПу каральна машина комуністичного режиму лише набирала обертів. Тиск на Православну церкву, як правило, не виходив за межі антирелігійної агітації і пропаганди, підрив авторитету християнства серед населення і, особливо, молоді. Однак, навіть протягом відносно ліберальних 1920-х років Римсько-Католицька церква на території краю зазнала нищівних репресій.

Внаслідок політичних репресій більшовицької влади протягом наступного десятиліття на Поділлі були ліквідовані не лише Римсько-Католицькі, але й усі релігійні громади, а наприкінці 1930-х років в регіоні не діяло жодного храму. Відродження релігійного життя розпочалося вже 1941 р.

ЛІТЕРАТУРА

1. Волкогонов Д. А. Тріумф і трагедія (Політичний портрет Сталіна) : Кн. 1. Київ: Політвидав України, 1989. 597 с.; Шаповал Ю. І. У ті трагічні роки: сталінізм на Україні. Київ : Політвидав України, 1990. 143 с.; Данильченко В. М. Сталінізм

- на Україні: 20 – 30 - ті роки. Київ : Либідь, 1991. 342 с.; Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917 – 1953: суспільно-політичний та правовий аналіз: Кн.1. Київ : Либідь-Військо України, 1994. 432 с.; Нестеренко В. А. Репресії проти Римсько-католицької церкви на Поділлі у 30-ті роки ХХ ст. / Злочин проти розуму і совісті: репресії сталінізму проти української інтелігенції та Церкви на Поділлі (нариси). Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2013. С. 47–58.
2. Рубльова Н. С. Ліквідація в Україні ієрархії Римо-католицької церкви (кінець 1917 – 1937 рр.) / З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. 2000. № 2/4 (13/15). С. 311-331 с.; Рубльова Н. С. Репресії проти «церковників» і «сектантів» в УРСР, 1927 – 1939 рр. / З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. 2000. № 2/4 (13/15). С. 205 – 219; Сторчовий В. М. Римсько-Католицька Церква на Поділлі у 20-ті –90-ті роки ХХ ст. : історико-релігієзнавче дослідження / В. М. Сторчовий, В. А. Нестеренко. Коломия : ВПТ «ВІК», 2001. 67 с.; Лисий А. Репресії радянської влади щодо католиків подільського регіону / Реабілітовані історією. Вінницька область. Вінниця : ДП «ДКФ», 2006. Кн. 1. С. 854–856.
 3. Вишковський П. Переслідувана церква. Католики України в часи комуністичного режиму / пер. з італ. М. Багінська. Київ : Вістка, 2016. 312 с.
 4. Архивы Кремля: Политбюро и церковь, 1922–1925. Новосибирск : Сибирский хронограф, 1997. Кн. 1. 600 с.
 5. Бистрицька Е. В. Політика радянської влади щодо Римо-Католицької церкви в 1920 – 1930-х рр. / Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Сер. : Історичне релігієзнавство. 2010. Вип. 3. С.17 – 32.
 6. Жезицький В. Й. Політичні репресії на Поділлі в 20 – 30-х рр.: загальні тенденції та регіональні особливості : дис. канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 1997. 182 с.
 7. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 16. Спр. 2.

8. Киридон А. Духовенство в радянській Україні 1920 – 1930-х років / Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Збірник наукових праць, 2005. Вип. 14. С. 301-328.
9. Державний архів Хмельницької області. Ф. Р.-1822. Оп.6. Спр.6.

Annotation.

The article is devoted to the position of the Roman Catholic Church in the 1920s on the territory of one of the Ukrainian regions - Podillya. Its purpose is to study, on the basis of available historiography and archival materials, the regional peculiarities in the attitude of the communist authorities to Catholic priests, to characterize the conditions of their life and ministry.

It so happened that the Moscow communist authorities embarked on a fierce struggle against religion and the church. A special place in this struggle belonged to the Roman Catholic Church, which was considered by the authorities as an active leader of Poland's political interests and a supporter of the Ukrainian national revival. Given the border location of the region, an active attack on this religious denomination began in the 1920s, when in relation to the Orthodox the main emphasis was on anti-religious agitation and propaganda, undermining the authority of Christianity among the population and especially young people.

Much attention is paid to Stalin's repressions against the church clergy, the confiscation of church property, the closure of churches, and so on. Examples of repression against individual priests are given, as well as the forms and methods of pressure on the faithful in the relatively liberal 1920s and Stalinist totalitarianism (1930s).

Key words: *Roman Catholic Church, Podillya, diocese, political repressions, anti-religious campaign, totalitarianism, Stalinism.*

УДК 94:316.344.32(477.83/.86)(=162.1)«1914-1917»

Олійник С. В.
(м. Кам'янець-Подільський, Україна)

РЕПРЕСОВАНА І ДЕПОРТОВАНА ПОЛЬСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ В НАДДНІПРЯНЩИНІ (1914-1917 рр.)

Стаття присвячена подіям Першої світової війни в Україні. На основі аналізу джерел та історіографії аналізується перебування репресованої і депортованої польської інтелігенції Східної Галичини в Наддніпрянській Україні в 1914-1917 рр. Звертається увага на умови життя і побуту галицьких інтелектуалів у нових складних і специфічних умовах. На прикладі Києва простежується місце і роль місцевих поляків у покращенні умов утримання репресованих і депортованих польських інтелектуалів.

Ключові слова: депортації, Наддніпрянщина, польська інтелігенція, репресії, Східна Галичина.

У 1914 р., у результаті успішно проведеної військової операції, Східна Галичина опинилася під контролем Російської імперії. Для свого утвердження нова окупаційна влада вдавалася до репресивних акцій, депортацій. Під ці дії потрапляли практично всі соціальні категорії населення краю, в т. ч. і інтелігенція, зокрема її польське представництво. Загалом проблема репресій серед галичан та їх депортація в глибинку Російської імперії, зокрема представників польських інтелігентських кіл, не нова. Вона була піднята ще у спогадах і мемуарах сучасників тих подій (Д. Дорошенко, Й. Бялиня-Холодецький, С. Федак та ін.) [3; 5; 6; 10]. Її дослідження було розпочато ще у міжвоєнний період польською історичною наукою [9; 11]. А на початку ХХІ ст. з'являється низка видань, в т. ч. і монографічного характеру, які, в тій чи іншій мірі, торкаються озвученої в заголовку наукової проблеми [1; 2; 4; 7; 8]. У той же час,

вона залишається не достатньо дослідженою, і потребує подальшої розробки.

Російська окупаційна адміністрація Східної Галичини фактично одразу ж із встановленням контролю над регіоном вдалася до репресивних заходів. Однією із тих груп населення, котра потрапила під удар, була місцева інтелігенція. Найбільше потерпали українські інтелектуальні кола, котрі зазвичай звинувачувалися в «мазепинстві». Але під удар потрапила і польська інтелігенція, насамперед та, яка залишалася прихильницею династії Габсбургів. Значну частину польських інтелігентів було депортовано на територію Наддніпрянщини, здебільшого до великих міст. Найбільше – до Києва. На жаль, ми не маємо змоги з'ясувати масштаби депортації загалом, та й кількість польських інтелігентів, вивезених в Наддніпрянську Україну зокрема. Мало в цьому допомагають й архівні документи. Адже в багатьох випадках у списках не було відмітки про національність депортованих. Частково виправити ситуацію можна за рахунок спогадів і мемуарів, в яких зафіксовано певну кількість депортованих польських інтелігентів, або й конкретні прізвища. А також, враховуючи той факт, що римо-католиками навряд чи могли бути українські інтелігенти, цілком ймовірно, що саме всі депортовані віруючі цієї конфесії з відповідними польськозвучними прізвищами були поляками.

Практично з першого місяця російської окупації Східної Галичини в Наддніпрянщину потягнулися ешелони депортованих. Як згадував Д. Дорошенко, київські поліцейські відділи й тюрми були переповнені галичанами. Серед них були професори університету, «інтелігенти всіх професій», які були перелякані, погано вдягнені і без грошей [3, с. 29]. Утримання прибулих було жахливим. Камери були переповнені. У них панувала антисанітарія. На утримання виділялося 9 коп. на день. За 2-3 копійки винагороди городовий купував в найближчій крамниці хліб та оселедця [3, с. 42]. Поширеним явищем стала відсутність належних супровідних документів, в яких вказувалася вина депортованого.

До категорії репресованих і депортованих зараховувалися й заручники, яких брала російська влада в найбільших містах галицького

краю. Серед них було чимало польських інтелігентів. Адже російська окупаційна адміністрація зазвичай прагнула брати у заручники людей «статечних, солідних, з становищем». А до них відносилися професори, адвокати, директори банків, музеїв – особи переважно польської національності [3, с. 52].

Депортовані польські інтелігенти, як і всі поляки-виселенці, знаходилися значно в кращому становищі ніж українці і євреї. Так у Києві у них завжди знаходилася протекція з місцевих.

Слід зазначити, що польська громада Києва («Польський комітет») взяла дуже дієву участь у покращенні становища депортованих. Загалом для польських заручників-інтелігентів склалася на відміну від депортованих українців і євреїв значно краща ситуація. Адже місцеві поляки брали заручників на поруки. Вони спеціально відвідуючи в'язниці відшукували поляків і надавали їм посильну допомогу [3, с. 54]. Активно долучилося до цього й польське жіноцтво Києва («Жіночий комітет»): М. Жилінська, К. Диновська та ін. [11, с. 31].

«Польський комітет» одразу ж найняв для заручників польської національності окреме помешкання на Печерську, поробили на вікнах ґрати, винайняли сторожа та відкрили «Польський арештний дім» [11, с. 19-20]. Вийшла доволі цікава і специфічна ситуація: в'язниця, яка утримувалася на приватні кошти [3, с. 53]. Умови утримання в арештному домі були відносно допустимими (чистота, нормальні ліжка, не перевантаження людьми тощо). На сніданок заручники отримували чай, молоко, французькі булки. Після цього одна частина, в супроводі поліції, йшла в місто, інша читала часописи або грала в карти [11, с. 34]. У подальшому виходи в місто відбувалися й без супроводу поліції. Ніхто не заважав їм святкувати католицькі свята впродовж 1914-1917 рр.

У силу обставин, в польській в'язниці певний час, за згодою польського комітету Києва, певний час утримувалося двоє українців [6, с. 363].

Попри посильну турботу з боку місцевих поляків, польські заручники не уникнули таких явищ як хвороби, смерть, мали місце й навіть випадки самогубства.

23 червня 1915 р. до Києва прибула велика партія депортованих галичан: 12 поляків, 10 українців, 15 євреїв. Серед поляків було кілька інтелігентів (літератор-публіцист, директор рахункової палати Львова Й. Бялиня-Холодецький, директор архівів і музеїв Львова Е. Дудніковський, доктор права, повітовий суддя Ж. Ган) [11, с. 9-10; 17]. Польський арештний дім поповнювали не лише й львів'яни, а й заручники з інших місцевостей, значну частку яких становили інтелігенти, як, наприклад, старший інженер У. Глузінський чи директор школи з Кам'янки-Стурмілової О. Бешкевич [10, с. 36-37].

Якщо побутові умови умовно можна вважати відносно нормальними, то психологічний і моральний стан пригнічувала думка про можливість подальшого адміністративного виселення до Сибіру [11, с. 35-36]. Особливо вона посилилася в часи відступу російської армії навесні 1915 р. [11, с. 50].

У 1915 р. вивезені зі Львова до Києва заручники звернулися до верховного головнокомандуючого російських військ з проханням випустити їх із в'язниць та дозволити повернутися до своїх домівок. У відповідь на прохання заручників було створено спеціальну комісію для вивчення становища заручників. Вона з'ясувала персональний склад заручників, в якому було зазначено й наявність у ньому й кілька польських інтелігентів: професор львівського університету О. Дуніковський, директор архівів і музеїв Львова А. Чоловський, судовий експерт хімії і радник міста Львова В. Влодзімірський та ін. [5, с. 460-461]. Однак російська влада не поспішала позитивно ставитися до зазначеного прохання. У той же час, заручники отримали шанс залишити «Арештний дім», заплативши 3000 руб. і переселитися до приватних осель [10, с. 45-46]. У серпні цього ж року О. Дуніковський, А. Чоловський, Й. Бялиня-Холодецький скористалися цією змогою [11, с. 42].

Іншими центрами зосередження репресованих і депортованих польських інтелігентів стали Полтавщина та Харківщина. Але в цих регіонах польські інтелектуали надовго, як в Києві, не зупинялися, їх направляли в російську глибинку, зокрема, Сибірську губернію [1, с. 194]. Попри те, що на Лівобережній Україні відсоток польського населення був не таким вже й великим, але репресована і депортована

польська інтелігенція у цих регіонах теж отримувала посильну допомогу від польських громад Харкова та інших міст Лівобережжя.

Таким чином, починаючи з початком російської окупації Східної Галичини в 1914 р. значна частина польської інтелігенції потрапила під репресії і була депортована в Наддніпрянщину. В основному репресовані і депортовані були зосереджені в великих містах, найбільше у Києві. Складні умови життя, в яких опинилися репресовані і депортовані польські інтелігенти з галицького краю, всіма силами намагалися скрасити представники польської спільноти Києва та інших населених пунктів Наддніпрянщини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бахтуріна А. Ю. Політика Російської імперії в Східній Галиції в роки Першої світової війни / Серія «Перша монографія» під ред. Г.А. Бордюгова / А. Ю. Бахтуріна. – М.: «АІРО-ХХ», 2000. – 264 с.
2. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна: у 2 кн. – Кн. 1: Історичні нариси Упоряд. О. П. Ресніт; Ред. кол. В. А. Смолій (голова). НАН України, Ін-т історії України. – К.: ТОВ “Видавництво “Кліо”, 2013. – 784 с.
3. Дорошенко Д. Спогади про недавнє минуле (1914-1920 роки): Науково-популярне видання / Д. Дорошенко. – К.: Темпора, 2007. – 632 с.
4. Кучера, І. В. Добровільна і примусова міграція населення Східної Галичини в роки Першої світової війни / І. В. Кучера // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки: Наук. вісник: зб. наук. пр. Нац. пед. ун-ту ім. М.П.Драгоманова, УАН. – Київ: НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2009. – Вип. 19. – С. 10-16.
5. Львівські закладники в Києві // Московська окупація Галичини 1914-1917 рр. в свідченнях сучасників. (Галицький архів). – Львів: Апріорі, 2008. – С. 460-461

6. Федак С. Мої спомини / С. Федак // Московська окупація Галичини 1914-1917 рр. в свідченнях сучасників. (Галицький архів). – Львів: Априорі, 2008. – С. 360-375.
7. Шлянта П. «Братья-славяне» или «азиатские орды»? Польское население и российская оккупация Галиции в 1914-1915 годах / П. Шлянта // Большая война России: Социальный порядок, публичная коммуникация и насилие на рубеже царской и советской эпох / Сборник статей; ред. К.Бруиш, Н. Катцер. – М.: Новое литературное обозрение, 2014. – С.22-40.
8. Achmatowicz A. Polityka Rosji w kwestii w polskiej w pierwszym roku Wielkiej Wojny 1914-1915 / A. Achmatowicz. – Warszawa, 2002. – 403 s.
9. Białynia-Chołodecki J. Lwów w czasie okupacji rosyjskiej (3 września 1914 – 22 czerwca 1915). Z własnych przeżyć i spostrzeżeń / J. Białynia-Chołodecki. – Lwów, 1934. – 168 s.
10. Białynia-Chołodecki J. Wspomnienia z lat niedoli i niewoli 1914-1918 / J. Białynia-Chołodecki. – Lwów, 1919. – 53 s.
11. Białynia-Chołodecki J. Zakładnicy miasta Lwowa w zniewoli rosyjskiej 1915-1918 z odbitką fotograficzną zakładników / J. Białynia-Chołodecki. – Lwów, 1930. – 120 s.

УДК 94(477.43)"19":261.8

І. А. Опря
(м. Кам'янець-Подільський, Україна)
Б. О. Опря
(м. Кам'янець-Подільський, Україна)

**МІЖКОНФЕСІЙНІ ВЗАЄМИНИ НА ПОДІЛЛІ НА
ПОЧАТКУ ХХ ст. (ПРАВОСЛАВНО-КАТОЛИЦЬКИЙ
КОНТЕКСТ)**

У статті досліджено особливості взаємин Російської православної і Римо-католицької церков на Поділлі на початку ХХ ст. Визначено сутність релігійно-конфесійного ізоляціонізму та ступінь відповідальності за його формування окремих церков. З'ясовано, що напруженість у міжконфесійних взаєминах була зумовлена дією об'єктивних та суб'єктивних чинників. В окремих випадках ізоляціонізм переростав у протистояння на ґрунті місіонерської праці та призводив до ворожнечі у стосунках духовенства двох церков. Водночас пересічні віруючі, зберігаючи конфесійну приналежність, нерідко намагалися подолати відчуженість між церквами.

Ключові слова: *православна церква, римо-католицька церква, міжконфесійні взаємини.*

Розмаїття релігійних конфесій на терені сучасної України з особливою гостротою ставить питання про шляхи формування толерантних, відносин між ними. Успішне вирішення цього завдання неможливе без наукового аналізу процесу розвитку міжконфесійних взаємин на попередньому етапі історичного розвитку нашої держави, оскільки основа взаємної неприязні між окремими релігійними конфесіями часто має глибоке історичне підґрунтя. Тому історія формування міжконфесійних відносин в Україні потребує подальшого глибокого дослідження. У даній розвідці здійснена спроба виявити один з аспектів вказаної проблеми, а саме, визначити особливості взаємин Російської православної і Римо-католицької церков на Поділлі на початку ХХ ст., а також відтворити відносини між пересічними віруючими.

Стосунки між різними релігійними організаціями з об'єктивних причин практично завжди є непростими. Взаємини ж православної та католицької церков на початку ХХ ст. ускладнювалися дією ряду факторів. Російська православна церква (РПЦ) займала привілейоване становище в країні, внаслідок чого мала можливість залучати додаткові засоби впливу на конкурентів у релігійній сфері. Будучи складовою державного механізму, РПЦ повністю підтримувала

політику влади, спрямовану на придушення свободи совісті та обмеження діяльності римо-католиків у Російській імперії.

Натомість характер діяльності служителів Римо-католицької церкви (РКЦ) на території України, як і в інших частинах світу, значною мірою визначався настановами, що надходили з Ватикану. Саме тому важливу роль відігравали уподобання та ступінь толерантності особи, яка посідала папський престол. У 1903 р. його зайняв Джузеппе Сарто, який став черговим римським папою під іменем Пія Х. Його понтифікат тривав до 1914 р. З ініціативи цього римського папи у Західній Європі почалися гоніння на прихильників філософсько-релігійної течії модернізму, яка, серед іншого, пропагувала необхідність оновлення католицької ідеології та пристосування її до умов ХХ ст. [10, с. 217-218].

Понтифікат Пія Х виявився складним і для православно-католицьких відносин в Україні. У цей час у католицькій церкві знову набирають силу ідеї нетерпимості у ставленні до православ'я взагалі та Російської православної церкви зокрема [1, с. 41]. Зрозуміло, що ці ідеї нетерпимості проникали і в середовище римо-католицького духовенства в Україні, що негативно позначалося на формуванні міжконфесійних відносин. З іншого боку, Російська православна церква давала ряд підстав для негативної оцінки з боку католицизму. Російське православ'я, як відомо, було тісно пов'язане з політикою самодержавства, підтримувало його курс на придушення свободи совісті та обмеження діяльності римо-католиків у Російській імперії.

У 1905 р. під тиском революційних подій царський уряд прийняв ряд законів, які поклали початок лібералізації релігійної політики в державі. Вони стали першим, поки що невеликим, кроком на шляху до реалізації принципів свободи совісті. За умов релігійного лібералізму католицьке духовенство Поділля значно активізувало свою діяльність, у тому числі й місійну роботу, спрямовану на збільшення переходів віруючих з православної до католицької церкви. Так, деякі ксьондзи Літинського повіту у 1906 р. почали вести посилену пропаганду полонізму та католицизму. Результатом їхньої діяльності у цьому напрямку став перехід з православ'я до католицизму лише у п'ятому окрузі вказаного повіту близько 100 осіб

[9, арк 279-279 зв.]. Подібну роботу у 1905 – 1906 рр. проводило духовенство у Кам'янецькому, Летичівському та інших повітах Подільської губернії [9, арк. 39-40 зв.]. Католицька церква всіляко заохочувала місіонерську діяльність своїх пастирів, відзначаючи нагородами найбільш активних діячів [11, с. 92].

Одним із методів навернення православних до католицької віри були змішані, міжконфесійні шлюби. Згідно існуючого законодавства у той час ці шлюби допускалися лише за умови хрещення всіх дітей неодмінно у православної вірі [11, с. 91]. Під час укладання шлюбу новостворені сім'ї давали зобов'язання обов'язково дотримуватися цієї умови. Водночас, змішані шлюби часто використовувалися ксьондзами для збільшення чисельності католиків. Так, у звіті про стан 6-го округу Кам'янецького повіту за 1906 р. відзначалося, що значна кількість православних переходить у католицизм зі змішаних сімей. До цього їх схилили члени сім'ї-католики, на яких різними засобами впливали ксьондзи [9, арк. 40-40 зв.].

На початку 1911 р. благочинний 1-го округу Кам'янецького повіту повідомляв єпархіального місіонера про те, що Кам'янецький кафедральний римо-католицький костюл використовує міжконфесійні шлюби для католицького прозелітизму [4, арк. 163]. Мешканка м. Деражні М. Варжельська весною 1912 р. виявила бажання перейти до католицької віри. Проте, під час розмови з нею виявилось, що її бажання носило вимушений характер. Річ у тім, що її наречений католик І. Білецький погоджувався на шлюб з нею лише за умови її переходу у католицизм. І. Білецький же, у свою чергу, зазнав тиску з боку ксьондза Деражнянського костюлу Михаловського [6, арк. 8-8 зв.].

Зрозуміло, що католицький прозелітизм викликав велику стурбованість православного духовенства, оскільки зміцнював позиції «латинників» у цьому прикордонному регіоні. Православна церква намагалася протиставити католицькому прозелітизму діяльність православних місіонерських братств. Так, у 1906 р. у м. Кам'янці-Подільському для протидії наступу католицизму було створено Свято-Троїцьке православне місіонерське братство [9, арк. 8 зв.]. Православні місіонери розгорнули активну діяльність, намагаючись втримати

віруюче населення Поділля у православній вірі. Основним методом їх роботи були бесіди з віруючими, так звані «увіщування», під час яких останнім роз'яснювалася недоцільність переходу до римо-католицької церкви [2, арк. 136-136 зв.; 8, арк. 109, 112, 165].

Користуючись привілейованим становищем, православна церква ініціювала застосування проти найактивніших католиків-місіонерів і засоби адміністративного впливу. Так, ксьондз Фельштинського костьолу Проскурівського повіту А. Грущинський у 1907 – 1909 рр. активно наVERTав православних до католицизму, виступаючи у публічних промовах з критикою православної церкви. За це він був переведений до Вінницького костьолу. У зв'язку з тим, що й на новому місці ксьондз продовжив попередню діяльність, навесні 1912 р. він був оштрафований на 100 руб. і усунутий з посади на 6 місяців [3, арк. 13-13 зв, 95]. У 1913 р. за активну місіонерську діяльність ксьондзи Ямпільського повіту Стрончинський, Зданчук, Піотровський і Шиманський були оштрафовані і усунуті від служіння на 3 місяці кожний [7, арк. 48].

З метою протидії наступові полонізму та католицизму влада всіляко заохочувала православне духовенство, виділяючи для його фінансування додаткові кошти. Так, наприклад, у 1900 р. оплату своєї роботи від держави отримували причти 75% українських парафій. То був найвищий показник у Російській імперії. А в межах України пріоритет у фінансуванні надавався саме правобережним єпархіям, що пояснювалося бажанням влади нейтралізувати тут католицькі та уніатські впливи [12, с. 46-47]. Відповідно, від духовенства цього регіону вимагалосся виконання додаткових функцій. Так, у листопаді 1911 р. генерал-губернатор Південно-Західного краю Трепов у листі до подільського губернатора наголошував, що за умов польського прозелітизму «...було б корисним окрім існуючого за таємними польськими школами нагляду з боку чинів загальної поліції, залучити до цього спостереження православне парафіяльне духовенство» [5, арк. 2].

Слід підкреслити, що, незважаючи на в цілому напружені взаємини між католицьким і православним духівництвом, віруючі-католики нерідко виявляли прихильність до православної церкви,

зокрема й до православного кліру, свідченням чого, можуть слугувати наступні приклади. Так, у звітах благочинних 1-го округу Вінницького повіту та 6-го округу Кам'янецького повіту за 1906 р. відзначалося, що значна кількість католиків з повагою ставилася до православних священиків, навіть відвідувала православні церковні служби. Благочинний 5-го округу Кам'янецького повіту в 1906 р. підкреслював, що католики-поселяни запрошували православних священиків у свої хати зі святою водою, зверталися до них за освяченням великодніх страв. У Вінницькому повіті католики неодноразово брали благословення у православних священиків, цілували православні ікони. Деякі католики-селяни просили священиків східної церкви відспівувати своїх мерців. У Балтському повіті у 1906 р. мали місце факти участі католиків у церковних співах у православних церквах [9, арк. 40, 77, 115, 125].

Наведений фактичний матеріал дуже показовий. Він переконливо свідчить, що, незважаючи на релігійно-конфесійний ізоляціонізм між католицьким і православним духовенством, рядові віруючі-католики успішно його долали. Значною мірою це пояснюється етнічним складом католицького населення Поділля, серед якого вагому частку становили українці, колишні греко-католики. Внаслідок цієї та інших обставин на Поділлі сформувалися відносно толерантні стосунки між католиками і православними та взаємовплив двох культур [13, с. 363-364].

Таким чином, відповідальність за релігійно-конфесійний ізоляціонізм на початку ХХ ст. лежить як на православній, так і на католицькій церкві, що було зумовлено дією об'єктивних та суб'єктивних чинників. В окремих випадках ізоляціонізм переростав у протистояння на ниві місіонерської діяльності та призводив до зростання напруженості у стосунках духовенства двох церков. Натомість рядові віруючі, зберігаючи конфесійну приналежність, у багатьох випадках намагалося подолати відчуженість від церквами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гайдук В. П. Диалог России с Ватиканом на рубеже XIX – XX вв.: по новым архивным материалам // Новая и новейшая история. 1998. № 6. С. 36-47.
 2. Державний архів Хмельницької області (ДАХО), ф. 228, оп. 1, спр. 7424.
 3. ДАХО, ф. 228, оп. 1, спр. 7726.
 4. ДАХО, ф. 228, оп. 1, спр. 7992.
 5. ДАХО, ф. 228, оп. 1, спр. 8044.
 6. ДАХО, ф. 228, оп. 1, спр. 8197.
 7. ДАХО, ф. 228, оп. 1, спр. 8339.
 8. ДАХО, ф. 315, оп. 1, спр. 8455.
 9. ДАХО, ф. 315, оп. 1, спр. 9258.
 10. Ковальский Я. В. Папы и папство. Москва: Политиздат, 1991. 236 с.
 11. Надтока Г. М. Міжконфесійні відносини в Україні на початку XX ст. // Український історичний журнал. 1998. № 5. С. 86-99.
 12. Надтока Г. М. Православна церква в Україні 1900 – 1917 років: соціально-релігійний аспект. Київ: Знання, 1998. 270 с.
 13. Нестеренко В. Українці-католики на Поділлі на рубежі XIX – XX ст. // Історія релігій в Україні: Праці XIII-ї Міжнародної наукової конференції (Львів, 20 – 22 травня 2003 року). Львів, 2003. Кн. I. С. 362-367.
- УДК 323.281:94(438)(477.43)(477.44)

Пятіна Д. Д.
(м. Хмельницький, Україна)

ТОТАЛІТАРНИЙ ТЕРОР ЕТНІЧНИХ ПОЛЯКІВ ПОДІЛЛЯ: ПЕРЕДУМОВИ ТА ПАМ'ЯТЬ ПРО РЕПРЕСІЇ

Досліджено питання репресій етнічних поляків на території України, радянською владою. Проаналізовано причини та наслідки “Польської операції” НКВС. Визначено потенційні шляхи подальшої

співпраці України та Польщі в напрямку збереження пам'яті про жертву поляків, що мешкали на території України.

Ключові слова: “Польща”; “Україна”; “Польська операція”; “УРСР”; “СРСР”; “тоталітаризм”; “репресії”.

The issue of repressions of ethnic Poles on the territory of Ukraine by the Soviet authorities has been studied. The causes and consequences of the “Polish operation” of the NKVD are analyzed. Potential ways of further cooperation between Ukraine and Poland in the direction of preserving the memory of the victims of Poles living in Ukraine have been identified.

Keywords: “Poland”; “Ukraine”; “Polish operation”; “USSR”; “USSR”; “totalitarianism”; “repressions”.

Становлення СРСР, як держави, означало створення потужної політичної сили, котра могла протистояти не лише зовнішнім, а й внутрішнім загрозам своєї територіальної та ідеологічної цілісності. Одну із таких загроз кремлівська влада вбачала у національних меншинах, які протягом усього існування Радянського Союзу страждали від переслідувань, утисків та репресій. Кремлівська політика початку ХХ століття представляла собою безжальний процес знищення осередків самоідентичності населення Союзних Республік, та їх національних меншин. Одним з яскравих прикладів таких рухів є репресії польського населення України, більш відомі, як «Польська операція» НКВС, якій передували репресії «воєнного комунізму».

У цій роботі досліджуються передумови та сутність репресій проти поляків на території Подільського регіону (Вінницької та Хмельницької областей). Наше завдання відповісти на два питання: чому це трапилося та що робити з цією кривавою спадщиною? Вважаємо, що трагізм ситуації у тому, що окрім прямої провини сталінського режиму у знищенні людей, винуватість лежить й на людях, які ставили активними чи пасивними співучасниками злочинів. Міжетнічні зв'язки між поляками та українцями стали підґрунтям для репресій «народної влади» більшовицького режиму. Проблема українсько-польського співжиття у кордонах Східного Поділля 1920–1930-х рр. за умов більшовицького владарювання висвітлювалася у

монографії 1994 р. вроцлавського ученого Януша Купчака «Поляки в Україні», в наукових розвідках В.Й. Жезицького, Л.Л. Місінкевича й В.А. Нестеренка, що присвячені питанням міжвоєнної історії Подільського регіону, в роботах О. М. Бута та В. М. Нікольського з тематики репресій за етнічною ознакою.

Однак початковий етап репресій радянський режим намагався компенсувати періодом створення сприятливих умов для національного відродження польського трудового народу Поділля. Конкретно, на заході Поділля в місцях компактного проживання поляків більшовицькою владою створювалися польські міські і сільські ради. Наприклад, у 1927 році в Проскурівській окрузі було 15 польських рад і в них 10 польських трудартілей. У місцях компактного проживання поляків особливо відчутною була тенденція до збереження своєї культури, традицій, релігій [11].

Не обійшла увагою влада новоствореної держави і етнічних поляків, що мешкали на території усєї України. Прихід до влади Йосипа Сталіна – кривава сторінка історії союзних республік, що страждали від тоталітарного режиму протягом тривалих років правління найкривавішого з радянських вождів. Яскравим прикладом політичних репресій, спрямованих на знищення поляків на території УРСР була “Польська операція” НКВС, під час якої було заарештовано 140 тисяч поляків, з яких було розстріляно 111 091 громадянин СРСР польського походження. У різні періоди, частка польського населення Поділля складала близько 4% населення, проте після приходу до влади Йосипа Сталіна кількість етнічних поляків зменшилась до 2-2,5%, що є результатом масштабної проти польської кампанії [9]. Польській операції НКВС 1930-х рр. передувало ще десятиріччя репресій, які почалися з перших спроб встановлення більшовицької влади. За спогадами представниць польського поміщицтва Поділля, після приходу більшовиків до влади у Вінниці, українські селяни почали грабувати помістя. Мов, селяни побоювалися, що більшовики заберуть коней і корів, тому почали їх «рятувати» [4]. Разом з «врятованими тваринами» спалили і пограбували польські палаци Поділля: «Як страшно виглядало, а як же болісно було дивитися на знищення родинного гнізда мого дорогого чоловіка...» [5]

Ненависть на етнічному підґрунті одне з поширених рис тоталітарної держави ХХ століття, це демонструють спроби Й. Сталіна викоринити національні меншини, створивши з них ворогів народу, а також геноцид євреїв, влаштований Гітлером. Проте, якщо єврейська трагедія була визнана міжнародною спільнотою у 40-х роках минулого століття, то пам'ять про польську залишалась лише у сім'ях репресованих та на папері у засекречених архівах.

Репресії та вбивства у Радянському Союзі тривалий час замовчувались, і лише після його падіння польська влада змогла отримати доступ до інформації щодо репресованих та вбитих поляків, та повернути їх імена у історію. Розпад СРСР оголив усі таємниці кривавої диктатури країни-переможниці фашизму: репресії, переслідування, вбивства та таємничі зникнення у підвалах спецслужб, – усе це довгими десятиліттями замовчувалось під страхом смерті. Кінець ХХ – поч. ХХІ ст. стало часом пошуку історичної правди для народів, що постраждали від політики Й. Сталіна. Історики Республіки Польща отримали доступ до архівів репресованих громадян, щоб відшукати долі тисяч своїх співвітчизників на чужині та повернути пам'ять про них.

Причини такої політики пояснюються територіальними претензіями радянської влади, а також страхом перед можливістю розгортання війни з Польщею, яка межувала з західними територіями Української та Білоруської республік. Це стало очевидним після розподілу територій по завершенню Другої світової війни.

Економічне послаблення – дієвий спосіб попередження створень радикальних опозиційних політичних угруповань. З цієї причини особливу увагу було приділено польським підприємцям Поділля, зокрема крупним цукровим промисловцям. Значний внесок у дослідження діяльності польських підприємців на території Поділля зробив професор Бут О. М., чий дослідження демонструють важливість поляків у культурному та економічному становленні Поділля, зокрема Вінничини [3].

Політичні течії комунізму не терпіли індивідуального підприємництва, вбачаючи в ньому причини занепаду західних держав. Тоталітарний режим цілком контролював життя та діяльність усіх

верств населення, унеможливлуючи життя усім, хто не вписувався у ідеальну характеристику радянського громадянина. Усіх, хто вистояв у колективізації та створенні комуністичного майбутнього, було вирішено “зачистити”, одним із перших радянських діячів, хто взяв цю роль на себе був Микола Єжов. Він склав план завдань для виявлення та покарання “ворогів народу”, під цю категорію потрапило чимало людей різної національної приналежності, проте це була перша хвиля репресій поляків. Згодом, поняття “ворог народу” стало прозивним іменником і фактично означало вирок для обвинувачуваного та його чи її родини. І знову під шквал арештів потрапили вихідці з Польщі та історичних територій польських держав (литовці, білоруси, балтійські німці). Їх заарештовували за членство у незалежних партіях, за участь у Радянсько-польській війні, за участь у польському національному русі, та за інші злочини, що вже на місці затримання виявляли члени НКВС. Частина з них була убита, частина відправлена у заслання, пізніше, під час “відлиги”, дехто намагався знайти своїх рідних і з жахом дізнавався що їх було убито у день затримання. У радянській влади репресивні дії пояснювали пошуком зв'язків «ворогів народу» серед «іногородців» їх зв'язками з зовнішньополітичним апаратом та військовою розвідкою інших країн. Поляків звинувачували у шпигунстві на користь Польщі, пригадуючи захист інтересів польських поміщиків Поділля польськими збройними формуваннями у 1918 р [8].

Сталінська політика переселення найпершими торкнулась поляків, котрих примусово депортували до Сибіру, Грузії, Казахстану, без можливості повернення додому [6]. Таким чином українці могли бути певні, що польські формування не почнуть захищати інтересів польських поміщиків, що противилися проведенню аграрної реформи, як це було на Поділлі. У цей час командувачем польських військ на Україні призначили генерала Олександра Осинського.

З них зробили «ворогів народу», з якими можна боротись, лише відправивши їх якомога далі від історичної Батьківщини, відповідно розірвавши їх зв'язки з польськими активістами. Репресії відносно примусово переселених продовжилися і в їх «новому домі». Польські дослідники деталізували цю проблему в роботах присвячених долі

переселених поляків на територіях СРСР. Однією з найповніших є двохтомник з серії «Поляки в Грузії. Грузини у Польщі», де розкриті трагічні сторінки винищення антирадянської опозиції [2].

Остаточного питання долі поляків Поділля було вирішено вже після Другої світової війни. з України було репатрійовано 810,4 тис. поляків до Польщі, одночасно з Польщі було переселено українське населення – 518 тис. осіб [11]. Окрім грабування та економічного тиску, більшовики намагалися й викоринити польську мову на Поділлі. Потерпілі від репресії згадують: «учням у школі поза уроками не дозволялося її використовувати: був наказ, щоб говорити російською. За кожне порушення загрожували покаранням, включно з видаленням зі школи» [4]. Наслідками такої руйнівної політики стало зменшення кількості польських шкіл, значне зменшення кількості польського населення, а також погіршення радянсько-польських відносин, що має наслідки і досі.

Навіть після розпаду Радянського Союзу Україна та Польща по різному бачать ті події, що відбувались у їх історичному минулому [7]. Саме тому зараз такий важливий діалог двох країн і він поступово відбувається, що беззаперечно є запорукою врегулювання усіх можливих конфліктів. Важливим моментом визнання проблеми на міжнародному рівні було розсекречення архівів та надання до них доступу незалежним дослідникам, що дало змогу не лише визнати факт даних подій, а й винести з цього урок.

На теперішній час Україна та Польща працюють над створенням інформаційних баз з іменами усіх, хто постраждав та загинув від тоталітарного терору режиму Сталіна на території сучасної України [1]. Видаються книги з детальною інформацією про перебіг операцій, спрямованих на знищення поляків [10], створюються збірники документів, а також збираються свідчення очевидців та їх родичів. Соціально важливим для польського суспільства і влади є визнання на міжнародному рівні подій, що відбувались у 30-х роках, геноцидом, організованим владою Сталінського режиму. Проте процес визнання операцій НКВС по «іногородцям» геноцидом ще лише починається.

Події, розглянуті у цій роботі, як і усе, що відбувалось під «Залізною завісою» довгі десятиліття були заборонені до обговорення, засекречені у архівах та забуті владою. Падіння сталінського режиму не означало реабілітації тисяч невинних людей, котрі просто народились «нерадянськими», і знадобилось ще майже пів століття, щоб відшукати історичну істину. Головна задача сучасності – винести з минулого та запам'ятати на майбутнє повчальні уроки щодо рівності усіх народів, та визнати власну провину (оскільки, як показують факти, українці були не лише жертвами, але й в окремих випадках співучасниками репресій радянського режиму проти інших народів).

ЛІТЕРАТУРА

1. OFIARY ANTYPOLSKIEGO TERRORU W ZWIĄZKU SOWIECKIM 1934-1938. Narodowe Centrum Nauki. Projekt badawczy nr 2015/19/B/HS3/01823. Centrum Polsko-Rosyjskiego Dialogu i Porozumienia. URL: <http://www.ofiaryterroru.pl/>
2. Wielki Terror w sowieckiej Gruzji 1937–1938. Represje wobec Polaków, wstęp M. Majewski, W. Luarsabiszwili, O. Tuszuraszwili, H. Kuromiya; wybór i red. nauk. D. Alawerdaszwili, E. Kukhalaszwili, W. Luarsabiszwili, S. Koller, M. Majewski, O. Tuszuraszwili; IPN – Archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Gruzji, Warszawa–Tbilisi 2016, 408 s. (w tym wkł. ilustr.), (seria: „Polacy w Gruzji – Gruzini w Polsce”, t. I.
3. Бут О. Роль поляків у розвитку цукрової промисловості Поділля та їх доля в умовах наказу НКВС Союзу РСР. Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. № 3(259). Сєверодонецьк, 2020. С. 18–22. DOI: <https://doi.org/10.33216/1998-7927-2020-259-3-18-22>.
4. Гайдай О. У сутінках зникаючого світу: родинні спогади про долю поляків на Поділлі у 1917-1919. Україна Модерна. 18 квітня 2019. URL: <https://uamoderna.com/md/haidai-family-memories>
5. Грохольська С. Болючі спогади 1917-1919. Вінниця, 2018. С. 38

6. Депортація поляків Поділля до Казахстану у 30-ті роки ХХ століття. Інститут суспільних ініціатив. URL: <http://www.sii.org.ua/uk/minorities-poles/>
7. Мелекесцев К. І. Polish-Ukrainian relations and the issue of historical grievances in the societies of two countries. Історичні і політологічні дослідження. 2017. № 1. С. 270-283. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Iipd_2017_1_23.
8. Папакін А. Документи архівів Республіки Польща до історії польських військових формувань в Україні у 1917-1918 рр. Архіви України. 2005. № 4. С. 104–116.
9. “Польська операція” НКВС у роки Великого терору. 80 відсотків заарештованих розстріляли. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28751771.html>
10. Польща і Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ ст.: Невідомі документи з архівів спеціальних служб, т. 1–8. Львів–Варшава–К., 1998–2010.
11. ПОЛЯКИ Історична довідка. Хмельниччина - наш спільний дім. ХОБ для дітей ім. Шевченка. URL: https://odb.km.ua/?dep=1&dep_up=1064&dep_cur=1065#gsc.tab=0

УДК 94(447.4)355.1“1830-1831”

*Сидорук С. А.
(м. Кам'янець-Подільський, Україна)*

РЕКРУТСЬКА ПОВИННІСТЬ ПОЛЬСЬКОЇ ШЛЯХТИ ПРАВОБЕРЕЖЖЯ ДО ТА ПІСЛЯ ПОВСТАННЯ 1830–1831 РР.

Проблема виконання рекрутської повинності населенням Правобережної України уже знайшла своє відображення у низці досліджень, передусім, сучасних іноземних та українських істориків, зокрема Д. Бовуа, Й. Петровського-Штерна, М. Бармака, Н. Мацко, Б. Лугового, С. Лисенка, Є. Чарнецького, Ю. Скрипника, Т. Трофімук, В. Цубенко, автора даної статті та інших дослідників. Значний внесок удослідження цієї проблематики на теренах інших регіонів Російської

імперії зробили російські дослідники Л. Вакулова, І. Волкова, В. Горячев, Ф. Іванов, Ж. Корміна, Т. Кандаурова, А. Кухарук, П. Щербінін, Ю. Щербініна.

Така кількість дослідників проблеми виконання військових повинностей на теренах різних регіонів Російської імперії свідчить про її актуальність в історичній науці. Та попри це окремі її аспекти, в світлі появи нових джерел, їх інтерпретації, все ще заслуговують на увагу дослідників. Тому метою даної розвідки є висвітлення причин, умов та динаміки змін у політиці імперського уряду щодо залучення представників польської шляхти Правобережної України до виконання рекрутської повинності до та після польського повстання 1830–1831 рр.

Приєднавши Правобережну Україну до складу Російської імперії в ході останніх двох поділів Речі Посполитої, царський уряд практично відразу ж поширив на її населення усі державні повинності. Найважливішою з них для держави та найважчою для людей, була рекрутська повинність. Вона полягала в тому, що з середовища оподаткованих станів під час кожного рекрутського набору в розпорядження держави поступала певна кількість чоловіків призовного віку для поповнення рядового складу армії. З одного боку, держава прагнула забезпечити для цього повне виконання завдань рекрутських наборів, з другого – перенесла на терени Правобережжя і неодноразово впорядковувала їх законодавче та нормативно-правове забезпечення. Це зумовлювалося необхідністю врахування станових, демографічних і етнонаціональних особливостей регіону, ситуація ускладнювалася ще кількома чинниками, зокрема їх політичною й етнокультурною орієнтацією та конфесійною приналежністю.

Регіон в своєму етнонаціональному та соціальному складі вирізнявся великою кількістю етнічно не російських представників привілейованого стану. Кількість дворянства у Правобережжі становила близько 135 тис. і складала третину від загального числа у державі [12, с.18]. Абсолютна більшість із них належала до польського етносу, що був національною меншиною, але з виразною культурно-політичною ідентичністю та соціальною концентрацією привілейованого стану шляхетства. За даними ревізії 1795 року, на

території Правобережної України, кількість шляхти складала 135332 особи чоловічої статі [13, с.17]. До того ж польська колективна свідомість сприймала Правобережжя як кресові землі, як свою повсякденну реальність, а нерідко як свою батьківщину [14, с. 44]. Ця обставина змушувала російський уряд миритися з домінуванням у краї польської шляхти. І це прпри те, що в перші декілька десятків років шляхта, будучи в опозиції до російської влади, всеодно залишалася опорою самодержавного ладу, що в Правобережній Україні міцно тримався на засадах кріпосництва. Таким чином склався своєрідний симбіоз між російською владою, яка прагнула максимально закріпитися в регіоні, але поступалася першістю польській шляхті, й останньою, яка домінувала в культурному й економічному житті, але без владних повноважень ризикувала втратити власність та статус.

Разом з тим, маємо зазначити, що спроби зменшення числа польської шляхти з боку російського уряду, все ж мали місце. Зокрема ще у 1796 р. для цього планувалося переселити 8000 родин польської дрібної чиншової шляхти у Вознесенську губернію. Там з цих вимушених переселенців планувалося організувати військові поселення, де шляхта мала стати військовими поселенцями. Традиційно вся ця ідея завуальовувалась виключно добрими намірами та турботою монаршої особи про своїх підданих, оскільки законодавчо вони мали залишатися у своєму статусі, а робилося це щоб запобігти їх закабаленню економічно сильнішою частиною шляхти – дідичами [13, с. 22]. Проте, все це планувалося в останній рік правління Катерини II, а після її смерті вже не знайшло послідовного продовження в політиці Павла I. 7 березня 1797 р. новий імператор своїм указом зупинив переселення чиншової шляхти колишніх польських губерній у Причорномор'я [7].

У військовому відомстві Російської імперії завжди пріоритетним завданням вважалося збільшення кількості армії, але все ж з обережністю включали до лав збройних сил приєднане і завойоване населення. При цьому російські урядовці були більш схильні залучати неросійську знать (особливо вихрещену в православ'я) до складу офіцерського корпусу. Якраз такий підхід мав місце по відношенню до польських магнатів і шляхти Правобережжя, які наприкінці XVIII –

першій чверті XIX ст. не відбували натуральну рекрутську повинність, хоча питання підтвердження станової приналежності так і не було розв'язане до кінця століття. Разом з тим чимало представників шляхетських польських родів поповнювали ряди офіцерського складу російської армії.

Таке становище залишалося незмінним аж до польського повстання 1830–1831 рр. й істотно впливало на виконання мешканцями регіону державних податей і повинностей, у тому числі й рекрутської.

Отже, вище згадане повстання пришвидшило кампанію російської влади спрямовану проти зuboжілого польського населення Правобережної України, метою якої було декласувати загал дрібної шляхти й асимілювати її з категорією селян-однoдворців [10, с. 145].

Цілеспрямована політика імперських властей у напрямку декласації польської шляхти матеріалізувалася в іменний указ про однoдворців і громадян західних губерній. То ж 19 жовтня 1831 р., з'явився указ Миколи I Сенату, у якому було наказано негайно закінчити справу щодо “розбору”(впорядкування) польської шляхти [9, с. 225]. Зміст цього документу завідує, що переведення в подушний оклад та залучення до виконання військової повинності колишньої шляхти, російські власті намагалися обґрунтувати давніми порядками Речі Посполитої, коли шляхта сплачувала подимне і брала участь у посполитому рушенні.

На думку сучасних дослідників історії правобережної шляхти С. Лисенка та Є. Чернецького, указ 19 жовтня 1831 р. мав, в першу чергу, фінансове значення, а запровадженням рекрутської повинності для шляхти планувалося досягти радше політичної мети, ніж посилення армії. Таким чином рекрутська повинність стала засобом політичного тиску на польську шляхту. А вже за півроку в уряд імперії розглядав питання про здійснення жорсткішої та радикальнішої політики щодо шляхти західних губерній. А до тієї частини шляхти, що не довела своїх дворянських прав, пропонувалося застосувати підвищену квоту уже під час наступного рекрутського набору [10, с. 159]. Від тепер він проводився з числа однoдворців і громадян західних губерній за підвищеними квотами. А в 1849 р., за даними дослідника Горизонтова, квота набору зі згаданих категорій населення сягнула

рекордної цифри – 22 рекрута з кожної тисячі душ [11, с. 39]. За цим набором передбачалася можливість здачі в рекрути осіб з західного регіону замість мешканців інших губерній [6, с.144]. Проте чисельність малої шляхти була настільки великою, що уряд був змушений вдатися до більш радикального засобу ніж звичайні рекрутські набори, а саме до масового її переселення [11, с.39].

За законом 1836 р., правове становище польської шляхти прирівнювалося до загальноімперських норм, але в ньому мала місце така істотна відмінність як поширення на польських дворян військової повинності. Альтернативою їй виступала рівна за тривалістю (10 років) цивільна служба. Виконанню рекрутської повинності не підлягали особи, які отримали дворянство за чином і їх нащадки. Показовим, у цьому відношенні, був указ від 2 грудня 1836 р. про розподіл добровольців, які виявили бажання піти в армію [8]. В документі чітко видно диференційоване ставлення до дворян і недворян. Зокрема представників привілейованого стану належало направляти виключно в піхотні корпуси, які навідріз від інших, дислокувалися в межах колишніх земель Речі Посполитої. Недворяни мали служити в усіх підрозділах російської армії за вибором її головнокомандувача. При цьому лише діяла норма, згідно з якою максимально могло служити в піхотному полку 40 поляків, в кавалерійському полку – 30, і в артилерійській бригаді – 10 поляків [8]. Але, як виявилось, в середині 40-х рр., у всіх дислокованих у Західному краї піхотних корпусах, виявилось 440 осіб польської шляхти [11, с. 44].

Така урядова політика знайшла своє продовження у наступні роки. В указі царя Сенату від 3 травня 1852 р. ще раз підтверджувалося залучення дворян польського походження до військової служби. Це положення, передусім, стосувалося шляхетських родин семи західних губерній, зокрема й Правобережжя, які володіли не менш ніж ста селянами. Від служби звільнялися чоловіки котрі були єдиними синами в сім'ї, або з фізичними вадами. Законодавство заохочувало вступ до армії польської шляхти 16-17-літнього віку на добровільній основі. Добровольці мали право вибору місця служби, а ті, хто відправлявся за рекрутським набором, отримували призначення від військового департаменту. Термін служби для добровольців складав 5,

а для рекрутів 10 років. Набір проводився два рази на рік. Учні державних освітніх закладів мали право відстрочки до випуску [11, с.45; 5].

Вирішення питання чиншової шляхти на законодавчому рівні не забезпечувало його повного врегулювання загалом, і стосовно рекрутської повинності, зокрема. Легітимація залишалася безперервним процесом декласації бідніючих шляхетських родин. Стан однодворців і громадян західних губерній постійно поповнювався цілими родинами польського походження, позбавленими дворянського звання. Але завдяки вадам бюрократичної системи, вони, втративши дворянські привілеї, мали можливість певний час уникати становлення для них подушного окладу, а отже й виконання рекрутської повинності. До прикладу, у 1850 р. Острозьким земським судом Волинської губернії було виявлено 66 сімей однодворців Ляховецької громади, не зарахованих до окладу, що давало їм можливість уникати сплати подушного податку та виконання рекрутської повинності [4, арк. 1]. Таким чином, залучення декласованої шляхти, що перетворилася на однодворців, до виконання рекрутської повинності мало на меті не стільки посилення армії, скільки слугувало інструментом цілеспрямованої політики декласації частини польської шляхти.

Поразка польського повстання 1830–1831 рр. спричинила появу у рядовому складі російської армії, крім однодворців, значної кількості вихідців із дворянських родів польського походження. Відправка у солдати вважалася в Росії видом кримінальних покарань. І саме таке покарання отримали тисячі повстанців, що потрапили до рук російської влади. Загалом, у 1832 р. до війська було віддано 8424 учасники повстання [6, с. 2]. Однак, їх служба тривала, як правило, недовго. Завдяки різного роду клопотанням родичів чи зацікавлених осіб їх звільняли від покарання[2, арк. 1]. Архівні документи засвідчують існування величезного масиву клопотань про звільнення з військової служби учасників польського повстання. Крім того, значна частина з них, маючи добру освіту, швидко дослужувалась до унтер-офіцерських звань і займала відповідні посади, виокремлюючись із загальної солдатської маси. Навіть особи, віддані у рекрути за участь у

згадуваному польському повстанні та за приналежність до таємних польських політичних організацій, не залишались довго серед рядового складу солдатів [1, арк. 2-2 зв.; 3, арк. 2].

Отже, Правобережна Україна після включення до складу Російської імперії одразу стала об'єктом найпильнішої уваги імперського уряду, оскільки регіон в своєму етнонаціональному та соціальному складі вирізнявся великою кількістю етнічно не російських представників привілейованого стану. Ситуація ускладнювалася ще кількома чинниками, зокрема їх політичною й етнокультурною орієнтацією та конфесійною приналежністю.

Попри те, що Російська держава одразу після підпорядкування Правобережжя своїй владі провадила активну асимілятивну політику, нівелюючи етнічний склад її населення, задля забезпечення внутрішніх інтересів часом доводилося відмовлятися від такої практики. Одним із найпріоритетніших внутрішніх інтересів держави було здійснення мобілізаційної діяльності. Відтак, рекрутська повинність, будучи уже сформованою як виключно станова, в Правобережній Україні частково спроектувалася на збіднілу частину польської шляхти. Остання до перегляду її прав на дворянство вважалася його складовою частиною. Проте в основі цього процесу було не стільки прагнення посилити армію, скільки цілеспрямована державна політика зосереджена на розширенні чисельності податного населення через декласацію чиншової шляхти. Наслідком її зарахування до стану однодворців і громадян стало оподаткування та залучення до виконання повинностей, серед них і рекрутської.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 442, оп. 793, спр. 88, 11 арк.
2. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 793, спр. 93, 6 арк.
3. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 793, спр. 96, 15 арк.
4. Державний архів Житомирської області, ф. 58, оп.1, спр. 918, 25 арк.

5. Іменний [указ] даний Сенату 1852. Травня 3 // ПЗЗРІ–2. Санкт-Петербург, 1853. Т. XXVII. Відділення І. № 26190. С. 285-286.
6. Комплектование войск в царствование Императора Николая I // Столетие военного министерства... Т. IV. Ч. II. Кн. I. Отд. 2. Санкт-Петербург, 1907. С. 144.
7. Марта 7. Іменний, об'явлений Генерал Прокурором. – О остановлении переселения Чиншевой Шляхты в Вознесенскую Губернию. 1997 // ПЗЗРІ–1. Санкт-Петербург, 1830. Зібрання 1. Т. XXIV. № 17872. С. 511.
8. Розпис сухопутніх військ. Іменний [указ] даний військовій колегії. 1836. Грудня 2 // ПЗЗРІ–2. Санкт-Петербург, 1837. Т. IX. Відділення 2. № 9752. С. 242-243.
9. Бармак М. В. Законодавче регулювання переходу шляхти Правобережної України у російське дворянство (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) // Наукові записки: збірник. Київ : ІПіЕНД, 2005. С. 246-259. (Сер. “Політологія і етнологія”). Вип. 28. 385 с.
10. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак, ревізор: Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863): /[наук. ред. В. Шандра, Н. Яковенко; пер. з фр. З. Борисюк]. Київ : ІНТЕЛ, 1996. 415 с.
11. Горизонтов Л. Е. Парадоксы имперской политики: поляки в России и русские в Польше (XIX – начало XX вв.). Москва : Индрик, 1999. 272 с.
12. Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX-XX ст. : навч. посіб. для учнів гуманіст. гімназій, ліцеїв, студентів іст. фак. вузів, вчителів]. Київ : Генеза, 2000. 360 с.
13. Лисенко С., Чернецький Є. Правобережна шляхта (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). Біла Церква : Вид-во ТОСК, 2002. 394 с.
14. Філінюк А. Г. Російська колонізаційна політика на Правобережній Україні на рубежі XVIII – XIX століть // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: збірник статей. Вип. 9. Київ : Рідний край, 1996. С.43-56.

15. Щепетильников В.В. Комплектование войск в царствование Императора Николая I // Столетие военного министерства 1802–1902. Главный штаб. Т. IV., Ч. II. Кн. 1. Отд. II. Санкт-Петербург, 1907. 312 с.

УДК 94(477.43)"18/19":355.454

*Стецюк В. Б.
(м. Кам'янець-Подільський, Україна)*

КАМ'ЯНЧАНИН ГУСТАВ ОСТАПОВИЧ: ВІД ІМПЕРСЬКОГО ОФЦЕРА ДО ГЕНЕРАЛА ВІЙСЬКА ПОЛЬСЬКОГО

У статті на прикладі генерала дивізії Густава Остаповича проаналізовано військові кар'єри подільських поляків у війську Російської імперії. Показано ті чинники, що впливали на проходження військової служби, охарактеризовано можливі кар'єрні стратегії. Також окреслено основні віхи служби генерала Остаповича у Війську Польському.

Ключові слова: *Поділля, поляки, російська армія, Військо Польське.*

Другий поділ Речі Посполитої призвів до захоплення земель Правобережної України Російською імперією та перетворення регіону на важливий прикордонний форпост поставили на порядок денний

проблему вибудовування відносин військовиків із місцевим населенням. Місцеве населення, в тому числі польське, було змушене тим чи іншим чином вибудовувати стосунки із імперськими структурами, в тому числі й імперським військом.

Частина місцевих поляків, які вважали найбільш раціональним вибором в ситуації польської бездержавності взаємодію із імперською владою, обирали для себе військову службу. При цьому можна помітити кілька життєвих стратегій. Прикладом однієї із них може слугувати Сильвестр Станкевич, виходець із дворян-однодворців Волинської губернії. Він отримав військову освіту в Київському піхотному юнкерському училищі, відзначився під час придушення Боксерського повстання 1900 р. (першим увірвався на форт Дагу, за що був відзначений орденом святого Георгія), російсько-японської війни 1904-1905 рр. та Першої світової війни. Коли у 1917 р. почалось формування польських з'єднань російської армії, генерал Станкевич очолив II Польський корпус. Однак після поразки корпусу під Каневом він вступив до білогвардійської Добровольчої армії, в якій згодом очолив елітну 1-у піхотну дивізію [5]. Очевидно, в даному випадку ми маємо яскравий приклад нашарування національної та імперсько-державної ідентичностей, помітний у біографіях багатьох військовослужбовців царської армії неросійського етнічного походження.

Однак більшість подільських поляків, що обирали службу в російській армії, очевидно, зберігали, національну свідомість в тому чи іншому її форматі. Яскравим прикладом може виступати генерал Густав Остапович, який зробив успішну кар'єру в імперському війську, однак в 1917 р. прийняв рішення продовжити службу у відродженій польській армії. Показово, що це рішення було прийнято на початковому етапі створення польських військових частин, коли продовжували існувати Німецька та Австро-Угорська імперії, в Росії при владі перебував Тимчасовий уряд, а перспективи польського національного руху виглядали більш ніж сумнівними.

Варто зазначити, що постать Г. Остаповича досі не ставала предметом спеціального дослідження. Більше того, у низці довідкових

видань, присвячених генералітету Війська Польського, містяться неточні відомості щодо певних епізодів біографії генерала.

Густав Остапович народився у польській родині у Кам'янці-Подільському. У довідкових виданнях зазначається, що майбутній генерал народився у 1863 р., однак у послужних документах скрізь зафіксована дата народження 23 вересня 1860 р. [3, арк.1зв]. Відкритим залишається питання про станову належність родини Остаповичів – відомо, що батько Густава, Вікентій Остапович, дослужився до губернського секретаря, однак отримати подібний невисокий чин було можливо і вихідцям із «податних станів». Доречно зауважити, що два роди з прізвищем «Остапович» були внесені в першу і шосту частини «Родовідної книги Подільської губернії» [4, с.53, 218], проте пов'язати їх із родиною Густава Остаповича наразі не видається можливим.

Також зазвичай відзначається, що освіту Густав Остапович отримав у Кам'янець-Подільській чоловічій гімназії, однак послужний список Остаповича фіксує, що закінчив він лише п'ять класів [3, арк.1зв].

Відсутність повної середньої освіти суттєво обмежили кар'єрні можливості Остаповича як у цивільній, так і у військовій сфері. Він обрав практично єдиний доступний в цій ситуації шлях до офіцерських погонів – 20 лютого 1880 р. вступив «вольноопределяющимся» до 47-го піхотного Українського полку, дислокованого у Вінниці.

Слід зазначити, що категорія «вольноопределяючихся» в збройних силах Російської імперії існувала з початку XIX ст., а після запровадження загальної військової повинності цим терміном почали позначати осіб із вищою або середньою освітою, які добровільно вступили на військову службу; вони мали можливість проходити військову службу з певними пільгами, головною з яких була тривалість служби – відповідно до освітнього рівня «вольноопределяючихся» поділяли спершу на три, а згодом на два розряди, служба яких згідно тривала від трьох місяців до двох років [1, с.6-7]. Наприкінці служби «вольноопределяючихся» могли складати іспит на звання офіцера запасу [1, с.7]. Крім того, їх могли направляти до юнкерських училищ, випускники яких не отримували одразу офіцерський чин, а ставали офіцерами згодом, на основі рішення командира полку й за умови

наявності в полку офіцерських вакансій. Саме такий шлях пройшов Густав Остапович – у 1882-1885 рр. він «проходив курс наук» у Київському піхотному юнкерському училищі, з якого був відправлений у свій полк в чині підпрапорщика, а 30 березня 1886 р. отримав перше офіцерське звання підпоручика [3, арк.2].

Цікаво, що молодший брат Густава Остаповича, Леон-Казимир, завдяки вдалому збігу обставин зумів суттєво випередити брата у проходженні військової служби. Вступивши на військову службу на рік пізніше за Густава, він також закінчив Київське юнкерське училище, в травні 1884 р. отримав перше офіцерське звання прапорщика, а восени того ж року, коли звання прапорщика було ліквідоване, став підпоручиком, на два роки випередивши брата у старшинстві.

Що стосується Густава Остаповича, то наступні роки його служби були пов'язані з дислокованим у Вінниці 47-м піхотним Українським полком. у 1890 р. він отримав звання поручика, у 1899 р. – штабс-капітана, у 1901 р. – капітана і посаду командира роти [3, арк.2].

З початком російсько-японської війни Густав Остапович, як і чимало інших військовослужбовців дислокованих на Поділлі частин, був направлений на посилення імперських військових контингентів на Далекому Сході. Його службові переміщення у цей час відображають хаотичність організаційної розбудови російської армії в Маньчжурії: 8 грудня 1904 р. він прибув у 46-й піхотний запасний батальйон, однак одразу ж був переведений у 20-й Східносибірський запасний батальйон, 9 грудня був призначений командиром 1-ї роти цього батальйону; 15 червня 1905 р. у зв'язку із розформуванням 20-го Східносибірського батальйону був прикомандирований до 17-го Східносибірського запасного батальйону; 25 червня 1905 р. був прикомандирований до 7-го стрілецького полку, а 6 липня був переведений на службу до цього полку, де очолив 7-у роту частини. В період служби на Далекому Сході капітан Остапович кілька разів виконував обов'язки командира батальйону. За заслуги воєнного часу він був відзначений своїм першим орденом, святої Анни 3-го ступеню, а також світло-бронзовою медаллю в пам'ять війни [3, арк.3-4].

Після завершення війни з Японією й повернення військ в європейську частину імперії Г. Остапович в квітні 1906 р. повернувся до 47-го піхотного полку, де очолив 4-у роту полку. 5 жовтня 1913 р. йому було присвоєно звання підполковника та переведено на посаду батальйонного командира до 35-го піхотного Брянського полку, дислокованого у Кременчуці [3, арк.5].

Підсумовуючи характеристику служби Густава Остаповича з часу вступу до війська й до початку I світової війни, можна зауважити, що вона була типова для багатьох офіцерів, що були вихідцями із відносно незаможних польських родин. Ситуація кардинально змінилась з початком війни. В 1915 р. Остапович отримав чин полковника і очолив 35-й піхотний полк. 30 квітня 1917 р., вже при Тимчасовому уряді, йому було присвоєно генеральське звання, після чого він був призначений командуючим 169-ї піхотної дивізії [2, с.578].

169-а дивізія, сформована щойно в січні 1917 р., виключно негативно проявила себе в останній літній кампанії Східного фронту I світової війни. Згідно наказу головнокомандуючого арміями Західного фронту №1946 від 7 липня були розформовані 673-й і 675-й піхотні полки «...за зраду воїнському обов'язку і справі порятунку Батьківщини». В наказі зазначалось, що згадані полки «не лише відмовились підтримати товаришів, але й, будучи гніздом провокації, німецького шпигунства і безмежної розгнузданості, прагнули створити смуту й розлад у всій армії». Зауважимо, що подібні закиди лише частково справедливі – не можна ігнорувати небоездатність з'єднання. Показово, що у складі 169-ї дивізії так і не було сформовано артилерійську бригаду, тож її вояки були змушені атакувати німецькі позиції практично без підтримки артилерії. За результати невдалого літнього наступу небоездатність дивізії (як і низки інших подібних з'єднань) стала очевидною. У другій половині серпня було прийняте рішення повністю розформувати дивізію.

23 вересня 1917 р. Густав Остапович був призначений командуючим 1-ю польською стрілецькою дивізією, яка формувалась у складі новостворюваного 1-го польського корпусу. Формування корпусу відбувалось спершу на Південно-Західному фронті, а згодом у Білорусі, де взимку 1917-1918 рр. він вступив у протистояння із

більшовиками. Після Брестського миру і зайняття Білорусі німецькими військами польський корпус було розформовано, а генерал Остапович разом із низкою офіцерів корпусу виїхав до Варшави.

Коли після завершення світової війни розпочалось відродження польського війська, Г. Остапович долучився до цього процесу. 23 листопада він вступив до польської армії з чином генерал-поручика. За кілька днів він був призначений керівником військової місії в Києві, яка мала опікуватись польськими військовими в Україні та на Кубані [9, s.243-244]. На новому посту він виявився втягнутим у конфлікт із генералом Люціаном Желіговським, харизматичним командиром 4-ї польської стрілецької дивізії при Добровольчій армії, котрий не визнавав над собою жодного керівництва. В результаті конфлікту Остапович був відкликаний і з травня до серпня 1919 р. перебував в розпорядженні Військового міністра.

Наприкінці літа 1919 р. Густав Остапович очолив 2-у стрілецьку дивізію армії генерала Юзефа Галлера, згодом перейменованої в 11-у дивізію піхоти [8, s.318]. Слід зазначити, що це призначення було значною мірою вимушеним – після прибуття «Блакитної армії» на батьківщину розпочався процес заміни дивізійних, бригадних і полкових командирів-французів офіцерами-поляками, одним із яких і став Остапович. На цій посаді він не встиг себе якось проявити, оскільки менш ніж за місяць був замінений генералом Станіславом Свяцьким. Навряд чи звільнення з посади було обумовлене якимись прорахунками Остаповича, адже в умовах розбудови нової армії мав місце організаційний хаос – всього за перший рік існування в 11-й дивізії змінилось п'ять командирів.

Після звільнення з посади комдива генерал Остапович перебував у розпорядженні військового міністра, згодом в офіцерському резерві, в травні 1921 р. був переведений в запас. В 1922-1923 рр., коли відзначався п'ятирічний ювілей 1-го польського корпусу на Сході, генерал Остапович разом із іншими ветеранами з'єднання отримав ряд відзнак – Срібний хрест ордену Віруті Мілітарі, утвердження в чині генерала дивізії [7, s.5]. Решту життя генерал прожив у Варшаві, де й помер 20 жовтня 1941 р.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрушкевич М. Ф. (сост.). *Сборник законоположений по отбыванию воинской повинности вольноопределяющимися и охотниками*. Кутаис: Типо-Литография Н. И. Гамрекели, 1899. 109 с.
2. Волков С. В. *Генералитет Российской империи: энциклопедический словарь генералов и адмиралов от Петра I до Николая II*. Том 2. Москва: Центрполиграф, 2010. 831 с.
3. Российский государственный военно-исторический архив. Фонд 409. Опись 1. Дело 48548. *Послужной список подполковника 35 пехотного Брянского генерал-адъютанта князя Горчакова полка Остаповича (17 января 1913 г.)*. 18 л.
4. Список дворянских родов Подольской губернии. Каменец-Подольск: Типография Подольского губернского правления, 1897. 391 с.
5. *Станкевич Сильвестр Львович*.
<http://www.grwar.ru/persons/person/759>
6. Kryska-Karski T., Żurkowski S. *Generowie Polski Niepodległej*. Warszawa: Editions Spotkania, 1991. 207 s.
7. Nowi kawalerowie Virtuti Militari. *Kurjer Warszawski*. 1922. 31 maja. S.5.
8. Stawecki P. *Słownik biograficzny generałów Wojska Polskiego: 1918-1939*. Warszawa: Bellona, 1994. 414 s.
9. Wyszczelski L. *Wojsko Polskie w latach 1918-1921*. Warszawa: Neriton, 2006. 528 s.

УДК 172.16:316.77

Сулятицька Т.В.
(*м. Кам'янець-Подільський, Україна*)

КОСМОПОЛІТИЗМ ЯК ШЛЯХ ДО ДІАЛОГУ

В умовах трансформації соціокультурної ситуації фундаментальною основою сучасних ціннісно орієнтованих комунікативних практик має стати нова свідомість, сформована у дусі космополітичної толерантності – це визначатиме ступінь готовності світового співтовариства до відносин націлених на діалог.

Ключові слова: космополітизм, діалог, толерантність, свідомість, взаємодія, культура іншого.

З появою інформаційних технологій людина дедалі більше почала відчувати себе не тільки громадянином країни, а й частиною більшого цілого – Світу. Розвиток технологій підвищив поінформованість, збільшив обсяг та масштаб комунікацій, але й зменшив проміжок часу, потрібний для усвідомлення, переосмислення та адаптації безперервного потоку даних. Суспільна свідомість, що не встигає часто змінюватись, спрямована у бік локалізації, націоналізму та фундаменталізму, а індивідуальна свідомість, більш чутлива до сприйняття, переробки та використання інформації у бік космополітичного співчуття.

Космополітизм – особливий тип світовідчуття, найвиразніше виявляється в кризові або перехідні періоди культури. Помічений ще в античності феномен космополітизму особливої актуальності набуває в епоху глобалізації, тому що індивід, здійснюючи свою діяльність в транснаціональному просторі, отримує дійсні можливості для розширення кордонів (державних, національних), сприяючи тим самим його перекладу з розряду метафор в реальну характеристику самоідентифікації.

Загальну концепцію космополітизму відображено у працях зарубіжних учених Д. Арчібугі, У. Бека, Х. Бхабха, Д. Хелда та ін. Зокрема, У. Бек визначає космополітизацію як внутрішню глобалізацію, що здійснюється всередині національних держав. Дослідник Д. Арчібугі вводить у вжиток поняття «космополітична демократія». Означений концепт розглядали також Б. Межуєв, Г. Міненков, Ю. Кристева. Згадки про космополітизм у сучасному українському дискурсі можна знайти, переважно, у статтях С. Багряного, Є. Бистрицького, В. Балана та О. Нельги.

Сучасна дослідниця М. Папастепанову вводить у науковий обіг поняття "культуралістський космополітизм", на її думку, він нерозривно пов'язаний з глобалізацією, вказуючи при цьому на необхідність розуміти відмінності між глобалізацією, глобалізмом і космополітизмом, оскільки вони породжені різними причинами і відображують різні сфери суспільного життя (бо виникли в різні історичні епохи). Космополітизм – це культурне явище, що характеризує світогляд людини, тоді як глобалізація – тенденція суспільного розвитку, спрямована на становлення цілісного світу [1].

Упродовж двох тисячоліть поняття "космополітизм" наповнювали різним змістом: у класичному позитивному визначенні космополітизм інтерпретували як найвище досягнення людської історії, факт осмислення єдності людського роду та шлях взаємного зближення народів та держав заради спільного блага; у негативному – як реакційну буржуазну ідеологію, заклик до злиття націй через примусову асиміляцію; у нігілістичному – стосовно національної культури та традицій. Нормативно-ідеологічне наповнення стало причиною тривалого ігнорування цього поняття в науковому обігу, проте зміни, з якими стикнувся сучасний світ, акцентували інтерес як до ідеї космополітизму, так власне й до поняття, що дає змогу описати тип мислення притаманний людині, яка існує у світі без кордонів, тобто "громадянину світу" [2, с. 50].

Прагнення знайти "гармонію у різноманітті" привнесли у сучасне тлумачення поняття космополітизму смисли, пов'язані з ідеями толерантності та мультикультуралізму, якими долається жорстка ригористичність моральних оцінок за принципом "або так – або так", розширюючи по множині азимутів сферу дії на ґрунті принципу "і так – і так" [3, с. 49].

Сучасний німецький соціолог У.Бек визначає космополітизм як визнання "іншого" – як інакшого та схожого одночасно. На його думку, космополітизм поступово набуває реалізму та історичної специфіки, здатності переконувати та привертати у спосіб, за якого відбувається взаємопроникнення різноманітних стратегій сприйняття відмінностей [4, с. 94].

Відповідно до космополітичної парадигми, сучасне суспільство вступило у процес формування єдиної планетарної цивілізації, де окремі народи і країни втрачають статус автономних самодостатніх одиниць. «Століття націй – держав уже давно минуло і ми знаходимось напередодні нової імперської ери» – досить відверто писав у альманасі «Космополіс» французький політолог Ж.-М. Геєнно [5, с. 115]. У нашому столітті, на думку сучасного італійського дослідника Д. Арчібуті, державоцентристська парадигма змінилася на космополітичну, або, за його визначенням, на «європейську парадигму космополітичної демократії» [6, с. 11].

Якщо космополітичну толерантність розуміти загалом як бачення світу, у якому народи та держави взаємно поважають одне одного, усвідомлюють й приймають множинність різноманіття заради спільного блага людства як цілого, на засадах інтересу до пізнання й освоєння інших культур, то потреба у задоволенні цього інтересу стає мотивацією пошуку загальнолюдських цінностей, що не відкидає й не заперечує різноманіття національних аргументацій та символічних визначень. Формуючись на високому рівні особистісного та культурного розвитку, космополітична толерантність стає особливим типом мислення, ідентичності притаманної людині, інтенсивно зануреної у глобалізаційні потоки, тобто моделлю, яка визначає поведінку й відповідно формат соціальних практик, у якому немає необхідності відмовлятися від власної індивідуальності й своєрідності, де превалює інтерес побажання глибокого пізнання та усвідомлення культури Іншого як відмінного і рівного. Космополітична толерантність – це відповідь на питання, як перетворити культурні відмінності на таке співзвуччя багатоманітності й національних культурних особливостей, яке стане підґрунтям для подальшого розв'язання інших пріоритетних завдань людського розвитку. І саме поняття "космополітичної толерантності" вказує на певні вектори, які мають місце у сучасних соціальних практиках, у яких відображено інтегруючий формат процесу глобалізації в результаті розширення комунікативного простору і учасників.

Сьогодні, в умовах системної кризи, яка охопила усі сфери людського існування, не існує іншої альтернативи для діалогу культур,

відповідно – ефективної стратегії державно-управлінської діяльності, ніж ціннісно орієнтоване насичення комунікативних практик, побудованих у дусі космополітичної толерантності. Отже, поняття "космополітична толерантність" вживатимемо як дескриптивне, що вказує на певні вектори, які мають місце у сучасних соціальних практиках, у яких відображено інтегруючий формат процесу глобалізації в результаті розширення комунікативного простору її учасників

У ціннісному різноманітті світу космополітична толерантність може стати умовою міжнародного діалогу, що будуватиметься на основі інтересу до культурної різноманітності й цінностей, що поділяються усіма. Відповідно доцільним є подальший міждисциплінарний дослідницький пошук, спрямований на розуміння, теоретичне й філософське осмислення суспільно-політичних процесів сучасності з урахуванням якісних змін у соціокультурній сфері.

ЛІТЕРАТУРА

1. Papastephanou Marianna. Thinking differently about cosmopolitanism : theory, eccentricity, and the globalized world (Interventions: education, philosophy & culture). London, New York : Taylor & Francis, 2012. 167 p.
2. Шевчук Н.А. Онтологічна значущість комунікативної взаємодії у процесі організації та репродукції соціальних подій. Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв: Наук. Журнал. – К.: Міленіум, 2011. - №1. – с. 50.
3. Культура толерантности: опыт дипломатии для решения совместных управленческих проблем : учеб. пособие / [Г. К. Ашин, Г. И. Волкова, В. С. Глаголев и др.] ; под. ред. И. Г. Тюлина. – М. : Моск. гос. ин-т междунар. отношений (Ун-т), 2004. – с. 49.
4. Бек У. Космополитическое мировоззрение / Ульрих Бек. – М.: Центр исслед. постиндустр. о-ва, 2008. – с. 94.
5. Guenno J.-M. The End of Nation / J.-M. Guenno // Космополис. – Альманах, 1997. – с. 115.

6. Archibugi D. Cosmopolitan Democracy / D. Archibugi. – New Review, 2000. – p. 11.

Łukasz Cholewiński

Uniwersytet Humanistyczno-Przyrodniczy
im. Jana Długosza w Częstochowie

WOJEWÓDZTWO PODOLSKIE A TWIERDZA W KAMIENCU PODOLSKIM. STAN BADAŃ NAD RELACJAMI SPOŁECZEŃSTWO- GARNIZON WOJSKOWY W LATACH 1775- 1793

Badania nad twierdzą w Kamieńcu Podolskim w okresie rządów Stanisława Augusta w ostatnich latach cieszą się zainteresowaniem historyków. Swoją wkład w ich rozwój wnieśli: Tadeusz Marian Nowak¹, Renata Król Mazur², Ryszard Mączyński³, Łukasz Cholewiński⁴, Adam Danilczyk⁵ oraz w kwestiach działań przeciwepidemicznych Tadeusz

¹ T. M. Nowak, *Fortyfikacje i artyleria Kamieńca Podolskiego w XVIII w.*, „SMHW” 1973, t. XIX, cz. 1, s. 139-186; tenże, *Fortyfikacje Kamieńca Podolskiego w XVIII wieku w świetle zabytków kartograficznych*, [w:] *Kartografia forteczna*, red. A. Tomczak, Warszawa 1991, s. 160.

² R. Król-Mazur, *Reformy miejskie w Kamieńcu Podolskim. Działalność Komisji Boni Ordinis i Komisji Porządkowych Cywilno-Wojskowych*, [w:] *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*, t. II, red. F. Kiryk, Kraków 2005, s. 160-187; też, *Miasto trzech nacji. Studia z dziejów Kamieńca Podolskiego w XVIII wieku*, Kraków 2008.

³ R. Mączyński, *Spór Hilarego Szpilowskiego ze Stanisławem Zawadzkiem o zasady sztuki architektonicznej przy wznoszeniu koszar w Kamieńcu Podolskim*, „Sztuka i Kultura”, 2014, t. II, s. 145-254.

⁴ Ł. Cholewiński, *Twierdza Kamieniec Podolski w latach 1788-1793*, [w:] *Twierdze osiemnastowiecznej Europy*, t. II, red. M. Trąbski, Częstochowa 2018, s. 219-258; tenże, *Garnizon Kamieńca Podolskiego w latach 1768- 1776 w świetle korespondencji komendanta gen. Jana de Witte*, [w:] tamże, s. 553-571; tenże, *Problematyka twierdz w obradach sejmowych w latach 1773-1786* [w:] *Twierdze osiemnastowiecznej Europy*, t. III, red. M. Trąbski, Częstochowa 2020, s. 195-211.

⁵ A. Danilczyk, *Twierdza Kamieniec Podolski w okresie konfederacji barskiej (1768-1772)*, [w:] *Twierdze....*, t. II..., s. 421-438.

Srogosz¹. Wciąż nie wyczerpali oni tematu badań zarówno nad garnizonem, stosunkami z miastem Kamieniec Podolski, sejmikiem podolskim oraz działającą w latach Sejmu Czteroletniego Komisją Cywilno-Wojskową Ziemi Kamienieckiej i powiatu czerwonogrodzkiego.

Podstawę do badań nad tematem stosunków garnizonu kamienieckiego z powyższymi instytucjami oraz mieszkańcami miasta stanowi kilka zespołów archiwalnych. Zbiór ksiąg miejskich Kamieńca Podolskiego przechowywany w Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym Ukrainy w Kijowie opracowała R. Król-Mazur². Cennych informacji dostarczają także zbiory z *Archiwum Młynowskiego Chodkiewiczów* i *Archiwum Sanguszków* z Archiwum Narodowego w Krakowie. Ważne źródło do przebadania relacji województwo-garnizon stanowi jedyna jak do tej pory odnaleziona księga Komisji Cywilno-Wojskowej Ziemi Kamienieckiej z 1792 r. znajdująca się w Bibliotece Polskiej Akademii Nauk w Kórniku³. Informacje dotyczące instrukcji poselskich uchwalanych na podolskim sejmiku przedsejmowym można odnaleźć w Lwowskiej Naukowej Bibliotece im. Wasyla Stefanyka. Zbiory archiwalne uzupełnia zbiór korespondencji komendanta twierdzy w Kamieńcu Podolskim generała majora Jana de Witte, wydany w 1868 r. przez Stanisława Krzyżanowskiego⁴.

W latach 1775-1792 dokonała się modernizacja armii koronnej. Początek reform przypada jeszcze na lata 1764-1768 kiedy to między innymi powołano Komisje Wojskowe Koronną i Litewską, które w istotny sposób ograniczyły władzę hetmanów nad wojskiem. Niestety trwająca w latach 1768-1772 konfederacja barska spowodowała, że proces

¹ T. Srogosz, *Dżuma ujarzmiona? Walka z czarną śmiercią za Stanisława Augusta*, Wrocław 1997; tenże, *Zaloga twierdzy Kamieniec Podolski wobec epidemii dżumy w okresie panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego*, [w:] *Twierdze osiemnastowiecznej Europy*, red. M. Trąbski, Oświęcim 2016, s. 56-67.

² R. Król-Mazur, *Reformy miejskie...*, s. 160-187; też, *Miasto trzech nacji...*, s. 137-159.

³ Według obecnego stanu wiedzy, jakim dysponuje autor niniejszego tekstu, księgi Komisji Cywilno-Wojskowej Ziemi Kamienieckiej i powiatu czerwonogrodzkiego przed II wojną światową znajdowały się w Archiwum Głównym Akt Dawnych, gdzie uległy zniszczeniu w 1944 roku, por. R. Król-Mazur, *Reformy miejskie...*, s. 181.

⁴ *Listy Jana de Witte generała majora wojsk koronnych (1777-1779)*, wyd. S. Krzyżanowski, Kraków 1868.

modernizacji armii koronnej rozpoczął się na dobre dopiero na sejmie rozbiorowym w latach 1773-1775 oraz kolejnym sejmie w 1776 r. Utworzony wówczas Departament Wojskowy Rady Nieustającej przejął obowiązki obu Komisji Wojskowych, a za tym także hetmanów. W jego mocy znalazły się sprawy karności i musztry, lecz komenda nad wojskiem mogła być sprawowana tylko i wyłącznie przez samą Radę, która na posiedzeniach przy pełnym składzie, miała decydować o ewentualnej dyslokacji wojska mającego liczyć wg etatu z 1775 r. 22 356 żołnierzy. W gestii Departamentu Wojskowego pozostawała też cała władza sądownicza dotycząca przestępstw popełnianych przez żołnierzy w czasie służby, jak i w sprawach między wojskowymi¹. Departament wzorem państw zachodniej Europy dążył do zwiększenia liczby piechoty, m.in. przez spieszenie regimentów dragonii, jednocześnie dążąc do zmniejszenia etatów w kawalerii narodowej. Opracował on także nową dyslokację. Armia Koronna podzielona została na trzy dywizje: Wielkopolską, Małopolską, Ukraińską i Podolską oraz dwa duże wydzielone garnizony: warszawski i kamieniecki. Pozwoliło to lepiej zarządzać jednostkami armii: regimentami piechoty i brygadami kawalerii narodowej².

Prawo z 1776 r. nadało królowi szerokie uprawnienia w sprawach wojskowych. Odzyskał on m.in. pełną kontrolę nad czterema regimentami Gwardii, a także sprawował całkowitą władzę nad mianowaniem i patentowaniem oficerów. Dla egzekucji swoich prerogatyw związanych z armią król utworzył Kancelarię Wojskową, na czele której stanął gen. mjr

¹ *Konstytucje sejmu 1776 roku.*, [w:] *Volumina Legum*, t. VIII, Petersburg 1860, s. 533-534, 539; M. Bąk, *Reformy wojska Rzeczypospolitej w latach 1775-1776. Część 2: Rok funkcjonowania i upadek nowego systemu władzy wojskowej*, [w:] *Studia nad staropolską sztuką wojenną*, t. III, pod red. Z. Hunderta, K. Żojdzia, J. J. Sowy, Oświęcim 2014, s. 161.

² *Etat wojska koronnego z 1776 roku*, Archiwum Główne Akt Dawnych [dalej AGAD], Tak zwana Metryka Litewska [dalej Tzw. ML] VII/76, s. [brak paginacji]; *Etat regimentów piechoty wojska koronnego z 1776 roku*, AGAD, Tzw. ML VII/76, s. [brak paginacji]; *Dyslokacja wojska koronnego z roku 1776*, AGAD, *Militaria z Jabłonny 37*, s. 2; E. Rostworowski, *Sprawa aukcji wojska na tle sytuacji politycznej przed sejmem czteroletnim*, Warszawa 1957, s. 55-56; M. Siciński, *Reorganizacja jazdy narodowej w pierwszych latach działalności Departamentu Wojskowego Rady Nieustającej 1775-1778 (utworzenie brygad kawalerii narodowej)*, „*Muzealnictwo Wojskowe*” 2005, t. VIII., s. 247-248; M. Bąk, dz. cyt., s. 163-165.

Jan Chrzyciel Komarzewski. Ilość raportów przesyłanych na ręce generała przez dowódców jednostek, jego odpowiedzi i rozkazów świadczy o dużym zaangażowaniu w proces reformy armii koronnej¹.

Kolejna reforma przeprowadzona została na Sejmie Czteroletnim. Zlikwidowano Departament Wojskowy Rady Nieustającej powołując w jej miejsce Komisję Wojskową Obojga Narodów. Sejm przyjął w 1788 r. ustawę o aukcji wojska do 100 000 żołnierzy, jednak problemy finansowe zmusiły posłów do uchwalenia tymczasowego etatu wynoszącego 60 000 żołnierzy. Piechota miała liczyć 21 862 żołnierzy, jazda – 20 497, a artyleria i inżynieria – 24513. Powiększono regimenty piechoty tworząc II bataliony, a także wzorem armii pruskiej wprowadzono pobór z danej jednostki administracyjnej do określonego przez Komisję Wojskową regimentu piechoty, gwardii lub artylerii. Starano się także utworzyć przy jednostkach kompanie strzeleckie. W brygadach kawalerii narodowej pozostawiono jednak zaciąg towarzyski, przez co zachowała charakter służby prestiżowej w której służyli żołnierze pochodzenia szlacheckiego. O zaopatrzenie żołnierzy zadbać miał nowo utworzony Komisarjat Wojskowy. W proces reform wprzęgnięto utworzone na sejmie Komisje Porządkowe Cywilno-Wojskowe, które otrzymały bardzo szeroki zakres kompetencji. Przekazano im w zarząd część spraw wojskowych takich jak: kwaterunek, pobór, zarządzanie magazynów i dostarczanie podwód. Postęp reform kontrolowali powołani przez sejm lustratorzy: pisarz polny koronny Kazimierz Rzewuski oraz gen. lejtn. Aleksander Mycielski. Intensywny program reformy armii przerwany został przez wybuch wojny z Rosją w 1792 r., a następnie II rozbiór Rzeczypospolitej².

¹ *Konstytucja o władzy króla nad wojskiem*, AGAD, MJ 38, s. 4-15; *Konstytucje sejmu 1776 r.*..., s. 534; M. Bąk, dz. cyt. s. 162.

² *Etat tymczasowy wystawienia 69 125 głów wojska w Koronie i w W. X. Lit w 1789 roku*, Biblioteka Książąt Czartoryskich 1706 IV, s. 11-29; ; *Volumina Legum*, t. IX, Kraków 1889, s. 114-115; K. Górski, *Historia jazdy polskiej*, Kraków 1894, s. 206-207; L. Ratajczyk, *Nieznane archiwum pisarza polnego Kazimierza Rzewuskiego*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1968, t. XIV, cz. II, s. 327-339; Tenże, *Wojsko i obronność Rzeczypospolitej 1788-1792*, Warszawa 1974, s. 19-20, 65-66, 72-73; J. Wielhorski, *Szable w dłoń Szable w dłoń. Przyczynki do rodowodów koronnej jazdy polskiego autoramentu, zaczem jazdy narodowej konnej jej O. de B., ciągłość oddziałowa, filiacje, nazewnictwo*,

Pomimo postępu w dziedzinie sztuki fortyfikacyjnej oraz oblężniczej jaki nastąpił w XVIII w. Kamieniec Podolski pozostawał najważniejszą twierdzą Rzeczypospolitej. Jednak pomimo prowadzonych w przeciągu całego stulecia prac remontowych, twierdza nieustannie potrzebowała renowacji i unowocześnienia, które dostosowałyby ją do poziomu ówczesnych nowoczesnych europejskich twierdz. Taką próbę podjęto podczas Sejmu Czteroletniego opracowując plan rozbudowy, zakładający m.in. budowę dwóch cytadel chroniących Zamki Dolny i Górny jak i samo miasto¹. Planów nie udało się zrealizować z braku dużych środków finansowych i wojny z Rosją w 1792 r.

Środki na utrzymanie fortecy przekazywał od wstąpienia na tron w 1764 r. król Stanisław August. Docenić należy także zabiegi na rzecz renowacji fortyfikacji generała artylerii koronnej Alojzego Fryderyka Brühla i komendantów twierdzy gen. Jana de Witte i gen. Józefa Orłowskiego².

Samo miasto Kamieniec pełniło ważną rolę w życiu politycznym społecznym, gospodarczym i kulturalnym województwa podolskiego. Przewagę wśród mieszkańców posiadali Polacy, Rusini i Ormianie, tworząc odrębny samorząd: polsko-ruski i ormiański. Jednak na jego codzienne funkcjonowanie olbrzymi wpływ miała twierdza i jej komendanci. Zwiększenie ich kompetencji w XVIII w. doprowadziło do sytuacji, że stali się oni jednocześnie dowódcami garnizonu i „naczelnikami miasta”. Spowodowało to poważne nadużycia prawno-finansowe kosztem interesów

numeracja, dowódcy i przydziały do W. J. wyższego szczebla 1773-1794, Melocheville - Tarnowskie Góry 1991, s. 25-26; T. Srogosz, Problemy sanitarno-zdrowotne w działalności administracji Rzeczypospolitej w okresie stanisławowskim, Łódź 1993, s. 288; T. Rawski, Wojsko Rzeczypospolitej Obojga Narodów 1788-1789 (początek aukcji w trakcie Sejmu Czteroletniego), [w:] Czyn zbrojny w dziejach narodu polskiego, red. P. Matusak, M. Plewczyński, M. Wagner, Siedlce 2004, s. 97-100; J. Gordziejew, Komisje porządkowe cywilno-wojskowe w Wielkim Księstwie Litewskim w okresie Sejmu Czteroletniego, Kraków 2010, s. 23-24.

¹ Więcej na ten temat zob. Ł. Cholewiński, *Twierdza Kamieniec...*, s. 222-232.

² T. M. Nowak, *Fortyfikacje Kamieńca...*, s. 161; Ł. Cholewiński, *Twierdza Kamieniec...*, s. 221.

mieszczan i magistratu¹. W latach 1768-1785 funkcję tę sprawował gen. lejtn. Jan de Witte, następnie w latach 1785-1789 jego syn Józef Zefiryń de Witte. Kolejnym komendantem został w październiku 1789 r. gen. mjr Józef Orłowski. Jako zwolennik Ustawy Rządowej z 3 maja 1791 r. musiał oddać komendę stronnikowi władzy targowickiej, stąd opuścił Kamieniec w styczniu 1793 r. Ostatnim komendantem kamienieckiej twierdzy został 28 marca 1793 r. został brygadier Antoni Złotnicki, który 2 maja 1793 r. przekazał twierdzę Rosjanom².

Relacje między miastem i garnizonem uzależnione były od polityki każdorazowego komendanta twierdzy, a przede wszystkim od jego osobowości. Stanisław August, oddając w 1785 r. gen. Józefowi de Witte komendę nad Kamieńcem, radził mu, aby szukał porozumienia z obywatelami, lekko się z nimi obchodził i żył w harmonii zarówno z mieszczanami, żołnierzami, jak i najbliższymi sąsiadami³. Kilka lat później w 1791 r. posłowie Sejmu Czteroletniego instruowali gen. J. Orłowskiego, iż powinien on starać się o zachowanie dobrych kontaktów z mieszkańcami „gdyż darząc się nawzajem zaufaniem i przyjaźnią, jedni i drudzy będą mogli czerpać wzajemne korzyści”⁴.

Komendanci twierdzy mogli prowadzić w miarę dostatnie życie. Zwłaszcza gen. Józef de Witte uchodził za osobę majątną. Świadczy o tym chociażby fakt, że 1786 r. zadłużone miasto, przyciśnięte procesem o zwrot zaciągniętego wcześniej długu, zwróciło się do niego o pożyczkę na sumę 4000 zł. Komendant od magistratu ormiańskiego kupił w 1786 r. zrujnowaną kamienicę zwaną Demenezowską, usytuowaną między domem komendanta, a Ratuszem Ormiańskim, a w 1788 r. kupił za sumę 200 zł grunt wraz ze stojącym na nim domkiem od sióstr Zofii Kowalskiej i Heleny Chankiewiczowej. Z pisma przedłożonego w tymże roku sejmującym stanom przez

¹ R. Król-Mazur, *Miasto trzech nacji...*, s. 13-14.

² Więcej na temat okoliczności przekazania przez bryg. A. Złotnickiego twierdzy Rosjanom zob. Ł. Cholewiński, *Twierdza Kamieniec...*, s. 248-249.

³ Stanisław August do Józefa de Witte, 30 XII 1785, Biblioteka Polskiej Akademii Nauk i Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie (dalej PANiPAU) 2680, t. I, k. 19; R. Król-Mazur, *Miasto trzech nacji...*, s. 46.

⁴ *Przełożenie potrzeby wyznaczenia pensji terażniejszemu komendantowi Kamieńca Podolskiego*, BCz 45578/III, k. 1.

kamienieckich dominikanów dowiadujemy się, że Józefowi udało się skupić kilkadziesiąt domów w jarze rzeki Smotrycz, na których miejscu pobudował rezydencje, oficyny, stajnie, ogrody, sadzawki (były to tzw. ogrody Wittego)¹.

Jak wynika z laudum sejmiku podolskiego z 1790 r., kolejny komendant gen. J. Orłowski nie dysponował tak okazałym majątkiem jak jego poprzednik. Szlachta podolska na sejmiku przedsejmowym zobowiązała bowiem posłów na sejm: regenta kancelarii wielkiej koronnej Benedykta Grabińskiego, chorążego czerwonogrodzkiego Antoniego Polikarpa Złotnickiego i oboźnego polnego koronnego Ignacego Witosławskiego, aby postarali się o zwiększenie żołdu komendanta poprzez dodanie stałego dodatku do pensji i zapisanie tej formy wynagrodzenia na stałe w etacie armii koronnej. Szlachta zwracała uwagę, że gen. J. Orłowski mimo chęci służby na rzecz twierdzy i garnizonu z trudem mógł się utrzymać. Do tego nie posiadał domu w Kamieńcu². Sam komendant starał się wpłynąć na sejmujących, grożąc w liście do posła trockiego Michała Zaleskiego porzuceniem komendy, jeżeli sejm nie wyznaczy mu culagu, dodatkowych środków na utrzymanie twierdzy oraz nie zakupi domu. Sprawa istotnie trafiła pod obrady sejmu, podniesiona przez posła podolskiego B. Grabińskiego 2 maja 1791 r. Sejm przychylił się do próśb i uznał sumę 12 000 złp za dodatek do pensji. Od tej pory generał powinien otrzymywać żołd generała majora w kwocie 12 000 złp plus dodatek takiej samej wysokości. Oprócz tego przysługiwała mu jeszcze gaża z racji pełnienia funkcji komendanta wynosząca 6000 złp³.

Szlachta gromadząca się na obradach sejmiku podolskiego starała się współpracować z kolejnymi komendantami twierdzy. I tak np. w 1778 r. sejmik przekazał środki na zakup leguminy do magazynu⁴. Jednocześnie nałożył na gen. Jana de Witte obowiązek zakupu drewna przeznaczonego do

¹ R. Król-Mazur, *Miasto trzech nacji...*, s. 146-147.

² *Laudum sejmikowe województwa podolskiego z 1790 r.*, Lwowska Naukowa Biblioteka, Zbiór Aleksandra Czołowskiego, f. 141/1616, s. 23.

³ *Przełożenie potrzeby...*, BCz. 45578/III, k. 1; Ł. Cholewiński, *Twierdza Kamieniec...*, s. 233-234.

⁴ *Listy Jana de Witte...*, s. 193.

umocnienia fortyfikacji o czym będzie jeszcze mowa w dalszej części tekstu¹.

Jednocześnie zabiegi o środki na twierdzę i garnizon w Kamieńcu przed sejmem w 1778 r. podjął gen. Jan de Witte, upominając się o zwiększenie liczby żołnierzy i środków na jej renowację. Argumentował, że w sytuacji gdy wojska rosyjskie stacjonowały w Rzeczypospolitej, to w razie wybuchu kolejnej wojny rosyjsko-tureckiej, mogły podejmować próby zajęcia twierdzy². Generał uważał też, że samo województwo podolskie przez swoich posłów powinno zadbać o interesy twierdzy, o czym pisał w liście do płk. Erazma Komorowskiego „znasz wielmożny pan Dbr. dobrze ordynanse, czy mogę ja się wdawać w zakazy zwierzchności nademną tudzież i rosyjskiego usiłowania czego umyślnie pilnują [...] i teraz nawet świeże poczty porostawiali ale jednak spodziewam ja się, że jeżeli nie przed sejmem, to zapewne w czasie sejmu przyjdzie insza dyspozycya, do której mocno przyłożyłem się, aleby należało prześwietnemu województwu lepiej dbać o siebie, ile właśnie czas sejmowy”³.

Trudno określić, na ile gen. J. de Witte miał wpływ na sejmik podolski, który w instrukcji na sejm apelował o pomoc finansową dla twierdzy w Kamieńcu Podolskim. Jednocześnie szlachta z województwa podolskiego zgadzała się na uchwalenie przez sejm podwyższenia podatków, zastrzegając, że obywatele województwa powinni być z nich zwolnieni ze względu na ponoszone koszty prac przy fortecy⁴.

¹ Tamże, s. 193.

² Tamże, 83-84, 180; Ł. Cholewiński, *Problematyka twierdz...*, s. 199. Rosja i Turcja toczyły ze sobą wojnę w latach 1768-1774. Obie strony, zmęczone przeciągającym się konfliktem, w lipcu 1774 zawarły pokój w Küczük Kajnardży. Przegrana Turcja oddawała Rosji tereny między Bohem, a Dniestrem oraz Kercz i Jenikale na Krymie. Generał J. de Witte i jego syn płk J. Z. de Witte przebywali w czasie wojny na terenach toczących się walk. Pułkownik J. Z. de Witte był również obecny w Fokszanach, gdzie toczyły się w 1772 r. zakończone fiaskiem rozmowy pokojowe. Więcej na ten temat zob. tenże, *Relacje gen. Jana de Witte z pobytów w Turcji w czasie wojny rosyjsko-tureckiej (1768-1774)*, [w:] *Przekaz informacji o wojnie i na wojnie. Z dziejów wojskowości polskiej i powszechnej*, red. A. Niewiński, Oświęcim 2019, s. 147-163.

³ *Listy Jana de Witte...*, s. 199-200.

⁴ W. Filipczak, *Sejm 1778 roku*, Warszawa 2000, s. 26-27. Pomimo zabiegów komendanta, problem twierdzy kamienieckiej w czasie obrad sejmowych pojawił się tylko okazjonalnie.

Szczególnie w okresie Sejmu Czteroletniego da się zauważyć zwiększone zainteresowanie szlachty podolskiej stanem twierdzy kamienieckiej. W laudum sejmiku podolskiego w 1790 r. zwracała ona uwagę na zrujnowaną mocno twierdzę w Kamieńcu. Stąd wybrani na sejm posłowie z województwa podolskiego mieli postarać się o uchwalenie przez sejmujących środków na restaurację fortecy. Mieli oni także doprowadzić do wyznaczenia przez sejm rocznej sumy przeznaczonej na arsenał i magazyn. W instrukcji nakazano posłom poczynienie starań aby w garnizonie na stałe opłacani byli regimentsfelczer i chirurg batalionowy. Szlachta skarżyła się także na wybieranie w bramach od wjeżdżających do Kamieńca drewna, siana i innych dóbr na potrzeby wart i hauptwachu. Stąd posłowie mieli postarać się o zakaz takich praktyk i wyznaczenie funduszu na zakup powyższych dóbr¹.

Jak zaznaczono na wstępie komenda kamieniecka podejmowała działania zmierzające do neutralizowania zagrożenia epidemicznego. Generał J. de Witte aby ochronić przed zagrożeniem zarówno garnizon jak i mieszkańców wystawiał na granicy wspólnie z chorągwiami z brygad kawalerii narodowej Dywizji Ukraińskiej i Podolskiej kordony sanitarne. Jednocześnie starał się realnie oceniać istniejące zagrożenie, czego świadectwem jest jego korespondencja z 1779 r. „gdy u nas jakoweś choróbska przymarzają ludzi, a przecież nie okazuje się powietrze, a to częstokroć albo nazbyt rozumni ludzie, albo nazbyt głupi [...] lubią niepotrzebnie trwożyć”. Mimo to nie bagatelizował zagrożenia podejmując wyżej opisane działania².

Kolejna fala zachorowań na dżumę miała miejsce od 16 września 1780 r. do 13 lutego 1781 r. Po raz kolejny sprawne działania komendanta i

Nie uchwalono także w tym temacie żadnej konstytucji. Wygłaszający sprawozdanie z kontroli Departamentu Wojskowego marszałek nadworny litewski Władysław Gurowski przedstawił „żądania od Wojska Obojga czyli postulaty Departamentu Wojskowego pod adresem sejmu. Wśród siedmiu propozycji znalazł się punkt dotyczący napraw w fortecy kamienieckiej „ażeby skutkiem samym był na to obmyślony fundusz”. Zob. Ł. Cholewiński, *Problematyka twierdz...*, s. 200.

¹ *Laudum sejmikowe...*, LNB ZACz f. 141/1616, s. 24.

² *Listy Jana de Witte...*, s. 220; T. Srogosz, *Dżuma ujarzmiona...*, s. 73-75; tenże, *Załoga twierdzy...*, s. 61-62.

Rady Nieustającej i jej pełnomocnika Antoniego Dzieduszyckiego doprowadziły do zatrzymania rozprzestrzeniania się zachorowań w pasie granicznym. Generał J. de Witte na przejściach granicznych przez Dniestr i w rejonie Wołoczysk nakazał wystawić 40 bud co 500 kroków w których ulokował żołnierzy i chłopów, którzy mieli zatrzymywać przekraczających granicę. Nakazał także wydać z magazynów wojskowych żywność dla ludności objętej epidemią dżumy i wysłał do Wołoczysk felczera, który jednak nie posiadał ze sobą środków medycznych. Z powodu braku środków felczer wysłany został więc przez komendanta do miejscowego ekonomy, od którego miał otrzymać środki. Mieszkańcy czując troskę generała J. de Witte dość chętnie podejmowali wspólnie z żołnierzami warty w budach. Kolejna fala epidemii wybuchła w 1783 r. jednak sprawne działania władz państwowych spowodowały, że komendant nie musiał angażować się w pomoc mieszkańcom¹.

Mieszkańcy województwa podolskiego musieli ponosić ciężary związane z utrzymaniem twierdzy w Kamieńcu Podolskim. Tak było ze wspomnianą wyżej sprawą pozyskania drewna do fortyfikowania twierdzy. W związku z groźbą wojny między Austrią, a Prusami oraz stałego zagrożenia konfliktu rosyjsko tureckiego gen. J. de Witte mając polecenie sejmiku i nakaz Departamentu Wojskowego aby samodzielnie pozyskał drewno do umocnienia fortyfikacji przystąpił do działania. Zwracał się do mieszkańców województwa podolskiego o przysłanie do twierdzy 4500 sztuk drewna dębowego i chrustu ze starostwa latyczowskiego oraz kół i podwód do zwiezienia powyższych dóbr. Z najbliższej okolicy prosił o przysłanie przez władze rzemieślników i pomocników do naprawy wałów, osadzenia palisad i pomostów pod działa. Potrzebował także ludzi do wybudowania magazynu, ponieważ zboże przechowywane w miejskich kościołach i piwnicach psuło się. Sprowadzeniem materiałów miał się zająć mjr Jakub Dahlke z Regimentu Buławy Polnej Koronnej. Otrzymał on komendanta rozkaz aby „gwałtowności żadnej, albo niedyskrecji jakowej nigdzie nie popełnili, utrzymując żołnierzy pod komendą mianych w należytej skromności”. Miał on unikać nieporozumień z właścicielami

¹ T. Srogosz, *Dżuma ujarzmiona...*, s. 75; tenże, *Zaloga twierdzy...*, s. 62.

majątków, oraz pilnować aby jego podkomendnie nie uciskali mieszkańców. W sytuacjach gdzie właściciele po cenie zaproponowanej przez oficera nie chcieliby sprzedać drewna, wówczas mógł on się targować. Gen. J. de Witte liczył także na przychyłność ks. Stanisława Szczęsnego Potockiego „wyglądam tylko od JO. Księcia JMCi wojewody ruskiego dyspozycyi do swych komisarzów w dobrach podolskich, a pewnikiem z tego przykładu nikt z JPanów obywatelów nie odmówi”¹.

Ściąganie drewna mogły utrudnić komendy rosyjskie, stąd komendant ponaglał majora, aby ten sprawnie przesyłał towar do twierdzy. W marcu 1778 r. gen. J. de

Witte dysponował już kilkuset sztukami drewna, nadal jednak jego zdaniem w niewielkim stopniu pokrywało to potrzeby remontowe².

Właściciele dóbr niechętnie dostarczali drewno. Marszałek nadworny koronny Franciszek Rzewuski złożył na ręce Stanisława Augusta skargę, że komenda kamieniecka wycinała mu las „i jeszcze więcej wycinać zamyśla”. Król starał się zbijać oskarżenia Rzewuskiego, ten jednak pełniąc ważną polityczną rolę na dworze królewskim mógł wpływać na otoczenie królewskie³. Zdesperowany gen. J. de Witte prosił gen. J. Komarzewskiego szefa Kancelarii Wojskowej Króla, aby ten sam przyjechał na Podole i ocenił jaki jest stan lasów i ile z nich można pozyskać drewna. Przygotowany opis planował komendant przekazać królowi⁴. W liście do F. Rzewuskiego tłumaczył, że obowiązek nałożył na niego sejmik i władze, a komenda nie pozyskiwała drewna więcej niż potrzebowała⁵. Również inni magnaci byli niechętni, aby wspomagać twierdzę. Wspomniany wyżej ks. St. Szczęsny Potocki na którego przychyłność liczył kamieniecki komendant, przesłał zamiast podwód i drewna tylko 2000 florenów⁶. Generał J. de Witte bronił natomiast drobnych właścicieli, często

¹ *Listy Jana de Witte...*, s. 68-70. 78.

² Tamże, s. 88-89.

³ Więcej na temat politycznej działalności Franciszka Rzewuskiego zob. J. Michalski, *Rzewuski Franciszek*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXIV, Warszawa 1993, s. 101-106.

⁴ *Listy Jana de Witte...*, s. 133-134.

⁵ Tamże, s. 135-136.

⁶ Tamże, s. 89.

borykających się z problemami finansowymi „cóż tedy z tem czynić, że Zalewscy, Leśniewiczowie, Laskowcy etc. nie mają i pręta, a ci co darów nie odbiegają kochających ojczyznę, nie należy pokrzywdzać, aby darowiznę nie przyjmować¹.

Mieszkańcy Podola pomagali także w sypaniu baterii i zwożeniu darni. Generał J. de Witte proponował aby z każdego domu wysyłać na dwa dni w roku jedną osobę do prac fortecznych. Miało to przyspieszyć i ułatwić prowadzone roboty. Proponował także aby mieszkańcy województwa braclawskiego i kijowskiego płacili po 2 złp od komina na utrzymanie twierdzy².

Szczególnie wobec wybuchu wojny z Rosją w 1792 r. pilne stało się dostarczenie przez obywateli województwa materiałów do umocnienia twierdzy. Zgodnie z rozkazem gen. J. Orłowskiego Komisja Cywilno-Wojskowa Ziemi Kamienieckiej nakazała aby w razie zagrożenia twierdzy, obywatele dostarczyli podwoły do zwożenia darni i ziemi, które służyć miały umocnieniu fortyfikacji. Wspólnota chasydzkich Żydów miała dostarczyć 26 maja 1792 r. do twierdzy 30 podwód, a przedmieście kamienieckie 20 podwód. Podolskie wsie znajdujące się w pobliżu fortecy miały 29 maja dostarczyć 100 podwód. Za wszystkie wozy z darnią i ziemią miano zapłacić albo w najbliższym czasie, albo dopiero w kolejnym roku³.

Generał J. Orłowski zażądał również od Komisji Cywilno-Wojskowej dostarczenia przez mieszkańców do twierdzy: 12 kłód lipowych, 15 jesionowych i 15 brzozowych. Wszystkie miały mieć długość 6-7 łokci „grubych zaś ile można”. Stąd Komisja nakazała z lasów wsi Kniaźpol przygotowanie powyższych kłód na 42 wozach dostarczonych z okolicznych wsi. Jednocześnie zobowiązała komendę do zapłaty za dostarczony towar⁴.

¹ Tamże, s. 103.

² Tamże, s. 205.

³ *Pismo Komisji Cywilno-Wojskowej Ziemi Kamienieckiej i powiatu czerwonogrodzkiego z dnia 24 maja 1792 roku*, BK 1144, s. 9-9v.

⁴ *Pismo Komisji Cywilno-Wojskowej Zemi Kamienieckiej i powiatu czerwonogrodzkiego z 26 maja 1792 roku*, tamże, s. 10.

Mieszkańcy województwa dostarczali do magazynu również zboże, niestety informacja pochodzi dopiero z 1792 r. W dniu 10 kwietnia Komisja Cywilno-Wojskowa Ziemi Kamienieckiej odebrała ordynans od Komisji Wojskowej z informacją, że zsyпка zbożowa nie została wykonana w 1790 r. i 1791 r. do końca i nie odebrano zboża od mieszkańców do magazynów wojskowych. Stąd nakazano aby nadal trzymali oni zboże. Żyto miało zostać zmielone na mąkę i odesłane do magazynu w terminie wyznaczonym przez Komisję Wojskową. Owies, ze względu na zbliżającą się wojnę miał pozostać nie zmielony¹.

Szczególnym rodzajem posługi było wspieranie garnizonu twierdzy w czasie wojny. Taka sytuacja miała miejsce w 1792 r., po wybuchu konfliktu z Rosją. W dniu 23 maja 1792 r. Komisja Cywilno-Wojskowa Ziemi Kamienieckiej zobowiązała mieszkańców, aby Ci „co by tylko gdzie się gdzie się wydarzyć mogło widzieć, lub widzieć pewnego, a krajowi szkodliwego czyli to ze strony własnych mieszkańców kraju, czyli to ze strony nieprzyjacielskiej, aby o tym wszystkich jak najrychlej komisję i komendę uwiadamiłi”².

Mieszkańcy wschodnich województw Rzeczypospolitej mieli również wesprzeć garnizony wystawiając dla zapewnienia spokoju wewnętrznego warty w miejscowościach. Miały one powstrzymać ucieczki chłopów za granicę, oraz zabiegać wystąpieniom hajdamackim³. Stanisław August wydał rozkaz aby komendanci czuwali nad tworzeniem milicji i uzbrajaniem ich. Gdyby ktoś tworzył prywatne milicje i nie chciał ich podporządkować komendantom w tej sytuacji ci mieli jej odbierać broń i moderunek płacąc za niego. Gdyby nie mogli się porozumieć z właścicielami majątków co do ceny broni i moderunku, wówczas takową miała ustalić miejscowa komisja cywilno-wojskowa⁴.

Aby odciążyć komendę Komisja Cywilno-Wojskowa Ziemi Kamienieckiej mając informacje, że grupy „hultajów” napadały na

¹ Pismo Komisji Cywilno-Wojskowej Ziemi Kamienieckiej i powiatu czerwonogrodzkiego z dnia 21 kwietnia 1792 r. , tamże, s. 9.

² Pismo Komisji Cywilno-Wojskowej Zemi Kamienieckiej i powiatu czerwonogrodzkiego z 23 maja 1792 roku, BK tamże, s. 9v.

³ Tamże, s. 9v-10.

⁴ Ordynans Stanisława Augusta z 15 maja 1792 roku, BK 1144, s. 11v.

podróżnych jadących przez leśne dukty, zobowiązywała ludzi dworskich oraz okoliczną szlachtę do obrony i ujmowania i odstawiania do hauptwachu czyli aresztu przestępców¹.

Mieszkańcy Kamieńca Podolskiego również musieli świadczyć usługi na rzecz twierdzy. Jednym z ich obowiązków było przekazywanie zboża do magazynu kamienieckiego. Z zachowanej z 1778 r. informacji wynika, że były z tym duże problemy „strasznie nam teraz to województwo zdziżało, które przedtem dzieciuro tyle świadczyło, a nigdy ani publico, ani nam nie wymawiało” pisał rozżalony komendant².

Czasami jednak i mieszczenie mogli skorzystać z żywności oddawanej do magazynu. I tak np. w 1784 r. dostarczona przez województwo słonina dostała się mieszczanom, w zamian za wpłacenie pieniędzy stanowiących jej równowartość³.

Do obowiązków mieszczan kamienieckich należało podobnie jak mieszkańców województwa wykonywanie prac na rzecz twierdzy. Z racji, że mieszkali w bezpośrednim jej sąsiedztwie ponosili główny ciężar utrzymania i napraw fortyfikacji miejskich. Do ich obowiązków należało: stawianie oraz naprawianie mostów i kładek przez rzekę Smotrycz, reparacje wrót i kłódek w bramach miejskich, budowa i naprawa kordegard⁴ oraz hauptwachu (z obowiązkiem wstawiania powybijanych przez pijanych żołnierzy okien i pieców)⁵.

Mieszczanie wielokrotnie skarżyli się na to, że byli zmuszani do ponoszenia kosztów ciągłych reperacji obwarowań. Innego zdania był gen. J. de Witte, który zauważał, że mieszkańcy powinni dbać o stan bezpieczeństwa swojego miasta. Stąd np. w 1778 r. proponował aby kasa fortyfikacyjna zmniejszyła miastu ustaloną kwotę przeznaczoną na hauptwach, a ze środków kasy wystawiła most. Jego zdaniem to miasto powinno wpływać na okoliczne majątki, aby te regularnie opłacały

¹ *Pismo Komisji Cywilno-Wojskowej Zemi Kamienieckiej i powiatu czerwonogrodzkiego z 4 lipca 1792 roku*, tamże, s. 12.

² *Listy Jana de Witte...*, s. 209.

³ *Respons magistratu miasta Kamieńca Podolskiego dla Józefa de Witte*, 22 V 1784, BCz 1178 (bez paginacji); R. Król-Mazur, *Miasto trzech nacji...*, s. 46.

⁴ Kordegarda była budynkiem wartowni, często stojącym przy bramach miejskich i hauptwachu.

⁵ R. Król-Mazur, *Miasto trzech nacji...*, s. 46.

kominowe przeznaczone na potrzeby twierdzy, a nie prosić o to komendanta „a komendant niechaj nie zatrudnia się sklepieniem pieców w kordegardach i poprawą miejskich mostów”¹.

Narastający konflikt sprawił, że w 1783 r. polski magistrat Kamieńca Podolskiego złożył do Departamentu Wojskowego zażalenie na garnizon i komendanta, że miasto zmuszane jest do ponoszenia kosztów napraw kordegard, mostów, hauptwachu. Wywołało to zdziwienie gen. J. de Witte, który bronił się, że są to obowiązki które powinno wykonywać miasto „jak dobrze wiadomym już w całej Europie gdzie garnizon stoi miasto obligowane”. Jego zdaniem sami mieszkańcy w sytuacji zagrożenia powinni stawiać do obrony i dbać o umocnienia miasta. Twierdził, że po odzyskaniu miasta i twierdzy z rąk tureckich w 1699 r. po to nałożono ten obowiązek na miasto ponieważ posiadało ono folwarki, grunty i wsie z których środki mogły iść na utrzymanie twierdzy i budynków takich jak hauptwach. Budynek aresztu w 1778 r. był w tak złym stanie technicznym, że groził zawaleniem, miasto zdecydowało się więc wybudować nowy. Nie udało się ustalić kiedy zakończono budowę, jednak w 1783 r. nie był on jeszcze ukończony. Wobec potrzeby stałej renowacji mostów w 1783 r. komendant pożyczył miastu belki dębowe, które miasto miało odkupić i za zgodą Departamentu Wojskowego przeznaczyć na budowę nowego mostu nad Smotryczem².

Konfliktów jakie rodziły się na linii komendant-miasto przez kolejne lata nie udało się rozładować, pomimo prośb komendy kierowanych do obu magistratów. Jak informuje *Rekwizycja do szlachetnego magistratu miasta Kamieńca 1792 roku* dowództwo garnizonu jako główne obowiązki mieszczan wymieniało: czyszczenie kominów bramach gdzie żołnierze trzymali warty, lazaretach, hauptwachu, jednak mieszkańcy nie chcieli służyć pomocą. W piśmie ubolewano również nad tym, że żołnierze musieli samodzielnie i na koszt kasy fortecznej naprawiać kordegardy w których zdrowi żołnierze znajdowali w okresie jesienno-zimowym schronienie. Wojskowi samodzielnie musieli także wystawić most zwodzony do

¹ *General Jan de Witte do gen. Jana Komarzewskiego 29 marca 1783 roku*, Archiwum Narodowe w Krakowie [dalej ANK] Archiwum Młynowskie Chodkiewiczów [dalej AMCh] 1129, k. 130-130v.

² *Kopia listu pisanego do Jw. generała Artylerii d. 18 januarii 1783 Anno*, tamże, k. 133-133v.

Górnego Zamku, naprawić uszkodzenia w Bramie Ruskiej, reperować klucze i kłódki do bram¹. Stąd komenda zwracała się z pytaniem do władz miejskich „zapytuje się komenda szlchetnego magistratu miasta Kamieńca, czy te wszystkie wydatki na reparację do miasta należąca powrócone będą i czyli reparacja polskiego mostu, która jest pilna miasto na siebie bierze, czyli też komenda ma się kontynuować z wymówieniem lubo zawsze, że ten koszt jej będzie od miast powrócony”². Konflikt utrzymał się do wejścia Rosjan do twierdzy w 1793 r.

Kolejny problem stanowiła kwestia zakwaterowania żołnierzy. Brak koszar i tym samym poszukiwanie kwater w mieście dla żołnierzy stanowiło problem nie tylko samego generała, ale i władz wojskowych Rzeczypospolitej. Generał artylerii koronnej Alojzy Fryderyk Brühl któremu podlegała twierdza kamieniecka w liście do gen. J. Komarzewskiego 28 lipca 1778 roku, pisał „Skoro nieprzyjaciel, niebędący niedołągą, zapragnie Kamieńca, będzie go miał w ciągu pięciu do sześciu dni. [...] Dzisiaj może się Kamieniec obronić chyba przeciwko konfederatom, Kozakom, Tatarom i innym wojskom tego gatunku, a wówczas co najwyżej 1800–2000 ludzi mogłoby znaleźć w nim schronienie. Większa liczba nabawiłaby komendanta kłopotu, nie ma ich nawet gdzie pomieścić, a ci co tam mieszkają mają gorsze kwatery niż u mnie psy. Ani łóżka, ani okrycia, ani nawet słomy, tak że aż litość bierze”³.

Sytuacja zmieniła się po podróży Stanisława Augusta na Podole. Król osobiście zainicjował działania zmierzające do powstania w Kamieńcu Podolskim koszar. Jego zabiegi przyniosły efekt, gdyż w 1782 r. pod kierunkiem autora planu kamienieckich koszar inż. Stanisława Zawadzkiego rozpoczęto ich wnoszenie „dnia 4 sierpnia [1782 r.] Jegomość Pan generał Witte, komendant fortecy tutejszej, przy zwykłych ceremoniach założył węgielny kamień koszar, które za dyspozycją Rady Nieustającej Departament Wojskowy wystawić kazał w tutejszym mieście, na umieszczenie garnizonowego żołnierza i oswobodzenie od kwaterunku

¹ *Rekwizycja do szlchetnego magistratu miasta Kamieńca anno 1792*, ANK, Archiwum Podhoreckie Sanguszków III [dalej Podh.] VII 1/56, k. 56; Renata Król-Mazur, *Miasto trzech nacji...*, s. 46. Ł. Cholewiński, *Twierdza Kamieniec...*, s. 238.

² *Rekwizycja do szlchetnego magistratu...*, ANK., Podh VII 1/56, k. 56.

³ K. Kantecki, *Szkice i opowiadania*, Poznań 1883, s. 43-44.

mieszczan. Ta uroczystość odprawiła się przy okazywaniu radości powszechnej tak żołnierstwa, jak obywatelów i wykrzykiwaniu wesołym najlepszym życzeń Dobremu Królowi, za którego usilnym staraniem przychodzi tandem do skutku to dawno żądane dzieło”¹.

Niestety nie od razu mieszczenie mogli zostać uwolnieni od kwaterowania żołnierzy. Prace budowlane trwały do 1787 r. i dopiero wówczas można było przenieść wojskowych do nowego budynku. Gmach, którego pozostałości można oglądać do dnia dzisiejszego, stanął w południowo-zachodniej rzedziej zabudowanej części miasta, blisko Smotrycza częściowo już na uskoku skarpy².

Przeniesienie żołnierzy do koszar spowodowało, że w 1789 r. do wojskowych w Kamieńcu Podolskim należało już tylko 26 posiadłości (12 dworków, 5 domów, 1 pałac należący do Józefa de Witte, 2 folwarki, 1 sklepik, 5 chat). Powyższe dane podał spis sporządzony na zlecenie Komisji Boni Ordinis przez burgrabiego grodzkiego kamienieckiego Jana Czarkowskiego. Sami mieszczenie w tym samym roku podali sejmowi identyczną liczbę 26 dworków oficerskich i żołnierskich³.

Niemniej nadal część żołnierzy (poza posiadającymi własne majątki w mieście), pozostawała na prywatnych kwaterach, na utrzymanie których skarżyli się mieszczenie „mieszczanin kamieniecki daje stancję żołnierzowi ustawicznie ją reparuje, opala tegoż, dymowe płaci”. Każdy żołnierz otrzymywał również wóz drewna na miesiąc „kupić mógł [wóz drewna] dawniej za złotych 2 lub 3, dziś przez zaparcie lasów najmizerniejszej fury za złotych sześć lub siedem ledwo dostać można”. Stąd mieszczenie prosili aby w wyznaczonych przez sejm lasach mogli mieć prawo do wolnej wycinki drzew na potrzeby opału dla żołnierzy⁴.

¹ Informacja z Kamieńca Podolskiego, „Gazeta Warszawska”, 1782, nr 74, s. 1-2.

² Więcej na temat budowy koszar zob. R. Mączyński, *Spór Hilarego Szpilowskiego ze Stanisławem Zawadzkim o zasady sztuki architektonicznej przy wznoszeniu koszar w Kamieńcu Podolskim*, „Sztuka i Kultura”, 2014, t. II, s. 145-254.

³ R. Król-Mazur..., *Miasto trzech nacji...*, s. 146.

⁴ *Prośba z przełożeniem miasta Kamieńca Podolskiego Najjaśniejszemu Królowi i Panu Naszemu Miłociwemu i Najjaśniejszym Stanom Skonfederowanym podana roku 1789* [w:] *Materiały do Dziejów Sejmu Czteroletniego* (dalej MDSC), opr. J. Woliński, J. Michalski, E. Rostworowski, t. II, Wrocław 1959, s. 255.

Specyficznym prawem, które istniało w Kamieńcu, był zakaz kupowania przez mieszczan jakichkolwiek rzeczy od żołnierzy. Miało to chronić obydwie strony: żołnierzy przed oskarżeniem czy to o kradzież, czy też trudnienie się paserstwem, mieszczan przed daniem możliwości rozwoju różnych rzemiosł wśród żołnierzy. Mimo to żołnierze wchodzili w kontakty z mieszczanami, co często prowadziło do konfliktów. Przykładem trudnych relacji może być skarga jaką ci drudzy napisali w 1776 r. Skarżyli się, że żołnierze wbrew prawu w mieście prowadzili własne interesy zajmując się handlem, rzemiosłem a nawet szynkowaniem alkoholi „Mieszczaninowi przeszkadza i podnieść się nie daje. W sklepach też sukiennych, materialnych, pożytku nie czyni, bo komora go opatruje”. Zwracali także uwagę, że pomimo nakazów zachowania dyscypliny, żołnierze uciskali mieszczan”¹

Problem prowadzenia interesów przez żołnierzy ciągnął się przez kolejne lata. Stąd miasto w 1787 r. zwróciło się do podkomorzych podolskiego i latyczowskiego z żądaniem dopilnowania przez nich, by żołnierze, którzy będą zakwaterowani w nowych koszarach, nie mieli prawa posiadania własnych rzemieślników, zajmowania się wyszynkiem alkoholi oraz produkcją i sprzedażą pieczywa².

Urzędnikom podolskim nie udało się najwyraźniej rozwiązać problemu, skoro w 1789 r. mieszczanie zwrócili się do króla i posłów ze skargą, że żołnierze zabierali im miejsca pracy „mieszczanin Kamieńca nie mając innego sposobu do życia najmizerniejszy dla wyżywienia siebie i rodziny swojej szynku wódki i piwa obrał środek i ten jest w Kamieńcu obywatelów żywiołem nie ze swego wyrobku, ale gotowy kupując ma w tym przeszkodę, bo żołnierze garnizonu kamienieckiego żołd mający szynki trzymając, handle prowadzą, rzemiosła robią, przekupstwem bawią się i ten ostatni kawałek chleba odbierają”³. Wydaje się, że problemu prowadzenia nie udało się rozwiązać. Tak wynika ze sporządzonego w 1795 r. spisu ludności miasta, gdzie wśród żołnierzy wymienieni zostali następujący

¹ R. Król-Mazur, *Miasto trzech nacji...*, s. 154,

² Tamże, s. 151.

³ *Prośba z przełożeniem miasta...*, s. 256.

rzemieślnicy: 2 szewców, 5 tkaczy, 1 kuśnierz, 2 murarzy i 4 cieśli¹. Trzeba jednak wziąć pod uwagę, że żołnierze po odejściu ze służby w 1793 r., a często związani z miastem, musieli dla siebie znaleźć nowy sposób zarobkowania.

Żołnierze zabierali również w bramach miejskich żywność i opał. Proceder ten musiał być stosowany także w stosunku do transportów z folwarków szlacheckich. Stąd też szlachta stała się w tej sprawie sprzymierzeńcem mieszczan. Jak wspomniano wyżej w 1790 r. sejmikująca szlachta wśród instrukcji danych swoim posłom udającym się na sejm do Warszawy nakazała wywalczenie zakazu, nazywając wybieranie dóbr w bramach „prywatną mocą przez dawniejszych komendantów wprowadzone i w zwyczaj obrócone”².

Należy odnotować, że czasem to interesy mieszczan prowadziły do konfliktu z garnizonem. Tak było kiedy mieszczanie w 1778 r. rozpoczęli budowę winnicy przy Bramie Stawiśnej. O ile na zabudowania drewniane, które łatwo można było usunąć w czasie zagrożenia komendant się zgadzał, o tyle jego sprzeciw wywołało stawianie murowanej winnicy, która utrudniała obronę tego fragmentu murów miejskich. Przy bramie postawiono także młyn. Młynarz miał odłupać skały, aby zwiększyć siłę prądu Smotrycza, co musiało zagrażać fortyfikacjom miejskim i naturalnie wywołało sprzeciw komendanta³.

Liczną grupę mieszkańców stanowili również wspomniani już Żydzi, mimo, że gen. J. de Witte trzymał się zasady non tolerandis judeis nie zgadzając się na osiedlanie się ludności żydowskiej w Kamieńcu. Przykładem może być sprawa Żyda mirocznika czyli młynarza „żądanie ażeby żyd nocował we młynie w cyrkule miasta będącym jest dla mnie kryminałem abym na to pozwolił”. Młyn był częścią arendy, ale nie prowadzili jej żydowscy młynarze. Postulował również aby młynarzami zostawali chrześcijanie. Nie ufający Żydom komendant zwracał uwagę, że

¹ R. Król-Mazur, *Miasto trzech nacji...*, s. 151; M. Kędelski, *Spis ludności miasta Kamieńca Podolskiego z 1795 r.*, „Genealogia. Studia i materiały historyczne”, 2000. t. XII, s. 103–219.

² *Instrukcja posłom województwa podolskiego na sejm 1790*, ANK Podh III X 2/23, k. 1.

³ *Listy Jana de Witte ...*, s. 210.

musiał szczególnie chronić fortecę¹. Taka postawa gen. J. de Witte mogła wynikać z obaw, że przemieszczający się między państwami żydowscy liweranci i kupcy byli w stanie przekazywać informacje o pracach prowadzonych w twierdzy np. Rosjanom zainteresowanym zajęciem twierdzy. Z drugiej strony mogli być także źródłem informacji dla komendy kamienieckiej. Temat informatorów żydowskich działających na granicach Rzeczypospolitej wymaga dalszych badań archiwalnych.

Jak wynika z powyższych zdań stan badań nad relacjami społeczeństwo-garnizon wojskowy w Kamieńcu Podolskim w latach 1775-1793 prezentuje się całkiem dobrze. Przede wszystkim badania archiwalne pozwalają określić powinności mieszkańców wobec twierdzy ich wymiar, oraz rodzaj świadczonych usług. Coraz więcej wiemy też o konfliktach między komendantami a miastem. Postulatem badawczym pozostaje natomiast dalsze poszukiwanie akt sejmików podolskich. Pozwoli to na pogłębienie wiedzy na temat wzajemnych relacji sejmik-twierdza.

Podsumowując, należy stwierdzić, że relacje społeczeństwo-garnizon wojskowy w Kamieńcu Podolskim nie należały do łatwych. Komendanci oczekiwali od mieszczan posłuszeństwa i wykonywania usług na rzecz twierdzy. Oferując jak gen. J. de Witte pomoc w czasie występowania epidemii dżumy. Jednocześnie mieszczanie zarzucali wojskowym zajmowanie się handlem czy wyszynkiem. Niewątpliwie do 1787 r. problemy stanowił także kwaterunek wojskowych, chociaż jak zostało to wykazane w tekście nie wszyscy żołnierze zostali zakwaterowani w nowych koszarach. Również magnaci posiadający na Podolu majątki niechętnie zgadzali się na wyrąb lasu czy oddawanie wozów do transportu. Wszystko to musiało prowadzić do konfliktów i nieporozumień. Z drugiej strony to szlachta podolska zabiegała szczególnie w latach sejmu czteroletniego o zwiększenie pensji i środków dla komendanta. Zniszczenie akt Komisji Cywilno-Wojskowej Ziemi Kamienieckiej, niestety nie pozwala odpowiedzieć na pytanie jakie działania podejmowała ona na rzecz kamienieckiej twierdzy i garnizonu. Analogicznie jednak do działalności innych komisji cywilno-wojskowych można zakładać, że zajmowała się poborem rekruta, służbą medyczną, prawdopodobnie czyniła

¹ Tamże, s. 64.

również zabiegi na rzecz renowacji i rozbudowy twierdzy kamienieckiej. Natomiast zachowana z 1792 r. księga pozwoliła naświetlić działania Komisji w przededniu i podczas wojny z Rosją, takie jak próby wzmocnienia umocnień fortecnych.

Autor wyraża nadzieję, że kolejne kwerendy archiwalne na terenie państwa ukraińskiego przyniosą nowe ustalenia badawcze i pozwolą na jeszcze dokładniejszy opis stosunków społeczność Podola-garnizon twierdzy w Kamieńcu Podolskim.

Streszczenie

Tematem artykułu są relacje mieszkańców z garnizonem twierdzy w Kamieńcu Podolskim. Opisano zarówno konflikty jak i wzajemną pomoc. Zostały także omówione działania podejmowane na rzecz twierdzy przez instytucje takie jak sejmik województwa podolskiego. W podsumowaniu autor prezentuje również postulaty dalszych badań nad powyższym tematem.

Summary

The subject of the article is the relationship of the inhabitants with the garrison of the fortress in Kamieniec Podolski. Both conflicts and mutual help are described. Activities undertaken for the sake of the fortress by institutions such as the council of the Podolskie Voivodeship were also discussed. In the summary, the author also presents the postulates of further research on the above topic.

BIBLIOGRAFIA

Źródła rękopiśmienne

- Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie: Tak zwana Metryka Litewska VII/76.
- Archiwum Narodowe w Krakowie: Archiwum Młynowskie Chodkiewiczów 1129. Archiwum Podhoreckie Sanguszków III VII 1/56, X 2/23.
- Biblioteka Książąt Czartoryskich: 1178, 1706 IV, 45578/III.
- Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Kórniku: BK 1144.
- Biblioteka Polskiej Akademii Nauk i Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie: 2680, t. I.
- Lwowska Naukowa Biblioteka: Zbiór Aleksandra Czołowskiego f. 141/1616.

Źródła drukowane

- *Listy Jana de Witte generała majora wojsk koronnych (1777-1779)*, wyd. S. Krzyżanowski, Kraków 1868.
- *Volumina Legum*, t. VIII, Petersburg 1860.
- *Materiały do Dziejów Sejmu Czteroletniego (dalej MDSC)*, opr. J. Woliński, J. Michalski, E. Rostworowski, t. II, Wrocław 1959
- *Volumina Legum*, t. IX, Kraków 1889.

Prasa

- „Gazeta Warszawska”, 1782, nr 74.

Opracowania

- Bąk M., *Reformy wojska Rzeczypospolitej w latach 1775-1776. Część 2: Rok funkcjonowania i upadek nowego systemu władzy wojskowej*, [w:] *Studia nad staropolską sztuką wojenną*, t. III, red. Z. Hundert, K. Żojdź, J. J. Sowa, Oświęcim 2014.
- Cholewiński Ł., *Garnizon Kamieńca Podolskiego w latach 1768-1776 w świetle korespondencji komendanta gen. Jana de Witte*, [w:] *Twierdze osiemnastowiecznej Europy*, t. II, red. M. Trąbski, Częstochowa 2018.
- Cholewiński Ł., *Problematyka twierdz w obradach sejmowych w latach 1773-1786* [w:] *Twierdze osiemnastowiecznej Europy*, t. III, red. M. Trąbski, Częstochowa 2020.

- Cholewiński Ł., *Relacje gen. Jana de Witte z pobytów w Turcji w czasie wojny rosyjsko-tureckiej (1768-1774)*, [w:] *Przekaz informacji o wojnie i na wojnie. Z dziejów wojskowości polskiej i powszechnej*, red. A. Niewiński, Oświęcim 2019.
- Cholewiński Ł., *Twierdza Kamieniec Podolski w latach 1788-1793*, [w:] *Twierdze osiemnastowiecznej Europy*, t. II, red. M. Trąbski, Częstochowa 2018.
- Danilczyk A., *Twierdza Kamieniec Podolski w okresie konfederacji barskiej (1768-1772)*, [w:] *Twierdze osiemnastowiecznej Europy*, t. II, red. M. Trąbski, Częstochowa 2018.
- Filipczak W., *Sejm 1778 roku*, Warszawa 2000
- Górski K., *Historia jazdy polskiej*, Kraków 1894.
- Gordziejew J., *Komisje porządkowe cywilno-wojskowe w Wielkim Księstwie Litewskim w okresie Sejmu Czteroletniego*, Kraków 2010.
- Kantecki K., *Szkice i opowiadania*, Poznań 1883.
- Król-Mazur R., *Miasto trzech nacji. Studia z dziejów Kamieńca Podolskiego w XVIII wieku*, Kraków 2008.
- Król-Mazur R., *Reformy miejskie w Kamieńcu Podolskim. Działalność Komisji Boni Ordinis i Komisji Porządkowych Cywilno-Wojskowych*, [w:] *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*, t. II, red. F. Kiryk, Kraków 2005.
- Mączyński R., *Spór Hilarego Szpilowskiego ze Stanisławem Zawadzkim o zasady sztuki architektonicznej przy wznoszeniu koszar w Kamieńcu Podolskim*, „Sztuka i Kultura”, 2014, t. II.
- Michalski J., *Rzewuski Franciszek*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXIV, Warszawa 1993.
- Nowak T.M., *Fortyfikacje i artyleria Kamieńca Podolskiego w XVIII w.* „SMHW” 1973, t. XIX, cz. 1.
- Nowak T. M., *Fortyfikacje Kamieńca Podolskiego w XVIII wieku w świetle zabytków kartograficznych*, [w:] *Kartografia forteczna*, red. A. Tomczak, Warszawa 1991.
- Ratajczyk L., *Wojsko i obronność Rzeczypospolitej 1788-1792*, Warszawa 1974.
- Rostworowski E., *Sprawa aukcji wojska na tle sytuacji politycznej przed sejmem czteroletnim*, Warszawa 1957.

- Srogosz T., *Problemy sanitarno-zdrowotne w działalności administracji Rzeczypospolitej w okresie stanisławowskim*, Łódź 1993.
- Srogosz T., *Załoga twierdzy Kamieniec Podolski wobec epidemii dżumy w okresie panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego*, [w:] *Twierdze osiemnastowiecznej Europy*, red. M. Trąbski, Oświęcim 2016.

Beata Urbanowicz

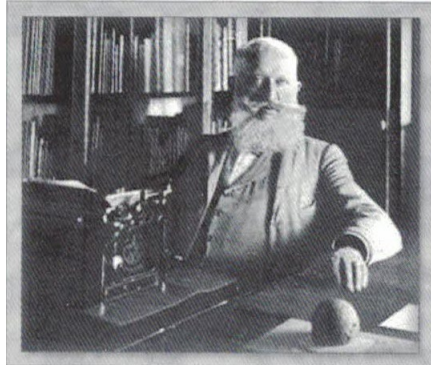
Uniwersytet im. Jana Długosza w Częstochowie

**KAROL KAZIMIROWICZ KOŚCIUSZKO-WALUSZYŃSKI - OD
ZESŁAŃCA DO POLSKIEGO ODKRYWCY CHERSONEZU
TAURYDZKIEGO.¹**

*Ze wszystkich miast najlepiej
pamiętam nieistniejące [...]
Tego miasta nie ma
Mieszkańcy wymarli
Tylko jeden pozostał
by zaświadczyć prawdę*

Jerzy Horodyński Prawie powrót

¹ Pierwszymi mieszkańcami Półwyspu Krymskiego byli Taurowie wywodzący się z kultury Kemi-Oba. Nazwa tego ludu stanowi źródło nazwy określającej cały Półwysep Krymski (Tauryda), nazywany tak w czasach starożytnych, średniowiecznych i w okresie rządów rosyjskich w latach 1784-1920.

Źródło: Karol Kazimirowicz Kościuszko-Waluszyński
Andrzej. B. Biernacki, Elena.Ju. Klenina, Chersonesz Taurydzki, Symferopol 2013 s.9.

Kultura antyczna stanowiła i nadal stanowi przedmiot nieustających medytacji, zachwyty i tęsknot artystów i naukowców za ideałem „złotego wieku”, wieku pokoju, sprawiedliwości piękna i prawdy.¹

Takim przykładem jest Chersonesz Taurydzki. To starożytne miasto na Krymie uznawane jest za jedno z ważniejszych centrów świata antycznego w okresie hellenistycznym, rzymskim, wczesnobizantyjskim i średniowiecznym.

Chersonesz bogaty jest w zabytki kultury i architektury antycznej, ponieważ na tym obszarze znajduje się między innymi: teatr grecki, bazylika z VI w odkryta w roku 1935, bazylika w bazylicy, bazylika na wzgórzu, bazylika zachodnia, bazylika Twarowska - największa świątynia dawnego Krymu i zarazem siedziba biskupa chersońskiego, z VI-VII n.e. odkryta przez księcia Aleksego Uwarowa, bazylika Kruze – największa świątynia chrześcijańska Chersonesu z V wieku n.e. Ponadto odkryto także cytadelę rzymską, cysterny na zboże i wino oraz baptysterium miejsce chrztu księcia ruskiego Włodzimierza. W związku z tym od 2013 roku obiekt ten wpisano na światowa listę dziedzictwa UNESCO. Obecnie Narodowy Rezerwat „Chersonesz Taurydzki” obejmuje tereny starożytnego miasta, nekropolie, działki, ферmy oraz średniowieczne twierdze, a cały obszar zajmuje około 500 hektarów.

¹ Benedykt Zientara, *Świt narodów europejskich*, Warszawa 1985. s.357.

Chersonesz założony został przez Greków z Miletu w roku 528 p.n.e., podczas wielkiej kolonizacji, co miało wówczas ogromne dla nich znaczenie w kontekście zaopatrzenia w zboże greckich polis.¹ Miejsce to jest szczególnie ważne dla dziejów Rusi, gdyż w roku 988 odbył się tam chrzest księcia ruskiego Włodzimierza I. Upadek miasta nastąpił w roku 1223 na skutek najazdu Mongołów, a do XV wieku Chersonesz zaczął popadać w ruinę. Pierwszy jego opis stanowiący bezcenne źródło historyczne dotyczące zarówno miasta jak i północnych wybrzeży Morza Czarnego pozostawił we wrześniu 1587 roku polski poseł podróżujący na Krym z misją dyplomatyczną zleconą mu przez ówczesnego króla Rzeczypospolitej Stefana Batorego Marcin Broniewski.² Jego relacja została opublikowana w roku 1867 w Odessie.³

Punktem zwrotnym w badaniach nad starożytnościami stało się przyłączenie tego obszaru w dniu 8 kwietnia 1783 roku do Rosji przez Carycę Katarzynę II, kiedy to oficjalnie Krym stał się częścią imperium carów. Następstwem tego podboju były między innymi ekspedycje uczonych i podróżników, przybywających na wybrzeże Morza Czarnego, które otworzyło się dla rosyjskiego handlu i badań naukowych.⁴ Pomimo szybkiej rusyfikacji Tauryda fascynowała i intrygowała Rosjan, była dla nich ważnym elementem identyfikacji narodowej i państwowej (imperialnej) w pamięci zbiorowej narodu.⁵ Wówczas to zapoczątkowano regularne wykopaliska na terenie Chersonesu Taurydzkiego. Dlatego też w 1817 roku odkryto pierwsze ruiny zapomnianego miasta. Natomiast pracami archeologicznymi w latach 1827-1853 kierowali admirał A.S. Greig, porucznik Karol Kruze i znany archeolog pasjonat hrabia Aleksy Uwasow.

¹ Maria Jaczynowska, Danuta Musiał, Marek Stępień, *Historia Starożytna*, Warszawa 2001.s.323.

² Władysław Konopczyński, *Dzieje Polski Nowożytnej*, Warszawa 1996.s.183.

³ Janusz Hochleitner, *Polski Badacz Chersonesu K.K. Kościuszko-Waluszyński. Przyczynek Do Twórczości Naukowej*, (w) *W Kraju I Na Wychodźstwie. Księga pamiątkowa ofiarowana Profesorowi Sławomirowi Kalembce w sześćdziesięciopięciolate urodzin*, red. Zbigniew Karpus, Norbert Kasperek Leszek Kuk Jan Sobczak, Toruń- Olsztyn 2001.s 892.

⁴ Ewa Lorenz, *Odkrywcy I Rabusie Starożytności*, Warszawa 1977.s.139

⁵ Anna Kociółek, *Krym Jako Miejsce Pamięci Indywidualnej i Zbiorowej w Tożsamości Andrzeja Murawjowa*, (w) *SLAVIA ORIENTALIS*. TOM LXV, NR 3, Rok 2016.s.506-507.

W tym czasie około roku 1835 na tym obszarze pracował przy odkrywaniu Bazyliki Wschodniej także Polak porucznik Wacław Boratyński. Odkryte w toku badań starożytne mozaiki i inne zabytki przewieziono do muzeum Ermitażu w Sankt-Petersburgu. W latach 1851-1857 na obszarze antycznego miasta zbudowano monaster dla prawosławnych mnichów oraz cerkiew ku czci siedmiu męczenników, którzy prowadzili działalność misyjną na tym terenie.¹ Z kolei w latach 60-tych XIX stulecia na ternie Chersonezu wybudowano klasztor prawosławny i cerkiew pod wezwaniem Świętego Włodzimierza, wznoszoną w latach 1861-1892. W tym miejscu należy stwierdzić, iż to właśnie cerkiew prawosławna była właścicielem większości tych terenów i wiele lat trwały zabiegi by przekazać ten obszar pod wykopaliska archeologiczne, co nastąpiło w latach 70 -tych XIX stulecia. Dlatego też Chersonesz stał się także miejscem szczególnego zainteresowania kolejnych władców Imperium Rosyjskiego, którzy według tradycji bizantyjskiej jednocześnie sprawowali nadzór nad Cerkwią. Przykładowo car Aleksander II interesował się chersoneskimi badaniami archeologicznymi i specjalnym ukazem z dnia 8 stycznia 1872 roku, nakazał część zbiorów zaprezentować na wystawie w Moskwie. Ponadto pod koniec stulecia powstały na tym ternie budowle militarne i kazamaty. Od 1845 do 1894 roku badania naukowe w Chersonezie prowadzone i nadzorowane były przez członków Odesskiego Towarzystwa Historii Starożytności. Nieoceniony wkład w badania antycznych zabytków Chersonezu wniósł wiceprezydent Towarzystwa A.L. Berthe de la Garde, który dokonał naukowej periodyzacji prowadzonych prac archeologicznych. Również istniejące od roku 1864 Moskiewskie Towarzystwo Archeologiczne odznaczało się dużą aktywnością w dziele upowszechniania zainteresowań krymskimi starożytnościami.² W tym miejscu należy stwierdzić, iż faktycznie od 1888 roku, a oficjalnie od 1891 roku badaniami wykopaliskowymi na tym obszarze kierował również członek Carskiej

¹ Andrzej. B. Biernacki, Elena.Ju. Klenina, *Chersonesz Tawrydzki*, Symferopol 2013.s.8.

² Ludwik Bazyłow, *Historia Nowożytnej Kultury Rosyjskiej*, Warszawa 1986.s. 474

Komisji Archeologicznej naukowiec o polskich korzeniach Karol Kazimirowicz Kościuszko Waluszyński.¹

Był dalekim krewnym Tadeusza Kościuszki. Jego odkrycia stały się ważnym punktem odniesienia w badaniach nad antyczną spuścizną starożytnego miasta.

Urodził się on w dniu 20 kwietnia 1847 roku a zmarł 14 grudnia 1907 roku w Chersoniezie. Był polskim inżynierem, archeologiem i inicjatorem badań Chersonezu, czyli okolic dawnego Korsunia. Zesłany został przez władze carskie na południowy Krym za swoją działalność patriotyczną. Zasługi Kościuszki w pracach naukowych nad spuścizną Chersonezu są nieocenione, a jego aktywność w kierowaniu pracami archeologicznymi na tym terenie trwała od 1888 aż po rok 1907, kiedy to zmarł. Dzięki jego staraniom w roku 1892 powstał magazyn, w którym zgromadzono kolekcję zabytków pochodzących z wykopalisk. Według obliczeń samego Kościuszki miejsce to w roku 1894 odwiedziło około 2203 zwiedzających nie licząc oficjalnych gości i członków delegacji i ekspedycji naukowych.² Stanowił on zatem podstawę dla utworzonego później a funkcjonującego do dziś muzeum.³ Prace Kościuszki nie tylko pozwoliły na zachowanie pozostałości starożytnego miasta, lecz pozwoliły na zachowanie wielu cennych zabytków archeologicznych. Odkrył on między innymi mury obronne, szereg kwartałów miasta, świątynie, łaźnie, wczesnochrześcijańskie bazyliki i inne.

Pierwszym znaczącym sukcesem badawczym Kościuszki było odnalezienie w roku 1889 ruin „Bazyliki w bazylice”.

¹ Państwowe Archiwum Autonomicznej Republiki Krymu w Symferopolu., zespół 49 Kościuszko Karol Kazimirowicz, sygn..5972.

² Janusz Hochleitner, *Polski Badacz Chersonezu K.K. Kościuszko-Waluszyński. Przyczynek Do Twórczości Naukowej*, (w) *W Kraju I Na Wychodźstwie. Księga pamiątkowa ofiarowana Profesorowi Sławomirowi Kalembce w sześćdziesięciopięciolate urodzin*, red. Zbigniew Karpus, Norbert Kasperek Leszek Kuk Jan Sobczak, Toruń- Olsztyn 2001.s 896.

³ Julia Dziwoki, Beata Urbanowicz, *Polskie ślady na Krymie*, (w) *Polacy na Krymie. Materiały Międzynarodowej Konferencji Naukowo- Praktycznej (19-20 października 2013 roku. Symferopol. Krym)*, red. Renaty Tereszczenko, Symferopol 2013.s.44.

Źródło: Bazylika. Andrzej. B. Biernacki, Elena.Ju. Klenina, Chersonesz Taurydzki, Symferopol 2013 s.65.

Stanowi ona jedną z bardziej interesujących miejsc kultu tego antycznego miasta. W rzeczywistości są to dwie bazyliki, z których mniejsza z nich mieści się w nawie głównej większej świątyni. Pochodzi ona z VI wieku, a działała ona do wieku X, kiedy to uległa zniszczeniu na skutek pożaru. Charakteryzują się bogato zdobionymi mozaikami, krytymi portykami i dużych rozmiarów baptysterium.

Jednym z odkryć Kościuszki z lat 1897-1907 była również Baszta Zenona, największa spośród chersoneskich baszt. Wzniesiona na przełomie III i II stulecia p.n.e., a nazwana tak na pamiątkę bizantyjskiego cesarza Zenona. Chroniła ona port i południową część cytadeli.

Natomiast w roku 1891 polski badacz odnalazł ruiny bizantyjskiego kościoła. Miał on formę kwadratu ze sklepieniem krzyżowo kopułowym i trzema absydami od strony północno wschodniej. Powyższy kościół zbudowany został pomiędzy X a XIV wiekiem.

Z kolei rok 1895 zaobfitował odkryciem trzyabsydowego kościoła bizantyjskiego. Ponadto posiadał on cztery filary podtrzymujące kopułę. Do świątyni prowadziły trzy wejścia. Główna absyda miała formę pięcioboczną, a obie boczne czworoboczną. Należy również nadmienić, iż

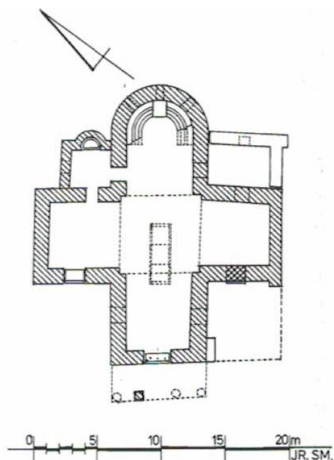
w roku 2012 Narodowy Rezerwat „Chersonesz Taurydzki” przeprowadził prace konserwatorskie na terenie tej świątyni.¹

Źródło: Kościół Bizantyjski. Andrzej B. Biernacki, Elena.Ju. Klenina, Chersonesz Taurydzki, Symferopol 2013 s.73.

Także w roku 1897 Karol Kazimirowicz odnalazł na tym terenie Kościół na płamie krzyża z relikwiarzem.

¹ Andrzej.B. Biernacki, Elena.Ju. Klenina, *Chersonesz Taurydzki*, Symferopol 2013.s.73

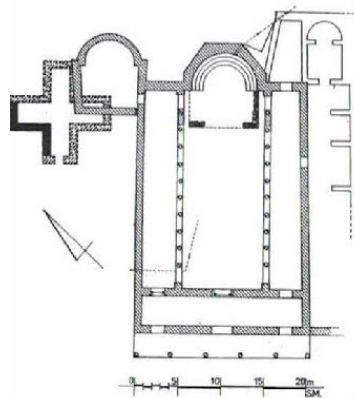

Źródło: Kościół na planie krzyża z relikwiarzem. Andrzej B. Biernacki, Elena.Ju. Klenina, Chersonesz Taurydzki, Symferopol 2013 s.38.

Jest on najlepiej zachowanym kościołem bizantyjskim w Chersonesie. Ściany świątyni ozdobione były mozaikami a pod jej ołtarzem znajdował się srebrny relikwiarz z prochami anonimowego świętego z okresu rządów cesarza Justyniana I. Relikwie wraz z relikwiarzem znajdują się w obecnie w zbiorach Ermitażu w Sankt-Petersburgu. Świątynia ta była miejsce kultu do XV stulecia i prawdopodobnie to właśnie ten kościół opisał podczas swojej podróży wspomniany już wcześniej Marcin Broniewski.¹

Z kolei w 1901 roku Kościuszko był odkrywcą Bazyliki Zachodniej. Kościół funkcjonował od VI do XI wieku i miał formę typowej trzynawowej bazyliki z kolumnami. Do północnej ściany przylegała kaplica, w której znajdowały się cztery groby. Według wczesnochrześcijańskiej tradycji pochowano tam pierwszego biskupa Chersonesu Wasilija. Później pomieszczenie to pełniło funkcję baptysterium.

¹ Tamże,...s.40

Źródło: Bazylika Zachodnia. Andrzej B. Biernacki, Elena.Ju. Klenina, Chersonesz Taurydzki, Symferopol 2013 s.60.

Ponadto Karol Kościuszko czynił starania, aby wzniesione na terenie starożytnego miasta XIX-wieczne zabudowania klasztorne, których architektura w znacznym stopniu zaburzała układ przestrzenny tego obszaru uległy likwidacji. Jego też inicjatywą był projekt dotyczący ochrony zabytków Chersonesu nazywanego również „rosyjskimi Pompejami”.¹ W związku z tym w roku 1895 Karol Kazimirowicz opracował autorski projekt ochrony i zachowania antycznego dziedzictwa Chersonesu Taurydzkiego i przekształcenia wykopalisk archeologicznych w chroniony prawem pomnik przeszłości. Powyższy memoriał, charakteryzujący się wysokim poziomem merytorycznym został przekazany w dniu 23 grudnia 1895 do Imperatorskiej Komisji Archeologicznej. Przyczyniło się to w dużym stopniu do materialnego wsparcia badań naukowych nad antyczną spuścizną Chersonesu. Do swojego pomysłu dotyczącego zachowania starożytności miasta przekonał również cara Mikołaja II, który w dniach 18-20 września 1902 roku wizytował obszar Chersonesu. Wspomnienia i refleksje wynikające z tego spotkania zostały opisane przez K.K. Kościuszkę w

¹ Andrzej.B. Biernacki, Elena.Ju. Klenina, *Chersonesz Taurydzki, Symferopol* 2013.s.10.

odrębnym 14 stronicowym artykule naukowym.¹ Niestety nagła śmierć polskiego naukowca przerwała ten proces.²

W innych badaniach odkrył na cyplu Winogradnym ruiny chrześcijańskiej świątyni wraz z osadą.³ Ponadto wyniki swoich ustaleń publikował w wielu oficjalnych periodykach archeologicznych w Petersburgu, Moskwie, Sewastopolu i Odessie i stał się tym samym jednym z członków ówczesnej elity świata nauki. W bibliotece Muzeum Chersonesu w Sewastopolu przechowywane są opracowania naukowe autorstwa Karola Kazimiowicza Kościuszki. W okresie od roku 1891 po 1914 ogłoszono drukiem 15 jego prac naukowych. Z reguły były to artykuły, sprawozdania, przyczynki i książki. Dotyczyły one między innymi wykopalisk z okresu rzymsko-bizantyjskiego dokonywanych na obszarze Chersonesu Taurydzkiego, wczesnochrześcijańskich świątyń, dokumentacji monet i rzeźb, opisów baptysterium, chrześcijańskich katakumb. W wielu swoich pracach Kościuszko dokonuje również krytycznej analizy źródeł poświęconych Chersonesowi i Taurydzie między innymi autorstwa Strabona. Z jego prac wyłania się obraz naukowca i badacza, który z pasją i erudycją oddaje się dziełu wydobywania i zachowania od niepamięci pozostałości dawnych kultur i społeczeństw zamieszkujących Krym. Za swoje prace naukowe został nagrodzony przez władze carskie wysokimi odznaczeniami państwowymi w tym: Orderem świętego Stanisława klasy III w dniu 17 kwietnia 1894 roku i klasy II w roku 1906. Było to odznaczenie ustanowione w roku 1765 przez ostatniego władcę Rzeczypospolitej króla Stanisława Augusta Poniatowskiego, lecz od roku 1831 aż po rok 1917 order ten stał się czysto rosyjskim wyróżnieniem nadawanym przez carów. Dodatkowo Kościuszko w 1897 roku został wyróżniony przez cesarza Mikołaja II orderem świętej Anny klasy III.

¹ Janusz Hochleitner, *Polski Badacz Chersonesu K.K. Kościuszko-Waluszyński. Przyczynek Do Twórczości Naukowej*, (w) *W Kraju I Na Wychodźstwie. Księga pamiątkowa ofiarowana Profesorowi Sławomirowi Kalembce w sześćdziesięciopięciolecie urodzin*, red. Zbigniew Karpus, Norbert Kasperek Leszek Kuk Jan Sobczak, Toruń- Olsztyn 2001.s 894.

² Państwowe Archiwum Autonomicznej Republiki Krymu w Symferopolu., zespół 49 Kościuszko Karol Kazimirowicz, sygn..4971

³ Ewa Michałowska-Walkiewicz, *Karol Kościuszko-Waluszyński-polski archeolog*, „Dziennik Polonijny” z dnia 20 kwietnia 2020.s.3

W wyniku zasług K.K Kościuszki-Waluszyńskiego w roku 2012 z inicjatywy Konsula Generalnego RP w Sewastopolu Wiesława Mazura na terenie Chersonezu wmurowano pamiątkowa tablicę i ustawiono popiersie upamiętniające polskiego badacza. W uroczystościach wzięli udział ówczesny ambasador RP a Ukrainie Henryk Litwin oraz najwyższe władze Sewastopola na czele z Władymirem Jacubą – przewodniczącym miasta. Jego popiersie znajduje się w holu centralnego budynku Narodowego Rezerwatu Chersonesz Taurydzki. Tablicę umieszczono na grobie polskiego badacza i uczonego, która znajduje się na obszarze Chersonezu.

Źródło: Grób Karola. Andrzej B. Biernacki, Elena.Ju. Klenina, Chersonesz Taurydzki, Symferopol 2013 s.90.

Karol Kazimirowicz był wybitnym polskim uczyonym i archeologiem, który dzięki swojej pracy i pasji zapewnił Chersoneszowi ważne miejsce w

nowożytnej i najnowszej globalnej kulturze i nauce. Na terenie tego antycznego miasta wciąż żywa jest pamięć o nestorze rosyjskiej archeologii o polskich korzeniach K.K. Kościuszcze.

Nie oznaczało to jednakże zerwania polskich kontaktów naukowych z Chersonozem Taurydzkim, gdyż w latach 50-tych XX stulecia w okolicach Sewastopola działa misja naukowa profesora Kazimierza Michałowskiego. Z kolei w latach 90-tych ubiegłego wieku pojawili się kolejni naukowcy z Polski w osobach profesorów Aleksandra Wąsowicza i Tadeusza Sarnowskiego. Ponadto w 1997 roku rozpoczęto wspólne polsko-ukraińskie badania archeologiczne a rok później podpisano wieloletnią umowę dotycząca prac nauko- badawczych pomiędzy Narodowym Rezerwatem „Chersonoz Taurydzki” a Uniwersytetem Adama Mickiewicza w Poznaniu, Uniwersytetem Jagiellońskim w Krakowie, Uniwersytetem Warszawskim i Politechniką Wrocławską. W ramach misji archeologicznej na tym terenie w latach 1997-2018 pracowali naukowcy polscy i zagraniczni między innymi profesorowie Rafał Czermer Stanisław Medeksza, Jerzy Rozpędowski, Jacek Kościuk, Tadeusz Sarnowski, doktorzy Elena Klenina, Andrzej B. Biernacki, S. G. Ryżow i inni. Pracowali oni w ramach projektu naukowego *Topografia i architektura Chersonozu Taurydzkiego oraz Strażnice rzymskie na pograniczu państwa chersońskiego* a wyniki prac publikowano i upowszechniano w formie monografii, artykułów naukowych i konferencji

Jak wynika z badań przez wieki umacniała się polska diaspora na Wschodzie. A historia ich działalności kulturalnej społecznej i naukowej stanowi piękna kartę w dziejach Krymu.¹ Krym interesował nie tylko polskich ziemian, arystokratów, poetów i twórców, lecz również badaczy kultury antycznej basenu Morza Czarnego. Prace w zakresie historii starożytnej archeologii, literatury i historii tych ziem podjęli między innymi tacy przedstawiciele nauki polskiej jak: Waław Seweryn Rzewuski „Emir”, Teodor Miłkowski, Marcin Broniewski, Antoni Chrzęszczewski, Władysław Chodźkiewicz, Edward Przewódzki, Eustachy Iwanowski, Michał Jurowski Aleksander Mickiewicz, Tadeusz Zieliński, którzy

¹ *Krymsko-polskie zeszyty naukowe*, red. Aleksander K. Gadomski, Symferopol 2007.s.6.

wskazywali w swoich badaniach na związki Krymu z cywilizacją i kultura antyczną.¹

УДК 94(477.438)«17/18»

Філінюк А. Г.
(м. Кам'янець-Подільський, Україна),
Моздір В. В.
(м. Волочиськ, Україна)

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ КУЛЬТУРНІ ВЗАЄМИНИ НА ПОДІЛЛІ НАПРИКІНЦІ XVIII – В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

У розвідці зроблена спроба висвітлити сутність, характер, особливості українсько-польських взаємин на Поділлі після анексії Росією наприкінці XVIII ст. і до середини XIX ст. в умовах поглинення всіх сфер суспільного життя до складу державного організму імперії та утвердження буржуазних відносин.

Ключові слова: взаємини, українсько-польські, Поділля,

Передусім, зазначимо, що розвиток Поділля наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст., як і Правобережної України та всіх етнічних українських земель, позначений не лише спільними історичними, суспільно-політичними, соціально-економічними і духовно-культурними взаємозв'язками з Росією, а й не меншою мірою з поляками та Польщею. Відкидаючи політико-ідеологічні нашарування, які мали місце донедавна при вивченні історії краю цього періоду, підкреслимо, що висвітлення українсько-польських культурних взаємин в російській дореволюційній, радянській і сучасній історіографії вирізнялося і досі вирізняється нарративом переважно негативного забарвлення. Не позбавлена цього і польська наукова

¹ Krzysztof Gębura, *Wkład Polaków w badanie kultury antycznej nad Morzem Czarnym*, (w) *Zbiór Naukowych Prac „Południowe Archiwum”* (nauk historycznych), T.V. Chersoń 2001.s.211-214.)

література лише з акцентом на негативне зображення російського чинника. Втім, історичний поступ культури Подільського краю, її етнонаціональний колорит засвідчують, що культуротворчий процес на його теренах вирізнявся більш глибинним характером і мав в українсько-польській взаємодії не лише негативні, а й позитивні компоненти.

У зв'язку з цим виняткового значення набуває сучасне наукове осмислення етнокультурних взаємовпливів і трансформацій у Подільській губернії протягом кінця XVIII – першої половини XIX ст., викликаних включенням до складу Російської імперії з її характерною євразійською моделлю культурного розвитку та перебуванням в умовах системної інкорпорації у її державний організм. Щоб з'ясувати, чим наповнювалися українсько-польські культурні взаємини, потрібно неодмінно звернутися до місця та участі в імперському державотворенні на Поділлі поляків, які, втративши свою державу, не полишали надії на відновлення своєї незалежності й використовували для цього всі можливості. Тим більше, що польський аспект як російської історії цього періоду загалом, так і української, в тому числі й на Поділлі зокрема, належить до числа тих, недооцінка яких не просто збіднює наші уявлення про минуле, а й робить принципово неможливим відтворення його цілісної та життєво достовірної картини [5, с. 6]. До того ж, це була епоха переходу від культури народності феодального суспільства до культури національної часів утвердження буржуазних відносин. Відтак, дослідження українсько-польських культурних взаємин передбачає всебічне вивчення суспільних умов, внутрішніх і зовнішніх чинників, мотивів й причинно-наслідкових зв'язків, котрі забезпечували функціонування та перетворення культурного життя подолян, в цей період, й зумовлювали його зміст, спрямування та особливості. Як справедливо зазначає М. Боровик, «ті структурні умови, які створили й підтримували ситуацію, за якої українська культура залишалася субординованою російській і відігравала роль фольклорної варіації імперської культури. Неувага до цих обставин є виявом певної тенденції до ідеалізації імперської ситуації, яка помітна в літературі останнього часу. Коли ми аналізуємо імперську ситуацію, важливо уникати крайнощів. Слід не тільки брати

до уваги фактор різноманіття, можливостей для контактів та обміну, але й не забувати, що остання – це також ситуація примусу, насильства, дискримінації, ієрархій» [2, с. 229].

У період від приєднання до Російської імперії і до середини ХІХ ст. трансформації зазнали усі сфери суспільного життя Подільської губернії з її багатотисячними культурними традиціями, особливим поліконфесійним християнським віросповіданням і менталітетом. Адже росіяни прийшли у регіон задля того, щоб зайняти місце польських магнатів і шляхти для задоволення імперських і власних інтересів [13, с. 582, 583]. Все це свідчило про те, що перебування в складі Російської імперії поставило на порядок денний питання «культурного збереження українства як спільноти» [8 с. 832]. На переконання М. Юрія, «в будь-який момент життя суспільства в ньому існує, можливо, протилежна, нестійка, але, однак, реальна культурна основа, яка спрямовує суб'єкт (спільноту, суспільство) на своє відтворення, на вирішення відповідних соціокультурних суперечностей» [14, с. 11, 12].

Оскільки Поділля, як і вся Правобережна Україна, вирізнялось усталеними моделями розвитку європейського характеру та міцними позиціями польської верхівки, царизм змушений був рахуватися з цим і визнати за ними статус національної меншини. В цьому відношенні поляки стали ближчими до українців, що не могло не позначитися на їх культурних взаєминах. Тому Подільський край став втрачати духовні і матеріальні цінності культурної спадщини не різко, а поступово [12, с. 186]. В нашому дослідженні трансформації в культурі Поділля ми розглядаємо через призму збереження аксіологічного, тобто ціннісного ядра традиції при зміні норм і знань.

Акцентуючи увагу на відтворенні українсько-польських культурних зв'язків зазначеного періоду, підкреслимо обґрунтоване професоркою Я. Верменич положення про те, що саме територія задає рамки політики та соціальної взаємодії і не тільки підтримує системи влади на національному, субнаціональному чи наднаціональному рівні, а й слугує рушійною силою виробництва та відтворення культури, мови, звичаїв. Отже, дослідження мереж соціальної взаємодії в часі і просторі робить можливою новизну інтелектуальних

пошуків у сфері локальних соціальних систем. Адже їхню продуктивність забезпечують «дедалі помітніші зрушення у царині історичної епістемології, які руйнують моделі протиставлень і розширюють простір аналітики багатоваріантних взаємовпливів» [3, с. 10].

Тут наголосимо, що, спираючись на історичні особливості розвитку краю, своєрідність процесу формування традиційно-побутової культури і крайову самосвідомість спільноти, яка його населяла, А. Пономарьов вважає, що тільки цілісне та системне вивчення традиційно-побутової культури дозволяє визначити її регіональне ядро, перехідні зони і міжрегіональні пограниччя [11]. Ми також розділяємо точку зору І. Лар'яновського про те, що підхід до розуміння трансформаційних процесів в культурній сфері України та її окремих регіонів, зокрема Поділля, повинен бути системно цілісним, щоб врахувати як матеріальні, так і не менш вагомі – ідеально-ціннісні чинники, щоб розглядати соціально-культурну реальність спільноти як багаторівневе, матеріально ідеальне утворення [10]. Власне, такий підхід червоною лінією проводить через свою монографію відомий вітчизняний дослідник В. Балушок [1].

Поділля вирізнялося поширеними унікальними етнокультурними ландшафтами міст і містечок з їх своєрідною поквартальною забудовою, початок формування якої датується XVI ст. На відміну від подільського села, де історико-типологічна єдність переважно реалізувалася дивергентно, в містах і містечках вона здійснювалася конвергентно на базі декількох етносів або субетносів із традиційно історично сформованими комплексами взаємозалежних особливостей господарства і культури, типових для етнічних груп, різних за походженням, але існуючих у подібних природних умовах і соціально-економічному розвитку, що знаходилися приблизно на однаковому рівні [4, с. 20].

Якщо до 1793 р. домінуючим для них був двополюсний тип, то з приєднанням до Росії він набув триполюсного характеру. Вплив на цю структуру здійснювали різні етноси, які населяли край, – своїм неповторним мультикультурним середовищем з особливою ландшафтною структурою: польськими маєтками, замками і

фортецями, єврейськими штетлами та українськими кварталами зі своїми соціальними особливостями та культурними світами, які перешаровувалися, нашаровувалися і поєднувалися культурними цінностями з сусідніх культурних вогнищ. У культурному ландшафті кожного подільського міста і містечка функціонували етнокультурні «ядра», а навколо – замки та фортеці, біля яких мешкали різні етноси, головним чином євреї, поляки та росіяни, що формували житлові та торговельно-промислові квартали. Натомість, автохтонна спільнота – українці населяли периферію міст і містечок, створюючи їх сільські околиці. Водночас, міста і містечка вирізнялися не лише каркасною структурою різної масштабності, а й просторовою організацією та наповненістю культурного ландшафту, в межах якого відбувався як односторонній вплив між осередками культури, так і двосторонній та багатосторонній обмін між культурою міст, містечок і сіл з їх етнокультурними особливостями. Адже культура здатна транслювати, «випромінювати» свої прояви та викликати перешаровування і перекриття культур, випромінених із сусідніх культурних вогнищ.

Поляки складали основу правлячої поміщицько-магнатської верхівки, католицького духовенства, службовців, меншою мірою – серед чиншової шляхти, міщан і селян [7, с. 19]. Більшість поляків міст і містечок працювала в гутах, майстернях і на заводах. І хоч питома вага і вплив поляків краю з роками на життя зменшувалися, їх політичні і економічні позиції міцно утримувалися, а в освіті, особливо в 1793–1830 рр., вони ще й посилювались. Серед українських селян і міщан, яких царизм у союзі з магнатами витісняли на маргінес життя, посилювалося усвідомлення, що замість «звільнення» від польського гніту вони потрапили пастку. Відтак, помітніше стала проявлялася їх стійкість і здатність пристосовуватися до нових реалій. Спілкуючись поза своїм середовищем, вони виявляли захисну реакцію, відчужено ставилися до тих, які занадто виділялися багатством, хистом чи знаннями [9, с. 346]. Вороже середовище і нав'язаний подольцям «діалог» культур, з одного боку, стримували їх етносоціальний і культурний прогрес; з другого – стимулювали до згуртування, набуття виразніших рис власної ідентифікації, регіональних особливостей і посилення усвідомлення окремішності від поляків [6, с. 70-71]. Тісний

зв'язок міст із селами та переважно однаковий характер економіки об'єктивно підтримували і розвивали своєрідний культурний простір, залишалися чинниками збереження їх українськості.

Збільшення числа та частки національних меншин посилювало етнічні зміни в структурі і соціальному просторі міст і містечок краю. Їхнє українське населення переважно поповнювалося найбіднішими верствами, концентруючи переважно бідноту. Поряд із нерегулярною садибною забудовою, просторими будинками та палацами поляків, ущільнювалася єврейська і російська забудова росіян, а самі міста стали дедалі більш зросійщуватися. В цей час відбувалися істотні зміни у взаєминах на горизонтальному рівні. На відміну від кооптованих у дворянство польських магнатів і значної частини шляхти, що стали залізною ланкою велетенського кріпосницького ланцюга, з допомогою якого царизм закував регіон, польські селяни дедалі більше опанували мову корінного населення. Українці, з свого боку, переймали польську мову та культуру як більш передову і престижну. Відтак обидві мови, взаємодіючи між собою, породили польський кресовий південний діалект, котрий відзначався відчутним впливом української мови.

Отже в досліджуваному періоді Поділля перетворювалося у мультикультурний регіон, де у взаємодії між культурними практиками корінних мешканців і поляків та представників інших етносів, викувалася колоритна українська культура. Корінні подоляни намагалися врахувати поліетнічне середовище з переважаючим впливом росіян і поляків на суспільне та національне життя й пристосувати його до своїх світоглядних й духовно-культурних переконань та естетичних уподобань. Своєю масою і значенням вони зумовлювали також істотні зміни в культурі та побуті польської і російської меншини. Це знайшло своє відображення в поєднанні та розмаїтості культури багатьох польських і українських культурно-мистецьких обрядів, звичаїв, традицій, оригінальних творах прози, поезії, живопису, музики, театрального мистецтва та усної народної творчості. В середовищі подолян народжувались твори літератури, живопису, архітектури як місцевого, так і міжнаціонального та європейського рівня. Театральне мистецтво значною мірою розвивалося в живому пограниччі культур та у взаємопроникненні в

українську, польську, російську, єврейську культуру й ставали їхніми не тільки в мистецькому, а й глибинному, екуменічному значенні.

Почнемо з того, що на польсько-українському напрямку – хоч і не без труднощів – відбувається повільне подолання усталених концепцій-стереотипів типу поляки – виключно загарбники, а українці – руйнівники польської державності)»" і власної відповідальності щодо нього. В цьому відношенні перемогла етична модель історії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балущок В. Г. Українська етнічна спільнота: етногенез, історія, етнімія. Біла Церква : Вид. Пшонківський О. В., 2008. 304 с. : л.
2. Боровик М. Майбутнє минулого: нові підходи до української історії / [ред. С. Плохій]. Кембридж, Массачусетс : Вид-во Гарвард. ун-ту, 2016. 506 с. // *Укр. іст. журн.* 2018. № 4. С. 226–230.
3. Верменич Я. Історична регіоналістика VS краєзнавство: маркери дослідження мереж соціальної взаємодії в часі та просторі // *Історичне краєзнавство.* 2008. № 3. С. 4–13.
4. Воловик В. М. Етнокультурні ландшафти містечок Поділля : монографія. Вінниця : ВНТУ, 2011. 270 с.; іл.
5. Горизонтов Л. Е. Парадоксы имперской политики: Поляки в России и русские в Польше (XIX – начало XX в.). Москва : Индрик, 1999. 272 с.
6. Драгоманов М. Политические сочинения. Т. I. Центр и окраины. Москва : Тип. Т-ва И. Д. Сытина, 1908. 486 с.
7. Етнонаціональні трансформації в Україні / [відп. ред. Б. В. Попов]. Київ : Український Центр духовної культури, 2003. 308 с.
8. Енциклопедія історії України. Т.: Україна – українці, Кн.2. Київ : Наук. Думка, 2019. 841 с.
9. Історія українського селянства. Нариси в 2-х т. Київ : Наук. думка, 2006. Т. 1. 632 с.
10. Лар'яновський І. С. Соціокультурні трансформації та проблема цінностей // URL : www.rusnauka.com/32_PWMN_2009/Philosophia/55145.doc.htm

11. Пономарев А. П. Подолье как историко-этнографический регион Украины // URL :

ournal.iea.ras.ru/archive/1990s/1991/no1/1991_1_044_Ponomarev.pdf

12. Філінюк А. Г. Зміни в національно-культурній сфері Поділля на межі XVIII – XIX століть та їх особливості // *Освіта, наука і культура на Поділлі. Зб. наук. праць. Т. 11. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. С. 180-190.*

13. Філінюк А. Г. Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX століття: тенденції розвитку і соціальні трансформації : монографія. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2010. 728 с.

14. Юрій М. Ф. Соціокультурний світ України : Монографія. Вид. 2-ге. Київ : Кондор, 2004. 738 с.

Dr Barbara Januszkiewicz

Uniwersytet Rzeszowski

Uniwersytet im. I. Ogiejunki w Kamieńcu Podolskim

KOŚCIÓŁ RZYMSKOKATOLICKI DIECEZJI KAMIENIECKIEJ W CZASACH RADZIECKIEJ POLITYKI WYZNANIOWEJ W LATACH 20. I 30. XX WIEKU

Lata 20. i 30. XX w. wpisują się w szczególnie dramatyczny okres w dziejach Kościoła katolickiego na Ukrainie. Po rewolucji październikowej w 1917 r., ustawodawstwo bolszewickie rozpoczęło okres ogromnych prześladowań i walki z Kościołem. Zaczęły się jawne akty agresji wymierzone przeciwko księżom i wiernym, konfiskata majątków kościelnych oraz cennych przedmiotów liturgicznych. W tym trudnym dla Kościoła czasie opiekę nad diecezją kamieniecką sprawował bp Piotr Mańkowski, a następnie w 1926 r. administratorem apostolskim diecezji został ks. Jan Świdorski. Niniejszy artykuł opisuje politykę władz bolszewickich przeciwko związkom wyznaniowym oraz przywołuje dokument, pt. Krótkie sprawozdanie ze stanu kamienieckiej diecezji od 1928 do 1932 roku, sporządzony przez byłego zarządcę diecezji kamienieckiej księdza J. Świdorskiego po jego powrocie do Polski z ZSRR.

Słowa kluczowe: *Kościół rzymskokatolicki, diecezja kamieniecka, radziecka polityka wyznaniowa, represje*

Dzieje Kościoła rzymskokatolickiego diecezji kamienieckiej w czasach radzieckiej polityki narodowościowej należą do dość dobrze opracowanych, i stanowią ogromnie ważny fragment historii polskiej obecności na Ukrainie. Zagadnienie to podjęli m. in.: W. Rosowski, J. Szymański, R. Dzwonkowski, W. M. Storczyj i V. A. Nasterenko¹.

Po rewolucji lutowej i obaleniu caratu w życiu mieszkańców byłego Imperium Rosyjskiego zaszły spore zmiany. Wielu z tych, którzy mieli nadzieję na poprawę swojego losu, dość szybko przeżyło rozczarowanie². Władze bolszewickie opanowując Ukrainę, 20 stycznia 1918 r. wprowadzały na jej terenie przygotowywany od paru miesięcy „Dekret o wolności sumienia oraz o Kościele i stowarzyszeniach religijnych”. Na mocy instrukcji wszystkie dotychczas istniejące wspólnoty wiernych, przez

1 W. Rosowski, *Dzieje rzymskokatolickiej diecezji kamienieckiej w latach 1918-1941*, 2008; W. Rosowski, *Z dziejów Kościoła rzymskokatolickiego w Rosji sowieckiej. Sprawozdanie administratora apostolskiego diecezji kamienieckiej księdza Jana Świdierskiego*, TeKa Kom. Hist. – OL PAN, 2012, IX (artykuł na stronie <https://journals.pan.pl/Content/92796/mainfile.pdf>); W. Rosowski, *Diecezja Kamieniecko-Podolska w latach 1917-1921*, w: *Pasterz i Twierdza. Księga Jubileuszowa dedykowana Księdzu Biskupowi Janowi Olszańskiemu ordynariuszowi diecezji w Kamieńcu Podolskim*, red. J. Wołczański, Kraków – Kamieniec Podolski 2001, s. 207-247. 2) *Duchowieństwo diecezji kamienieckiej w latach 1918-1926*, „Studia Catholica Podoliae”, 2002 nr 1; W. Rosowski, *Ordynariusz kamieniecki ks. bp Piotr Mańkowski – pomysłodawca utworzenia diecezji rzeszowskiej*, w: *Ecclesiae, Patriae et Homini serviens. Księga pamiątkowa dedykowana księdzu biskupowi Kazimierzowi Górnemu z okazji 70. rocznicy urodzin oraz piętnastolecia posługi pasterskiej w kościele rzeszowskim*, t. I, red. E. Białogłowski i inni, Rzeszów 2007; J. Szymański, *Kościół katolicki na Podolu. Obwód winnicki 1941–1964*, Lublin 2003; R. Dzwonkowski, *Losy duchowieństwa katolickiego w ZSRR 1917–1939. Martyrologium*, Lublin 1998; R. Dzwonkowski, *Kapłani-męczennicy i wyznawcy wiary w diecezji kamieniecko-podolskiej w XX wieku*, „Studia Catholica Podoliae”, 1(2002) s. 235-254; В. М. Сторчовий, В. А. Нестеренко, *Римсько-Католицька Церква на Поділлі у 20-ті – 90-ті роки ХХ ст. Історикорелігієзнавче дослідження*, Коломия 2001.

² D. Sula, *Kościół katolicki na Ukrainie w latach 1921–1939*, s.107; na stronie: https://depot.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/10470/09_Sula_Dorota_Ko%C5%9Bci%C3%B3%C5%82....s.107-128.pdf?sequence=25&isAllowed=y (wejście: 01.11.2020 r.).

które rozumiano parafie, gminy oraz inne podstawowe jednostki organizacyjne związków wyznaniowych, z mocy prawa przestały istnieć i podlegały obowiązkowi ponownej rejestracji. W praktyce oznaczało to, że wszystkie Kościoły, w tym Cerkiew zostały pozbawione osobowości prawnej, co w efekcie wiązało się z brakiem możliwości pobierania państwowych poborów przez duchownych oraz zakazem posiadania przez instytucje religijne jakiegokolwiek majątku (włącznie ze świątyniami oraz przedmiotami używanymi podczas nabożeństw). Cały majątek kościelny został znacjonalizowany. Jeśli wierni chcieli praktykować swoje obrzędy religijne, musieli w tym celu wydzierżawiać swoje budynki sakralne od państwa. W późniejszym czasie wierzącym polecono organizować się w lokalne „stowarzyszenia religijne” (liczące przynajmniej dwudziestu członków), którym przyznano prawo do dzierżawienia kościoła czy cerkwi i zatrudniania duchownych do sprawowania posług religijnych¹. Powtórny wpis do ewidencji wymagał złożenia wniosku podpisanego przez najmniej 50 wiernych, posiadających pełną zdolność do czynności prawnych oraz przedstawienie licznych wskazanych w instrukcji dokumentów².

Pomimo, że Konstytucja RSFSR z 1918 r. w artykule 13 dotyczącym obrzędów religijnych, „gwarantowała ludowi pracującemu istotną swobodę wyznania” i równouprawnienie obywateli bez różnicy, gdy chodzi o wyznanie. To ostatnie nie dotyczyło jednak duchowieństwa. Paragrafy 23 i 65 Konstytucji oraz instrukcja Ogólnorosyjskiego Komitetu Wykonawczego o wyborach do rad z 13 października 1925 r. zaliczyły je bowiem do tzw. liseńców, to znaczy osób pozbawionych praw obywatelskich, ze względu za uznanie ich za wrogów nowego ustroju. Jako „liszecy” duchowni nie posiadali również prawa do kartek żywnościowych, opieki lekarskiej mieszkań komunalnych³.

Dramatyczne losy wyznawców wszystkich religii w ZSRR wynikały z marksistowskiego ateizmu, wyznawanego przez Lenina i jego następców.

¹ G. Szubtarski, *Antykościelne ustawodawstwo w ZSRR za rządów Włodzimierza Lenina (1917-1923)*, „Kościół i Prawo”, 2 (15) 2013, nr 2, s. 69.

² J. Matwiejuk, *Konstytucyjno-ustawowa pozycja związków wyznaniowych w Federacji Rosyjskiej*, Białystok 2016, s.77.

³ R. Dzwonkowski, *Represje wobec duchowieństwa polskiego w latach 1918-1938*, w: *Polska droga do Kazachstanu*, Warszawa 1998, s. 51-52.

Lenin w 1905 r. na łamach gazety "Nowaja Żyzń" pisał: „Państwo nie powinno mieć nic wspólnego z religią, stowarzyszenia religijne nie powinny mieć nic wspólnego z władzą państwową. [...] Nie powinno być żadnych subwencji dla kościoła państwowego, żadnych subwencji z funduszy państwowych na rzecz stowarzyszeń kościelnych i religijnych, które winny stać się całkowicie wolnymi, niezależnymi od władzy związkami obywateli współwyznawców. Jedynie całkowite spełnienie tych żądań może położyć kres haniebnej i przekłętej przeszłości. [...] Całkowity rozdział kościoła od państwa – oto żądanie, jakie stawia socjalistyczny proletariat współczesnemu państwu i współczesnemu kościołowi”¹.

Prawobrzeżna Ukraina w okresie międzywojennym była największym skupiskiem ludności polskiej w ZSRR, tradycyjnie już bardzo silnie związanej z Kościołem katolickim obrządku łacińskiego. Należała ona w ogromnej większości do dwóch, początkami swoimi sięgających jeszcze średniowiecza, diecezji kamieniecko-podolskiej, założonej w 1378 r. i łucko-żytomierskiej, która powstała w 1404 r. Tylko w tych dwu diecezjach w 1917 r. było 846 tys. wiernych, 365 księży i 270 kościołów. Po Traktacie Ryskim w 1921 r. cała diecezja kamieniecka ze 100 kościołami oraz diecezja żytomierska, mająca 81 kościołów, pozostały poza granicami Polski².

Przed 1918 r. diecezja kamieniecka przez 52 lata nie miała własnego ordynariusza, a jej administratorami byli kolejni biskupi łucko-żytomierscy. Sytuacja ta zmieniła się w 1918 r., gdy papież Benedykt XV reaktywował biskupstwo kamienieckie i dał mu własnego pasterza w osobie księdza Piotra Mańkowskiego. Pod koniec czerwca 1920 r. sytuacja polityczna na Ukrainie radykalnie się zmieniała. Na początku lipca biskup i prawie wszyscy księża kamienieccy zmuszeni byli w obawie przed bolszewikami opuścić Kamieniec Podolski. Ordynariusz w październiku 1920 r. na krótko powrócił do Kamieńca, kiedy wojska Ukraińskiej Republiki Ludowej zajęły miasto³.

W latach 1925–1926 papież Piusa XI przeprowadził tajną reorganizację struktur Kościoła katolickiego w Rosji, w której ramach ks.

¹ W.I. Lenin, *Socjalizm a religia*, Warszawa 2006, s. 2.

² R. Dzwonkowski, *Represje wobec duchowieństwa...*, s. 51.

³ W. Rosowski, *Dzieje rzymskokatolickiej diecezji...*, s. 74-77.

Jan Świdorski otrzymał 31 maja 1926 r. nominację na administratora apostolskiego diecezji kamienieckiej (niezależnego od ordynariusza bp. P. Mańkowskiego, przebywającego na stałe w Polsce, który wcześniej zrezygnował z zarządzania diecezją)¹. Odtąd do momentu aresztowania w 1930 r. diecezją zrzędział ks. Świdorski.

Początkiem zakrojonej na szeroką skalę akcji represyjnej przeciwko Kościołowi na Ukrainie stał się list otwarty ks. Andrzeja Fedurkowicza do papieża Piusa XI. W 1924 r. ks. Fedurkowicz w charkowskim więzieniu, gdzie został osadzony, pod dyktando GPU (Państwowy Zarząd Polityczny) napisał list, w którym „demaskował” antyradziecką rolę Kościoła katolickiego. W liście tym kapłan stwierdził, że w ZSRR nie istnieją prześladowania religijne, a księża aresztowani są wyłącznie za działalność szpiegowską i polityczną. Sam też przyznawał się pracy na rzecz polskiego wywiadu. W 1925 r. ks. Andrzej został zwolniony z więzienia, po powrocie do Żytomierza oblał się naftą i podpalił na znak protestu, w wyniku czego zmarł.

Kontynuacją polityki GPU były listy otwarte innych osób duchownych, szeroko propagowane na łamach prasy. W cykl tych listów wpisuje się list otwarty wikariusza generalnego rzymskokatolickiej diecezji tarnopolskiej ks. Józefa Kruszyńskiego, opublikowany 15 marca 1925 r. w gazecie „Czerwona Granica”. W 1925 ks. Kruszyński został zmuszony do napisania listu popierającego ks. Andrzeja Fedurkowicza. Prałat Kruszyński swój list pasterski zaadresował do wszystkich księży katolickich na Ukrainie, nawołując ich do powstrzymania agitacji przeciwko władzom radzieckim i zerwania wszelkich kontaktów z burżuazyjną Polską².

Fala wymuszonych i sfałszowanych listów propagandowych nie ominęła administratora apostolskiego diecezji kamienieckiej ks. J. Świdorskiego i ks. Kazimierza Naskręckiego, administratora apostolskiego diecezji żytomierskiej. W 1927 roku z okazji 10-lecia rewolucji

¹ K. R. Zanim przybył do diecezji włocławskiej: prześladowania ks. Jana Świdorskiego w Rosji sowieckiej, „Studia Włocławskie” t. 13, 2011, s. 297; na stronie: <http://docplayer.pl/33436019-Zanim-przybyl-do-diecezji-wloclawskiej-przesladowania-ks-jana-swiderskiego-w-rosji-sowieckiej.html> (wejście: 05.11.2020 r.).

² *Polacy na Ukrainie. Zbiór dokumentów 1917 – 1939*, t. VII, pod red. Stanisława Stępienia, Przemysł 2014, s. 9, 77.

bolszewickiej księży, zostali zmuszeni przez GPU do napisania listu do Ogólnorosyjskiego Centralnego Komitetu Wykonawczego, datowanego na 19 października 1927 r. Wspomniany list został opublikowany na początku 1928 r. w gazetach sowieckich w formie przewrotnie sfalszowanej przez GPU, które dopisało w nim słowa o wdzięczności dla władzy sowieckiej za wolność religijną i kulturalną, jaką otrzymała ludność polska w ZSSR, oraz o samokrytycznym przyznaniu się duchowieństwa polskiego na Ukrainie do antysowieckiej działalności politycznej, co zostało następnie wykorzystywane jako uzasadnienie represji i aresztowań. O sfalszowaniu listu ks. Świderski zawiadomił przez zaufanego posłańca administratora apostolskiego w Moskwie, bp. Pie-Éugène Neveu, pisząc, że „wymuszony przez podstęp, groźby i obietnice list, nie jest tym, który został podpisany”. Innej możliwości sprostowania informacji nie było¹.

Sowiecka ateistyczna propaganda w walce z Kościołem wykorzystywała wszelkie możliwe metody, jedną z nich było zmuszanie księży do porzucenia funkcji kapłańskiej i publicznego składania oświadczeń antyreligijnych. Organy GPU w celu zmuszenia księży do odstąpienia od wykonywania czynności duszpasterskich najczęściej stosowały metody: zastraszenia widokiem długoletniego więzienia, represją wobec bliskich krewnych księdza, bezpośredniego nacisku fizycznego, a najczęściej terroryzowano księży groźbą anonimowego zabójstwa².

W celu przyspieszenia procesu likwidacji Kościoła katolickiego i uzyskania większego efektu propagandowego, GPU/NKWD przyjęło metodę aresztowania w tym samym czasie większej liczby księży i organizowania grupowych procesów politycznych.

O masowych aresztowaniach księży w swoim sprawozdaniu ze stanu kamienieckiej diecezji od 1928 do 1932 roku, pisał ks. J. Świderski, podając że, od 10 do 22 stycznia 1930 r. w samej tylko diecezji kamienieckiej zaaresztowano 14 księży z nim włącznie. Dla zobrazowania wielkich strat duszpasterskich, pisał dalej: „Należy też mieć w pamięci, że każdy z księży

¹ K. R., op. cit., s.297-298.

² M. Iwanow, *Pierwszy naród ukarany. Polacy w Związku Radzieckim w 1921-1939*, Warszawa-Wrocław 1991, s. 298.

obsługiwał najmniej po dwie albo trzy parafie, więc też owe styczniowe areszty pozbawiły obsługi duchownej przeszło 40 parafii. Do liczby aresztowanych w styczniu kapłanów należy dodać uprzednio aresztowanych i osadzonych po różnych więzieniach: ks. Czesława Fedorowicza, ks. Mariana Sokołowskiego, ks. Ignacego Lubieńskiego, ks. Feliksa Lubczyńskiego, ks. Adalberta Kobca, ks. Kazimierza Krzywickiego, i przymusowo wyprawionego do Polski, jako polskiego poddanego ks. Makarego Karowca. Jeżeli tych ośmiu kapłanów dodamy do liczby aresztowanych w styczniu siedemnastu, a także dwóch księży zmarłych [...] – to wypadnie, że w diecezji kamienieckiej liczba czynnych kapłanów zmniejszyła się w ciągu kilku lat o dwudziestu siedmiu. Jaki ta liczba stanowi wielki ubytek, zrozumie się dopiero wówczas, gdy weźmie się pod uwagę, że do połowy 1928 roku była w diecezji kamienieckiej na sto jedną parafię tylko 46 kapłanów. Zdawałoby się, że po zaaresztowaniu 27 księży władze mogłyby się zadowolić takim „sukcesem”, jednak i tego było za mało, bo w lecie 1931 roku znów zaaresztowano trzech księży [...]. Wskutek tych masowych aresztowań zostali także aresztowani i konsultorowie diecezjalni, którzy byli mianowani jednocześnie wikariuszami generalnymi [...]. Aresztowani księża są skazani wszyscy albo w drodze sądowej, albo w drodze rozporządzeń administracyjnych na różne terminy i znajdują się jako więźniowie w następujących więzieniach: 1) w Jarosławiu nad Wołgą w tak zwanym „Politizolatorze” odbywają karę: ks. Józef Mioduszewski, ks. Wiktor Strończyński, ks. Ryszard Bohusz-Szyszko, ks. Stanisław Hański, ks. Antoni Matuszewicz, ks. Wacław Szymański, ks. Stanisław Kasprzykowski, ks. Jan Ładygo, ks. Maksymilian Turowski, ks. Franciszek Czyrski i ks. Antoni Kurowski; 2) Sarańsk nad Wołgą „Domzak” – ks. Adalbert Kobeć; 3) Sołówki, obóz koncentracyjny – ks. Ignacy Lubieński; 4) Archangielsk (w obozach nieznanymi) – ks. Emanuel Kapłonowski i ks. Jan Lukacz; 5) Komi-Zyriańska obłaść, Czibju, Uchto-Pieczorskiej Łagier – ks. Kazimierz Krzywicki; 6) Murman-Tanguda, żelazno-daroznaja rota – ks. Aleksander Wierzbicki. Należy też wspomnieć osobno, że w jesieni 1931 roku zakończył życie na wyspach

Sołowieckich – ks. Feliks Lubczyński, który umarł z braku opieki lekarskiej”¹.

Podsumowując, w czasie pierwszych dwudziestu lat reżimu komunistycznego duchowieństwo zmuszone było stawić czoło licznym trudnościom, by móc zapewnić wiernym należytą opiekę duszpasterską. Wszelka działalność księży była pod ciągłym nadzorem i kontrolą organów bezpieczeństwa. Wielu kapłanów diecezji kamienieckiej próbowano nakłonić do współpracy z organami GPU. Podstępem i szantażem wymuszano od nich podpisywanie różnego rodzaju listów otwartych i oświadczeń, które później fałszowano w celach propagandowych. Jednak najskuteczniejszym sposobem likwidacji duchowieństwa były aresztowania, długoletnie więzienia i zesłania. O ile w 1921 r. w diecezji kamienieckiej posługę duszpasterską pełniło jeszcze 55 kapłanów, tak w roku 1931 było ich zaledwie 13, a od 1937 r. pozostawał tylko jeden ksiądz².

LITERATURA

1. Dzwonkowski R., *Losy duchowieństwa katolickiego w ZSRR 1917–1939. Martyrologium*, Lublin 1998.
2. Dzwonkowski R., *Represje wobec duchowieństwa polskiego w latach 1918-1938 w: Polska droga do Kazachstanu*, Warszawa 1998.
3. Iwanow M., *Pierwszy naród ukarany. Polacy w Związku Radzieckim w 1921-1939*, Warszawa-Wrocław 1991.
4. K. R. *Zanim przybył do diecezji włocławskiej: prześladowania ks. Jana Świderskiego w Rosji sowieckiej*, „Studia Włocławskie” t. 13, 2011, s. 297; (na stronie: <http://docplayer.pl/33436019-Zanim-przybyl-do-diecezji-wloclawskiej-przesladowania-ks-jana-swiderskiego-w-rosji-sowieckiej.html>).

¹ W. Rosowski, *Z dziejów Kościoła rzymskokatolickiego w Rosji sowieckiej...*, s.190-191.

² W. Rosowski, *Dzieje rzymskokatolickiej diecezji...*, s. 253-254.

5. Lenin W.I., *Socjalizm a religia*, Warszawa 2006.
6. Matwiejuk J., *Konstytucyjno-ustawowa pozycja związków wyznaniowych w Federacji Rosyjskiej*, Białystok 2016.
7. *Polacy na Ukrainie. Zbiór dokumentów 1917 – 1939*, t. VII, pod red. Stanisława Stępienia, Przemyśl 2014.
8. Rosowski W., *Dzieje rzymskokatolickiej diecezji kamienieckiej w latach 1918-1941*, Lublin 2008.
9. Rosowski W., *Z dziejów Kościoła rzymskokatolickiego w Rosji sowieckiej. Sprawozdanie administratora apostolskiego diecezji kamienieckiej księdza Jana Świderskiego*, Teka Kom. Hist. – OL PAN, 2012, IX (artykuł na stronie <https://journals.pan.pl/Content/92796/mainfile.pdf>).
10. Sula D., *Kościół katolicki na Ukrainie w latach 1921–1939*, (na stronie: https://depot.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/10470/09_Sula_Dorota_Ko%C5%9Bci%C3%B3%C5%82...s.107-128.pdf?sequence=25&isAllowed=y).
11. Szubtarski G., *Antykościelne ustawodawstwo w ZSRR za rządów Włodzimierza Lenina (1917-1923)*, „Kościół i Prawo”, 2 (15) 2013, nr 2.

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРІВ

РОЗДІЛ І. МОВОЗНАВСТВО І ЛІТЕРАТУРА

Білоус Ольга, здобувач вищої освіти спеціальності «Українська мова і література» Донецького національного університету імені Василя Стуса (м. Вінниця, Україна).

Валігура Ірина, бібліотекар І категорії відділу рідкісних і цінних видань Вінницької обласної універсальної наукової бібліотеки ім. К.А. Тімірязєва (Вінниця, Україна).

Гаврилюк Олена, докторант Школи Докторської Гуманістично-Природничого університету імені Яна Длугоша в Ченстохові, голова громадської організації «Конфедерація поляків Поділля ХХІ століття» (Польща).

Смельянова Мар'яна докторант Школи Докторської Гуманістично-Природничого університету імені Яна Длугоша в Ченстохові (Польща).

Загнітко Анатолій, доктор філологічних наук, професор, член-кореспондент НАН України, декан філологічного факультету Донецького національного університету імені Василя Стуса (м. Вінниця, Україна).

Ковалескі Єжи dr, Fundacja na Rzecz Dwujęzyczności «EduNowa».

Просалова Віра, доктор філологічних наук, професор, філологічний факультет Донецького національного університету імені Василя Стуса (м. Вінниця, Україна).

Ситар Ганна, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри загального та прикладного мовознавства і слов'янської філології Донецького національного університету імені Василя Стуса (м. Вінниця, Україна).

Тарчанин Мар'яна, докторант Школи Докторської Гуманістично-Природничого університету імені Яна Длугоша в Ченстохові (Польща).

Шетеля Віктор, кандидат філологічних наук, доцент Московського державного педагогічного університету (м. Москва, Росія).

РОЗДІЛ II. ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА.

Глушковецький Анатолій, кандидат історичних наук, доцент, декан історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (м. Кам'янець-Подільський, Україна).

Григор'єв Роман, магістр історії, аспірант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (м. Кам'янець-Подільський, Україна).

Завальнюк Олександр, доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України, Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (м. Кам'янець-Подільський, Україна).

Заводовський Анатолій, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (м. Кам'янець-Подільський, Україна).

Касьян Валентина, здобувач вищої освіти спеціальності «Історія та археологія» Донецького національного університету імені Василя Стуса (м. Вінниця, Україна).

Кліщинський Павло, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (м. Кам'янець-Подільський, Україна).

Комарніцький Олександр, доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (м. Кам'янець-Подільський, Україна).

Марценюк Надія, викладач Вінницького технічного коледжу (м. Вінниця, Україна).

Мєлекєцев Кирило, викладач кафедри історії України та спеціальних галузей історичної науки Донецького національного університету імені Василя Стуса (м. Вінниця, Україна).

Михайлик Артур, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, докторант Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (м. Кам'янець-Подільський, Україна).

Олійник Сергій, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (м. Кам'янець-Подільський, Україна).

Опря Ігор, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (м. Кам'янець-Подільський, Україна).

Опря Богдана, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри туризму та готельно-ресторанної справи Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (м. Кам'янець-Подільський, Україна).

Пятіна Дарина, здобувач вищої освіти спеціальність «Історія та археологія» Донецького національного університету імені Василя Стуса (м. Вінниця, Україна).

Ребрик Олександр, магістр історії та архівознавства, аспірант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (м. Кам'янець-Подільський, Україна).

Сидорук Сергій, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (м. Кам'янець-Подільський, Україна).

Стецюк Вадим, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (м. Кам'янець-Подільський, Україна).

Сулятицька Тетяна, кандидат філософських наук, доцент, заступник декана історичного факультету з навчально-методичної роботи Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (м. Кам'янець-Подільський, Україна).

Холевінські Лукаш, професор Університету Гуманістично-Природничого імені Яна Длugoша у Ченстохові (Польща).

Урбановіч Беата, доктор, професор Університету Гуманістично-Природничого імені Яна Длugoша у Ченстохові (Польща).

Філінюк Анатолій, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (м. Кам'янець-Подільський, Україна).

Моздир Віталій, магістр історії, аспірант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (м. Кам'янець-Подільський, Україна).

Янушкєвіч Барбара, доктор Університету в Жешові (Польща), Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (м. Кам'янець-Подільський, Україна).

Informacja o autorach

Sekcja 1. Językoznawstwo i literatura

Bilous Olha, mgr Donieckiego Uniwersytetu Narodowego im. Wasyla Stusa w Winnicy, kierunek „Język ukraiński i literatura” (Winnica, Ukraina).

Walihura Iryna, mgr, bibliotekar 1 kategorii wydziału Winnickiej obwodowej uniwersalnej biblioteki naukowej im K.A. Timiriaziewa (Winnica, Ukraina).

Havryliuk Olena, mgr, doktorant Szkoły Doktorskiej Humanistyczno-Przyrodniczego Uniwersytetu imienia Jana Długosza w Częstochowie (Polska).

Jemieljanowa Marjana, mgr, doktorant Szkoły Doktorskiej Humanistyczno-Przyrodniczego Uniwersytetu imienia Jana Długosza w Częstochowie (Polska).

Zahnitko Anatolij, doktor hab., prof., członek-korespondent PAN Ukrainy, dziekan fakultetu filologii Donieckiego Uniwersytetu Narodowego im. Wasyla Stusa (Winnica, Ukraina).

Kowalewski Jerzy, dr., Fundacja na Rzecz Dwujęzyczności „EduNowa”.

Prosalowa Wira, doktor hab., prof. fakultetu filologii Donieckiego Uniwersytetu Narodowego im. Wasyla Stusa (Winnica, Ukraina).

Sytar Hanna, doktor hab., prof., kierownik katedry lingwistyki ogólnej i stosowanej i słowiańskiej filologii Donieckiego Uniwersytetu Narodowego im. Wasyla Stusa (Winnica, Ukraina).

Tarczanyń Marjana, mgr, doktorant Szkoły Doktorskiej Humanistyczno-Przyrodniczego Uniwersytetu imienia Jana Długosza w Częstochowie (Polska).

Szetela Wiktor, dr., prof. Moskiewskiego Państwowego Uniwersytetu Pedagogicznego (Moskwa, Rosja).

Sekcja II. Historia i kultura

Głuszkowieckij Anatolij, dr., prof., dziekan fakultetu historycznego Narodowego Uniwersytetu im. I. Ogijenki w Kamieńcu Podolskim (Ukraina.)

Grigorjew Aleksandr, mgr, doktorant katedry historii Ukrainy Narodowego Uniwersytetu im. I. Ogijenki w Kamieńcu Podolskim (Ukraina).

Zawalniuk Anatolij, dr. hab., pr., profesor katedry historii Ukrainy Narodowego Uniwersytetu im. I. Ogijenki w Kamieńcu Podolskim (Ukraina).

Zawodowski Anftolij, dr., pr., pr. katedry historii Ukrainy Narodowego Uniwersytetu im. I. Ogijenki w Kamieńcu Podolskim (Ukraina).

Kasjan Walentyna, mgr Donieckiego Uniwersytetu Narodowego im. Wasyla Stusa w Winnicy, kierunek „Historia i archeologia” (Winnica, Ukraina).

Kliszczyński Pawło, dr. starszy wykładowca katedry historii Ukrainy Narodowego Uniwersytetu im. I. Ogijenki w Kamieńcu Podolskim (Ukraina).

Komarnickij Aleksandr, dr hab., pr. katedry historii Ukrainy Narodowego Uniwersytetu im. I. Ogijenki w Kamieńcu Podolskim (Ukraina).

Marceniuk Nadija, wykładowca Winnickiego koledżu technicznego (Winnica, Ukraina).

Mielekiewicz Kyryło, wykładowca katedry historii Ukrainy i specjalistycznych dziedzin historycznej nauki Donieckiego Uniwersytetu Narodowego im. Wasyla Stusa (Winnica, Ukraina).

Myczajlyk Artur, dr., pr. Katedry historii Ukrainy, doktorant Narodowego Uniwersytetu im. I. Ogijenki w Kamieńcu Podolskim (Ukraina).

Olijnyk Sergij, dr., pr. Katedry historii Ukrainy Narodowego Uniwersytetu im. I. Ogijenki w Kamieńcu Podolskim (Ukraina).

Opria Igor, dr., pr. Katedry

Opria Bogdana, dr., starszy wykładowca katedry turystyki i hotelowo-restawracyjnej

Piatina Daryna, mgr Donieckiego Uniwersytetu Narodowego im. Wasyla Stusa w Winnicy, kierunek „Historia i archeologia” (Winnica, Ukraina).

Rebruk Oleksandr, mgr

Sydoruk Sergij

Steciuk Wadym

Sulatycka Tetiana

Cholewiński Łukasz, pr.

Urbanowicz Beata

Filiniuk Anatolij

Mozdir Witalij

Januskiewicz Barbara, dr. Uniwersytet Rzeszowski (Polska), Narodowy Uniwersytet im. I. Ogijenki w Kamieńcu Podolskim (Ukraina).